

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

**İBN KUTEYBE'NİN (276/889) EL-MAÂRİF'İNDE YER
ALAN ŞÎA LİSTESİNDEKİ İSİMLERİN ŞÎA'YA NİSPET
EDİLMELERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ**

**Hazırlayan
Halime ALICI**

**Danışman
Prof. Dr. Yusuf BENLİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Temmuz 2019
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

**İBN KUTEYBE'NİN (276/889) EL-MAÂRİF'İNDE YER
ALAN ŞÎA LİSTESİNDEKİ İSİMLERİN ŞÎA'YA NİSPET
EDİLMELERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Halime ALICI**

**Danışman
Prof. Dr. Yusuf BENLİ**

**Temmuz 2019
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Halime ALICI

TEZ İNTİHAL FORMU

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

"İbn Kuteybe'nin (276/889) el-Maârif'inde Yer Alan Şîa Listesindeki İsimlerin Şîa'ya Nispet Edilmeleri Açısından İncelenmesi" adlı Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan
Halime ALICI

Danışman
Prof. Dr. Yusuf BENLİ

Temel İslâm Bilimleri ABD Başkanı
Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN

KABUL ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Yusuf BENLİ danışmanlığında **Halime ALICI** tarafından hazırlanan “**İbn Kuteybe'nin (276/889) el-Maârif'inde Yer Alan Şîa Listesindeki İsimlerin Şîa'ya Nispet Edilmeleri Açısından İncelenmesi**” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü **Temel İslâm Bilimleri** Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

22 / 07 / 2019

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Yusuf BENLİ

Üye : Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Nail KARAGÖZ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 15 / 08 / 2019 tarih ve 33 sayılı kararı ile onaylanmıştır.



ÖNSÖZ

Şîa, İslâm düşünce tarihinde en etkin oluşumlardan biridir. İslâmın ilk asırlarında siyasî mahiyette başlayan Ali taraftarlığı, zamanla fikrî, itikâdî anlamlar kazanarak "imâmet" fikrinin tezâhürüne yol açmıştır. Hicrî üçüncü asırda ise mezhepsel bir hüviyete bürünerek "Şîilik" adıyla toplumsal bir yapıya dönüşmüştür.

Yaptığımız bu araştırmada, İbn Kuteybe'nin (276/889), *el-Maârif*'inde yer alan Şîa listesini incelemeye çalıştık. Kavramların iç içe geçtiği, bir taraf için övgü içeren bir ifadenin karşı taraf için yergi anlamı taşıdığı, görüşler arasında karmaşanın yaşandığı ve sınırların tam net olarak çizilemediği ilk üç asırda Şîilik'le birinci dereceden alakalı olduğunu düşündüğümüz bir takım kavramları tespit ettik. Öncelikle "Şîa" nitelemesiyle bağlantısı olduğunu düşündüğümüz "Sebeî", "Osmânî", "Nâsibî", "Râfîzî" "Gulât" "Ehl-i beyt" adlandırmalarına değindik.

Müellifimiz İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönem ve mezhepsel bakışını kısaca anlattık. Kavramların anlaşılması kullanıldığı toplumun siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik yapısını bilmekle mümkündür. O nedenle araştırmamızın ana mevzuunu teşkil eden İbn Kuteybe listesindeki şahısların yaşadığı asrı inceledik. Öncelikle Şîî nitelikli olaylar, Ümeyyeoğulları-Hâşimoğulları çekişmesi ve Alioğulları-Abbasoğulları mücâdelesini araştırdık. Aslında listeyi anlamak, devrin mezhepsel bakışını ve siyasî arka planı anlamaktan geçiyordu ki, biz de bunu yapmaya çalıştık. Şîiliğin Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki algılanma biçimini tasvir ettik. Şahısların değerlendirmesine geçmeden, özellikle Osman b. Affân (35/656) dönemiyle başlayan ihtilafların yolculuğuna, listedeki en son ölüm tarihi olan h. 245 yılına kadar değinmeye çalıştık. Ehl-i beyt sevgisinin, hilâfet ve imâmet kavramlarının bireyler eliyle toplumsal kutuplaşmalara dönüşümüne şahit olduk.

Böylelikle kavramsal çerçeve ve dönemi göz önünde tutarak Ali b. Ebî Tâlib'i (40/661) sevmenin dahi ötekileştirmek için yeterli bir sebep olduğu o asırlarda, Şîilik'le nitelendirilen şahısların hayatlarını değerlendirerek onların Şîiliğinin ne tür bir Şîilik olduğunu ortaya koymuş olduk.

Son bölümde ise listeyi oluşturan son derece seçkin ve saygıdeğer şahısların Şîilik ve Ehl-i sünnet'in teşekkülünde muhtemel bir etkilerinin olup olmadığına Mezhepler Tarihi nosyonunu esas alarak değindik.

Böyle bir çalışma yapmam için beni yönlendiren, araştırmanın her aşamasında desteğini esirgemeyen, yoğun mesaisi içinde değerli vakitlerini ayıran, bilimsel bir zihniyet kazanmama katkı sunan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Yusuf BENLİ'ye teşekkürü bir borç bilirim. Entelektüel birikiminden son derece istifade ettiğim, saygıdeğer hocam Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU'na, özellikle çalışmamda büyük destekleri olan sevgili aile fertlerime çok teşekkür ederim.

Halime ALICI

Kayseri, 2019



İBN KUTEYBE'NİN (276/889) EL-MAÂRİF'İNDE YER ALAN ŞİA LİSTESİNDEKİ İSİMLERİN ŞİA'YA NİSPET EDİLMELERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Halime ALICI

**Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2019
Danışman: Prof. Dr.Yusuf BENLİ**

ÖZET

Dinin bir anlamda yorumlanış biçimi diyebileceğimiz mezhepler itikâdî, siyasî gayelerle vuku bulmuş; oluşum dönemlerinde ise toplumsal hayatı ciddî anlamda etkilemiş düşünce ekolleridir. Tarihe damgasını vuran en önemli mezheplerden birisi de Şîa'dır.

Teşekkülünü hicrî üçüncü yüzyılda tamamlayan mezhep, kendisiyle doktrinsel olarak aynı fikri benimsemeyen insanların da Şîa etiketiyle etiketlenmesine neden olmuştur. İşte bu çalışma, böyle bir isimlendirmeden yola çıkarak, İbn Kuteybe'nin (276/889) "Şîa listesi" nin ne anlama geldiğini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Tarihi olayların anlaşılması, dönemin kavramlarının doğru anlaşılmasıyla alakalıdır. Kullanılan her kavramın her asırda aynı içerikle karşımıza çıkmadığına şahitlik etmekteyiz. "Sebeî", "Osmânî", "Râfîzî", "Ehl-i Beyt" gibi kavramların tarihî zemin ve içerikle uyuşmayan ve ötekileştirici bir dille kullanıldığını görmekteyiz. Nitelemde bulunan müellifin mezhebî bakışı ve yaşadığı asrın özellikleri de kavramların içeriğine tesir etmektedir.

İtikâdî, siyasî, ekonomik, sosyal ve toplumsal olaylar tarihin seyrini belirlemektedir. Özellikle araştırmamızın yaklaşık ilk üç asrı kapsadığı dikkate alındığında tarihî vakalar kişileri değerlendirmede önemli kriterler sunmaktadır. Şîî olarak nitelendirilen olayların çıkış noktasının her zaman Şîîlikle alakalı olmadığı görülmüştür.

Bir şahsın Şîî olarak nitendirilmesinde Kûfeli olması, Ali taraftarlığı, tafdil meselelerindeki durumu, sahâbeye bakışı, Alioğulları isyanları karşısındaki tavrı belirleyici unsurlardır.

İbn Kuteybe'nin Şîa listesini oluşturan şahısların büyük bir çoğunluğu sika kabul edilmiş olup Ehl-i sünnet ve Şîanın teşekkülünde önemli rolleri bulunmaktadır. Bu isimlerin, nass ve vasiyete dayanan imâmet inancına sahip, tevellî-teberrî anlayışında,

takiyyeyi inanç sistemi olarak kabul eden Şîî anlayışla örtüşmeyen bir hayatlarının olduğu müşahade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Kuteybe, Şîa, Sebeî, Râfîzî, Osmânî, Ehl-i beyt, İmâmet.



THE ANALYSES OF THE FIGURES OF THE SHIAH LIST (276/889) IN IBN QUTAYBA'S EL-MAÂRÎF IN CONSIDERATION WITH THEIR RELATION WITH SHIAH

Halime ALICI

**Erciyes University, Social Sciences Institute
Master Science Thesis, July 2019
Supervisor: Prof. Dr. Yusuf BENLİ**

ABSTRACT

Sect are shoolds of thought that have come into being through reasons sveh as religious and political Shiah is one of the must leading sect in the world history and the history of Shiah is of complicated occurrences.

The foundation of the sect was completed in the 3rd century and since it has sought to label other dissent thoughts with its doctrins. This research aims at bringing out and exploring Ibn Qutayba's (276/889) "Shiah List".

A good understanding of historical events is related with a true grasp of concepts of the era. We continuously face the fact that the concepts used in different centuries bear different contents. Accordingly, we see that concetpts such as "Saba'î", "Othmânî", "Râfidî", "Ahl al-bayt" have been used in a way that is conflictual with historical context and content with a marginalizing language. The secterian point of view of the referred as well as the features of the age he lives in are influential factors effective in the content of the concepts.

Theological, economic, political, social and the basis of faith events give direction to history. Taking into consideration that the scope this research includes first three centuries, it is seen that historical occurrences play an important role in assessing persons. The events usually associated with Shiite are recognized not to be always related with Shiism.

In order for someone to be recognized as Shiite, his partisanship for Ali, his stance in superiority cases, his being Kufa city, his view with regards to companion of Prophet Muhammed are indicative factors.

All those forming part of Shia list in Ibn Qutayba are known as sika and have played an important role in the formation of ahl al-sunna and Shia. It has been seen that these

persons have imamet beliefs that are based on "dogmatism" and "designation" and have the view point of "proponent-opponent" that do not match with Shiite which is considered as a hypocrisy belief.

Key Words: Ibn Qutayba, Shiah, Saba'î, Râfidî, Othmânî, Ahl al-bayt, Imamate.



İÇİNDEKİLER

İBN KUTEYBE'NİN (276/889) EL-MAÂRİF'İNDE YER ALAN ŞİA LİSTESİNDEKİ İSİMLERİN ŞİA'YA NİSPET EDİLMELERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
TEZ İNTİHAL FORMU	ii
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI	iii
KABUL ONAY SAYFASI.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları	1
1.1. Yöntem.....	1
1.2. Kaynaklar.....	3
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	9
3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları:	10
4. Kavramsal Çerçeve.....	10
4. 1. Ehl-i beyt.....	11
4. 2. Şîa	15
4. 3. Sebeî.....	17
4. 4. Osmânî	19
4. 5. Nâsibe	20
4. 6. Râfıza	21
4. 7. Gulât.....	24
5. İbn Kuteybe ve Yaşadığı Dönem	28
5. 1. Hayatı ve İlmi Kişiliği	28
5.2. Siyasî, İçtimâî, Dînî, Edebî Durum	32

1. BÖLÜM

İBN KUTEYBE'NİN ŞİA LİSTESİNDE YER ALAN İSİMLERİN YAŞADIKLARI DÖNEMLERDEKİ Şİİ NİTELİKLİ HAREKETLER

1.1. Emevîler Dönemi	38
1.1.1. Hucr b. Adî Hareketi.....	40
1.1.2. Kerbelâ Hâdisesi ve Tevvâbîn Hareketi	41
1.1.3. Muhtâr es-Sekafî Hareketi	44
1.1.3. Hamza b. Ümâre ve Beyân b. Sem'ân Hareketi	47
1.1.4. Mugire b. Saîd Hareketi.....	48
1.1.5. Ebû Mansûr el-İclî Hareketi	49
1.1.6. Zeyd b. Ali Hareketi	49
1.1.7. Abdullah b. Muâviye Hareketi.....	52
1.2. 1. Abbâsî Asrı (132/750-232/847).....	53
1.2.1. Ebû'l Abbas es-Saffâh (132-136/750-754) Dönemi	54
1.2.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) Dönemi.....	56
1.2.3. Muhammed b. Abdullah el-Mehdî (158-169/775-785) Dönemi	61
1.2.4. Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786) Dönemi	65
1.2.5. Hârûn er-Reşîd (170-193/786-809) Dönemi.....	66
1.2.6. Emîn (193-198/809-813) Dönemi	68
1.2.7. Me'mûn (198-218/813-833) Dönemi	68
1.2.8. Mu'tasım (218-227/833-842) Dönemi	71
1.2.9. Vâsik (227-232/842-847) Dönemi.....	72
1.3. Mütevekkil (232-247/847-861) Dönemi	72

2. BÖLÜM

İBN KUTEYBE'NİN ŞİA LİSTESİNİN İNCELENMESİ

2.1. İbn Kuteybe'nin Şîa Listesindeki İsimlerin Şîilik'le İlişkilendirilmesi Meselesi .	75
2.2. Emevîler Dönemi	81
2.2.1. el-Asbağ b. Nübâte (41-60?/661-680 ?)	81
2.2.2. Sa'sa'a b. Sûhân (41-60?/661-680?).....	82
2.2.3. el-Hâris el-A'ver (64-65/682-685 ?)	84
2.2.4. Habbe b. Cüveyn (76/695).....	85
2.2.5. İbrâhim en-Nehaî (96/714)	86

2.2.6. Sâlim b. Ebî'l-Ca'd (100-101/719)	88
2.2.7. Tâvûs b. Keysân (106/725).....	89
2.2.8. Atıyye b. Sa'd Avfî (111/729-730)	91
2.2.9. Hakem b. Uteybe (114-115/731-732).....	92
2.2.10. Habîb b. Ebî Sâbit (119/737)	93
2.2.11. Seleme b. Kuheyl (122/740).....	94
2.2.12. Ebû İshak es-Sebî (127/745).....	96
2.3. 1. Abbâsî Asrî (132/750-232/873).....	98
2. 3. 1. Mansûr b. el-Mu'temir (132/750)	98
2. 3. 2. İbrâhim'in Arkadaşı Mugire b. Miksem ed-Dabbî (133-136 / 750-753) ...	100
2. 3. 3. Süleyman et-Teymî (143/761).....	100
2. 3. 4. Avfû'l Arabî el-Basrî (146/763).....	102
2. 3. 5. Süleyman el-A'meş (148/765)	102
2. 3. 6. Ma'mer b. Râşid (153/770)	105
2. 3. 7. Fitr b. Halîfe (155/771).....	107
2. 3. 8. Şu'be b. Haccâc (160/776)	108
2. 3. 9. Süfyân es-Sevrî (161/778)	110
2. 3. 10. Ma'rûf b. Harrâbüz (165/782).....	113
2. 3. 11. Hasan b. Sâlih b. Hayy (167/784).....	114
2. 3. 12. Ebû İsrâîl el-Mülâî (169/786)	116
2. 3. 13. Humeyd er-Rüâsî (170/787)	117
2. 3. 14. İbn Lehîa (174/790)	117
2. 3. 15. Şerîk b. Abdullah (177/794)	118
2. 3. 16. Ca'fer b. Süleymân ed-Dubeî (178/794-795).....	120
2. 3. 17. Hüseyim b. Beşîr (183 / 799).....	122
2. 3. 18. Cerîr b. Abdülhamîd (188 / 804)	123
2. 3. 19. Muhammed b. Fudayl (195 / 811)	124
2. 3. 20. Vekî b. el-Cerrâh (197/812).....	125
2. 3. 21. Yahyâ b. Saîd el-Kattân (198 / 813)	127
2. 3. 22. Zeyd b. Hubâb (203 / 819).....	129
2. 3. 23. Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826-827).....	130
2. 3. 24. Abdullah b. Dâvûd el-Hemdânî (213/828)	132
2. 3. 25. Ubeydullah b. Mûsâ (213 / 829)	133

2. 3. 26. Fazl b. Dükeyn (219 / 834)	135
2. 3. 27. Ali b. el-Ca'd (230/844-845).....	136
2. 3. 28. Ebû Sâdık (?/?).....	137
2. 3. 29. el-Mes'ûd el-Esgar (?/?).....	138
2. 4. Mütevekkil Dönemi (232-247/847-861)	139
2. 4. 1. Hişâm b. Ammâr (245/859)	139

3. BÖLÜM

İBN KUTEYBE'NİN "ŞİÂ LİSTESİNDEKİ" İSİMLERİN ŞİÎLİĞİN VE SÜNNÎLİĞİN TEŞEKKÜL VE FARKLILAŞMASINDAKİ MUHTEMEL ETKİLERİ

3.1. "Şîa Listesindeki" İsimlerin Sünnîliğin Teşekkül ve Farklılaşmasındaki Muhtemel Etkileri.....	141
3.2. "Şîa Listesindeki" İsimlerin Şîîliğin Teşekkül ve Farklılaşmasındaki Muhtemel Etkileri	151
SONUÇ	156
KAYNAKÇA	159
ÖZGEÇMİŞ	180

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
As.	: Aleyhisselam
ay	: Aynı yer
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
bnt.	: Binti
bsk	: Baskı
byy	: Baskı yeri yok
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
EÜİFD	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Nşr.	: Neşreden
OMÜİFD	: On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik
ty	: Tarih yok
vd	: Ve devamı
YEK	: Yazma Eserler Kurumu

GİRİŞ

1. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

1.1. Yöntem

İnsanların duygu ve düşüncelerinin yansıması olan ve belli bir zaman sürecinde gün yüzüne çıkan olayları, gelenekleri¹ konu edinen tarih biliminin bir usûlü vardır. Meydana geldiği dönemin coğrafi, siyasi, tarihî, iktisadî, itikadî, sosyal ve kültürel şartları içerisindeki oluşumları² inceleyen Mezhepler Tarihinin ise, tarih usûlü yanında kendine has usûl ve yöntemleri bulunmaktadır.

İslâm Mezhepleri Tarihi, insan unsurunun ortaya koyduğu bu oluşumları incelerken; Temel İslâm Bilimleri ile Felsefe, Sosyoloji, Psikoloji, Antropoloji gibi alanların verilerinden de disiplinler arası işbirliği çerçevesinde faydalanır.³ Biz de disiplinler arası işbirliğine dikkat ederek farklı ilim dallarının verilerinden istifade ettik.

Listeyi oluşturan şahısların hayat kronolojisi yaklaşık olarak İslâm'ın ilk üç asrını kapsamaktadır. Hal böyle olunca henüz mezhebî hüviyete sahip bulunmayan Şîlik kavramının şahıslar üzerindeki etkisinin açığa çıkarılması gerekmektedir.

Tarihi bu günkü kavramlarla izah etmek gerçekten zordur. Zîra bir taraftan bir kavramın tarihî süreçte nasıl çeşitlendiğine, silinip gittiğine veya yeni kavramlara yerini nasıl terk ettiğine şahitlik ederken bir taraftan da anlamaya çalıştık. Kullanılan kavramların çıkış noktası, kavramın kullanıldığı zamandaki taraftar kitlesi, tarafların isimleri kabul edip etmediği, övgü-yergi içermesi, fikirlerin kayması, kavramların unutulup yenilerinin oluşması önemli sorunları barındırmaktadır.⁴

¹ Mübahat **Kütükoğlu**, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 2.

² Osman **Aydın**, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hitit Yayınları, s. 2.

³ Hasan **Onat**, Sönmez **Kutlu**, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 20-25.

⁴ Onat, Kutlu, s. 31.

Şahısları incelerken onlardaki müphem Şîîliğin ölçüsünü belirlemek asıl amacımızı oluşturmuştur. Araştırmamızın giriş kısmındaki kavramsal çerçeve, Şîîlik kıstaslarını belirlemede bize bir ölçüt sunmaktadır.

Şahıslara geçmeden önce onların yaşam serüvenini oluşturan özellikle hicrî ilk üç asrı anlamaya çalışacağız. Çalışmanın ana bünyesini şahıslar oluşturuyor gibi görünse de asıl konumuz onların devirlerini anlamaktan/anlamlandırmaktan geçiyordu. Bu nedenle zaman-mekan ilişkisi ve fikir-hadise irtibatı son derece önemliydi. Fikrî, siyasî, dinî hadiselerin yaşandığı; fitne olaylarının bir türlü dinmek bilmediği, taraf veya tarafgirlik üzerine kurulan oldukça hareketli bir tarih dönemi ile karşı karşıyayız. Kimi rivayetlerin hakkaniyet sınırlarını aştığını düşündüğümüzde, kendini Peygamber asrıyla temellendirme girişimlerinin sırf siyasî bekaları için elzem görüldüğü böyle bir zaman diliminde menkulde makulün aranması gerekmektedir.

Biz biliyoruz ki Şîî düşünce kendisini Peygamber asrından bu yana varmış gibi gösterme eğilimine sahiptir. O nedenle tarihi sürecin bahsi geçen şahısların son ölüm tarihi olan 245 yılına karar değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için özellikle Emevîlerle birlikte yoğunluk kazanan hilâfet ve imâmet kavramlarının kronolojik olarak hadiseleri nasıl yönlendirdiğinin açığa çıkarılması gerekiyordu. Emevîler dönemindeki bazı olayların Şîî nitelikli gösterilmesine rağmen Şîa'nın temel öğretilerinden hiç birine sahip olmayışı, fikirlerle hadiselerin bağlantısı noktasında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ali b. Ebî Tâlib ve ailesine taraftar olmanın Şîîlikle bağlantısı var mıydı? Henüz doktrinsel bir Şîîlikden söz edilemeyecek bir dönemde Ali soyundan birinin söylediği bir söz bir mezhebin fikri olarak sunulabilir miydi?

Ali taraftarlığıyla başlayan tarihi süreci Emevîler dönemi içerisinde Hâşimoğulları-Ümeyyeoğulları mücadelesi yönüyle inceledik. 1. Abbâsî asrı ve Mütevekkil (232-247/847-861) dönemini ise Alioğulları-Abbasoğulları ilişkisi bakımından araştırdık. Zira, "Fikirlerin nasıl doğduklarını anlamak için daima gerilere doğru bakmak lazımdır. Bu fikirler geçmişin evlatları, geleceğin anaları ve her durumda zamanın esirleridir."⁵ Sonuçta şahısların hayat serüvenlerini kendilerine yakıştıran Şîî nitelemesi ışığında ortaya koymaya çalıştık.

⁵ Gustave **Le Bon**, *Kitleler Psikolojisi*, Tutku Yayınevi, Ankara 2014, s. 87.

Fikirlerin tarihlendirilmesi⁶ yapılırken bir takım çalışmalarda özellikle ilk iki asırda yaşamış bazı şahıslar hakkında doğrudan mezhebin ismiyle niteleme yapılmıştır. Temel İslâm Bilimleri sahasında yapılan bazı çalışmalarda "süreç" kavramına dikkat edilmediğine şahitlik etmekteyiz. Zeydiyye'nin doktrinsel olarak olmadığı bir çağda rahatlıkla "Zeydiyye Mezhebi" ifadesi kullanılabilir. Biz bu konuda süreç takibine önem vererek henüz mezheplerin oluşumunu tamamlamadığı bu asırlarda daha sonra o fikirle bağlantılı gösterilen kişilere mezhep nitelemesi yapmaktan kaçındık. Ölüm tarihlerini tesbit edemediğimiz iki şahsı I. Abbâsî asrının sonuna koyduk⁷.

Ayrıca Ali b. Ebî Tâlib soyu için, "Ehl-i beyt", "Alioğulları", "Ehl-i beyt nesli", "Ali evlâdı" kavramlarının birarada kullanılmasında sakınca görmedik.

Bunları dikkate alarak şahıslar üzerinde derinleşilmeye çalışılmış fakat daha sonra değinileceği üzere bazıları hakkında yeterince malumat bulunamamıştır.

Çalışmamızın son bölümünde ise listeyi oluşturan şahısların Ehl-i sünnet ve Şîa'nın oluşumundaki etkileri değerlendirilmiştir.

Tarih bazen okuyucuyu heyecanlandırmakla birlikte olaylar olduğu şekliyle okuyucuya resmedilmiş ve bu şekilde tarafsızlık ilkesi korunmaya çalışılmıştır. Yazım kuralları konusunda da Diyanet İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır.

1.2. Kaynaklar

1.2.1. Şîi Kaynaklar

Şîi müelliflerden Berkî'nin, *Kitâbü'r-Ricâ'i*⁸ faydalandığımız eserlerden biridir. Eserin müellifinin Berkî olup olmadığı tartışılmakla⁹ birlikte bu şekilde meşhur olduğu için biz de Berkî nisbesiyle vermeyi uygun gördük. İbn Kuteybe'nin Şîa listesinde yer alan on iki isim, bu kitapta imamların ashâbı içerisinde sunulmaktadır. Müellif, bu kişilerin isimleri dışında herhangi bir malumat vermemektedir.

⁶ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine*, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 124.

⁷ Ebû Sâdık (?/?) ve el-Mes'ûd el-Esgar (?/?).

⁸ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid **el-Berkî** (274/887), *Kitâbü'r-Ricâl*, Masurat'ü Mektebetü's-Sadık, Tahran (ty).

⁹ Necmettin **Oğur**, "Şîa'da Ricâl İlminin Gelişimi ve Bu Alanda Yapılan Çalışmalar", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 91-93.

Diğer bir Şîî müellif Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz el-Keşşî'nin (h.4.asır), Tûsî tarafından ihtisarı yapılan *İhtiyâru Ma'rifeti'r-ricâl'ine*¹⁰ başvurduk. *İhtiyâru Ma'rifeti'r-ricâl* Tûsî'nin eserleri arasında gösterilmektedir. Bu hususda farklı şeyler söylenmekle birlikte Tûsî'nin, Keşşî'nin kitabını yeniden gözden geçirmesi ve/veya kitaptaki yanlışlıkları düzeltmesi ileri sürülen nedenlerden biridir.¹¹ Biz bu eserde yedi isim tespit ettik. Bu bölümde eserin ismini Tûsî'ye nisbetle verip sonraki bölümlerde ise Tûsî'nin farklı eserlerinden istifade etmemiz sebebiyle Keşşî'nin adını kullanmayı uygun gördük.

Necâşî'nin *el-Fihrist* adıyla da tanınan *Ricâl*¹²'ine sınırlı da olsa başvurduk. Tûsî'nin *Fihrist*'inden sonra yazıldığı beyan edilen eser, ondan daha geniş muhtevaya sahip Şîî rical ilminin kadim eserlerindendir.¹³

Tûsî'nin *Fihrist*'inde¹⁴ iki ismin tesbitini yapabildik. Müellif tanıttığı isimlerin itikatları ve güvenilir olup olmadıkları konusunda bilgiler sunmaktadır. Tûsî'nin diğer eseri *Ricâl*'de¹⁵ İbn Kuteybe'nin Şîa listesinden on sekiz ismin yer aldığını gördük. Bunlardan yedisi Ali b. Ebî Tâlib'den, on ikisi Ca'fer es-Sâdık'tan (148/765), biri ise Mûsâ el-Kâzım'dan (183/799) hadis nakledenler arasında zikredilmektedir. Bazı isimler tekrar edildiğinden toplam sonuç farklı çıkmaktadır. Tûsî, *Ricâl*'inde, kişilerin hangi tabakadan olduğu ve mensubiyetleri hakkında bilgi vermiş olmasına karşın ölüm tarihleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

Hillî'nin, *Hulâsatu'l-akvâl*'inde,¹⁶ on şahsın tespitini yapmakla Şîî bir müellifin değerlendirmelerini görmüş olduk. Hillî, eserinde, Keşşî ve Necâşî'den rivâyetlerde bulunmaktadır.

Kummî ve Nevbahtî'nin, *Kitabü Fıraku's-Şîa'sı*,¹⁷ Şîanın tanımı ve incelediğimiz isimlerle ilgili kullandıkları nitelemeler açısından başvuru kaynaklarımızdandır.

¹⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Alî **et-Tûsî** (460/1067), *İhtiyâr'u Ma'rifeti'r-ricâl el-ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşşî*, (Thk. Cevâd Kayyûmî el-İsfahânî), Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum 1427/2007.

¹¹ Oğur, s. 74.

¹² Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Abbâs el-Esedî el-Kûfî **en-Necâşî** (450/1058), *er-Ricâlü'n-Necâşî*, (Thk. ?), Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 2010.

¹³ Oğur, s. 82.

¹⁴ Tûsî, *Fihrist/Kütübü's-Şîa ve Usulühüm*, (Thk. Abdülaziz et-Tabatabâî, Mektebetü'l-Muhakkık et-Tabatabâî, Kum 1420/2000.

¹⁵ Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, (Thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî), Müessesetü en-Neşri'l-İslâmî, Kum 1430/2009.

¹⁶ Cemâluddîn Ebû Mansûr el-Hasan b. Yûsuf b. Ali b. Muhammed b. Mutahhar el-Esedî **el-Hillî**, (762/1273), *Hulâsatu'l-akvâl fî ma'rifeti'r-ricâl*, (Thk. Cevad el-Kayyumî), Müessesetü-Neşri'l-fekaha, 1431/2010.

Ya'kubî'nin, *Târîh'i*¹⁸ ve Mes'ûdî'nin, *Târîh*'inde¹⁹ dönemin olayları hakkındaki değerlendirmeler, Şîî bakış açısındaki aşırılıklar konusunda bize bilgi sunmaktadır. Her iki tarihçi de Şîîlikte aşırılıkla ithâm edilmişlerdir.²⁰ Ayrıca, Ya'kubî, anlattığı her bir dönemdeki fâkihlere de değinmektedir.

1.2.2. Diğer Kaynaklar

1.2.2.1. Makalât Türü Eserler

Alanımızın Mezhepler Tarihi olmasından dolayı Eş'arî'nin, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*;²¹ Abdulkahir el-Bağdâdî'nin, *el-Fark Beyne'l-Fırak*;²² Şehristânî'nin, *Milel ve Nihal*'i²³ başvuru eserlerimizdendir. Şehristânî, *Milel ve Nihal*'inde "Şîa Ricâli ve Muhaddislerden Kitap Tasnif Edenler" başlığı altında üzerinde çalıştığımız isimlerin bir kısmına değinmektedir.

1.2.2.2. Tarih Kitapları

Tezimizin ilham kaynağı, *el-Maârif*'teki Şîa listesi olunca, haliyle de en temel kaynağımız İbn Kuteybe'nin *el-Maârif*'i olmuştur.²⁴ İbn Cerîr et-Taberî (310/922)²⁵ ve Mes'ûdî (346/957) gibi tarihçilerin de referans sunduğu *el-Maârif* ansiklopedik bir eserdir. Müellif, listemizi oluşturan kişilerden 29'unun kısa da olsa hal tercümelerine yer vermektedir.

¹⁷ **Kummî** (300-301/911-912-913)/**Nevbahfî** (202/817), *Kitâbü'l-Makalât ve'l-Fırak, Fıraku's-Şîa*, (Çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.

¹⁸ Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb **el-Ya'kubî** (292/904), *Târîhu'l Ya'kubî*, Dârû's-Sadr, Beyrut (ty).

¹⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Hüseyin **el-Mes'ûdî** (346/957), *Mürûcû'z-zehab ve Meadinü'l-Cevher*, (Thk. Kemal Hasan Mer'î), Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005.

²⁰ Abdulazîz Muhammed Nûr **Veli**, *Şîa ve Târîhi Rivayetler*, (Çev. Mücahit Yüksel), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 187.

²¹ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bîşr İshak b. Sâlim **el-Eş'arî** (324/935-936), *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, (Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2005.

²² İmam Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî **el-Bağdâdî** (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, (Çev. Ethem Ruhi Fırlalı), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014.

²³ Ebü'l-Feth Tâcuddîn Huccetü'l-Hakk Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed **eş-Şehristânî** (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.

²⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî **İbn Kuteybe** (276/889), *el Maârif*, (Thk. Muhammed İsmail Abdullah es-Sâvî), Beyrut 1970, s. 267-268, İbn Kuteybe, *el-Maârif*, (Çev. Hasan Ege), Şelale Yayınları, İstanbul, s. 444. Dipnotlarda *el-Maârif* 'le ilgili geçen sayfa numaraları bu eserin Türkçe çevirisine ait numaralardır.

²⁵ Hüsnü **Özer**, "İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği", Ankara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1997, s. 33.

Müellifimiz İbn Kuteybe'ye âidiyeti tartışmalı olan ve başvuru kaynaklarımız arasında da bulunan *el-İmâme ve's-Siyâse*²⁶ adlı eser; Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan ve Abbâsîlerin Emîn (193-198/809-813) ve Me'mûn (198-218/813-833) dönemine kadarki zaman dilimini kapsamaktadır. Bu eserlerden, Emevîler dönemini detaylı olarak anlatması ve bizim de incelemekte olduğumuz dönemi aydınlatması hasebiyle istifade ettik.

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *el-Ahbârü't-Tivâl*²⁷ isimli eserinin üçüncü bölümü; Ali-Muâviye mücadelesi, Hüseyin b. Ali'nin şehadeti, Muhtâr'ın isyanı ve İbnü'l-Eş'as'ın sebep olduğu karışıklıklar ve Abbâsî daveti gibi konuları aydınlatması açısından önemliydi. Her ne kadar yazara Şîilik ithamında bulunulmuşsa da yaşadığı asır itibariyle mezhepsel bir Şîilikten söz edilemeyeceği aşıkardır. Müellifin Ehl-i beyt muhibbi olması ve *el-Ahbârü't-Tivâl*'de Ali b. Ebî Tâlib ve katıldığı savaşlar ile onun çocuklarının faaliyetlerine yer vermesi hasebiyle araştırmamız açısından önem arz etmektedir.

İbn Rüste'nin, tarih ve coğrafya kitabı özelliği taşıyan *el-A'lâku'n-nefise*²⁸ isimli eserinde yer alan Şîa listesinden, İbn Kuteybe'nin Şîa listesiyle mukayese etmek yönüyle faydalandık. Müellif, İbn Kuteybe'nin Şîa listesinde yer alan Tâvûs b. Keysân (106/725), Şu'be b. Haccâc (160/776), Ca'fer b. Süleymân ed-Dubeî (178/794-795) ve Ali b. el-Ca'd'a (230/844-845) yer vermemektedir. Diğer isimlerin tamamı İbn Rüste'nin Şîa listesinde yer almaktadır. İbn Rüste, İbn Kuteybe'den farklı olarak bu listeye Kumeyl b. Ziyâd (82/701)²⁹ ve Mekhul eş-Şâmî'yi (112/730)³⁰ eklemiştir.

Halîfe b. Hayyât'ın, *Târîh*'i³¹; Belâzurî'nin, *Ensâb*'ı³²; Taberî'nin, *Târîh*'i³³; Hatîb el-Bağdâdî'nin, *Târîhu Bağdât*³⁴; Zehebî'nin, *Târîh*'i³⁵ birinci el kaynaklardan olması

²⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

²⁷ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend **ed-Dîneverî** (283/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, (Çev. Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

²⁸ Ebû Alî Ahmed b. Ömer **İbn Rüste** (300/913) *el-A'lâku'n-nefise* (Nşr. M. J. de Goeje), Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII, Leiden 1892.

²⁹ Kumeyl b. Ziyâd en-Nehâî el-Kûfî. Ona, Kumeyl b. Ziyâd ve İbn Abdurrahman denilmiştir. İbn Hacer, Şîi eğilimlere sahip olduğunu söylemiştir. Şihâbüddîn Ahmed b. Ali **İbn Hacer el-Askalânî** (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâru'l-Kitâb'l-İslâmî, Kâhire 1993, Cilt 8, s. 447-448.

³⁰ Ebû Abdillâh Mekhûl b. Ebî Müslim eş-Şâmî. Ona, Ebû Eyyüp ve Ebû Müslim denilmiştir. Şam'ın fâkihidir. Hakkında, Kaderî olduğuna dair ithamlar da yapılmıştır. İbn Hacer, Cilt 10, s. 289-293.

³¹ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî **Halîfe b. Hayyât** (240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (Çev. Abdülhalık Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008.

³² Ahmed b. Yahyâ b. Câbir **el-Belâzurî** (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, (Thk. Süheyl Zekkar, Riyad Zirikli), Dâru'l-fikr, Beyrut 1996.

hasebiyle önem taşımaktadır. Özellikle Zehebî'nin, *Târîh*'i ve Bağdâdî'nin, *Târîhu Bağdât* isimli eserleri şahıslar hakkında bilgi vermesi açısından sıkça başvurduğumuz kaynaklardandır.

İbn Esîr'e ortaçağın en önemli tarihçilerinden olma vasfı kazandıran, *el-Kâmil fi't-târîh*³⁶ isimli eserinin Türkçe çevirisinden istifade ettik. Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l mülûk* eserini örnek alan İbn Esîr, bütün rivayetleri olduğu gibi aktarmak yerine diğer kaynaklarla karşılaştırarak tek bir rivayet halinde sunması ve Taberî'de yer almayan olayları da anlatması açısından Taberî'den ayrılmaktadır. Zaman zaman da şahıslar hakkında bilgi vermesi yönüyle faydalandığımız eserlerdendir.

Diğer tarihi kaynağımız ise İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*³⁷ isimli eseridir. Evrenin yaratılışından itibaren 767/1365-1366 tarihine kadarki olayları kronolojik sırayla anlatmaktadır. On dört ciltten oluşan eser İslâm Tarihi kitabı olduğu kadar müellifin muhaddis ve müfessir olması hasebiyle de bir tabakat kitabı özelliği taşımaktadır. Bu yönüyle hem incelediğimiz asırların aydınlatılması hem de şahıslar hakkında verdiği bilgiler itibariyle istifade ettiğimiz kaynaklardandır.

1.2.2.3. Tabakat ve Ricâl Türü Eserler

Geniş muhtevasıyla ve ilk dönem râvî biyografileri konusunda ricâl denilince ilk akla gelen eserlerden olan İbn Sa'd'ın *Tabakat*³⁸ından faydalandık. Listemizde yer alan şahısların tamamının İbn Sa'd'da hal tercümeleri bulunmaktadır bilgisini veren Watt'ın³⁹ aksine listede yer alan iki şahısla ilgili bu eserde herhangi bir bilgi tespit edemedik.⁴⁰

³³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922) **et-Taberî**, *Târîhü't-Taberî*, (Thk. Nahbetü Minel-ulemâi'l-ecilla), Mes'adîru't-Târih, 1983.

³⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit **Hatîb el-Bağdâdî** (463/1071), *Târîhü Medînetü'sselâm/Târîhu Bağdât*, (Thk. Muhammed İbn İshak, Muhammed b. Hasan), Dârü'l-Garbil İslâmî, Beyrut 2001.

³⁵ Şemsiddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman **ez-Zehebî** (748/1374), *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîru'l-A'lâm*, (Thk. Bassar A. Maruf), Dâr'ül-Garbil-İslâm, Beyrut 2003.

³⁶ İzzeddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî **İbnü'l-Esîr** (630/1234), *el-Kâmil fi't-târîh*, (Edit. Mertol Tulum), Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

³⁷ İmâdüddin Ebî'l Fedâ İsmail b. Amr b. Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşki **İbn Kesîr** (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

³⁸ Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Hâşimî el-Basrî **İbn Sa'd** (230/845), *Tabakat*, (Edit. Adnan Demircan), Siyer Yayınları, Cilt 8-9, İstanbul 2014.

³⁹ M. Montgomery **Watt**, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Sarkaç Yayınları, 4. bsk, s. 82.

⁴⁰ Bu şahıslar: Mes'ûd el-Esgar ve Ma'rûf b. Harrâbüz'dür.

Faydalandığımız ilk dönem tabakatlardan bir diğeri de Halîfe b. Hayyât'ın *Kitâbü't-Tabakat*'i⁴¹ olup şahıslar hakkında muhtasar bilgiler sunmaktadır.

Yine tabakat ve ricâl eserlerinden İbn Hibbân'ın, *Sikat*;⁴² İbn Hallikân'ın, *Vefeyâtü'l-a'yân*;⁴³ İbn Hacer'in, *Lisânü'l-Mizân*⁴⁴ ve *Tehzîbü't-Tehzîb*; Zehebî'nin, *Tezkiretü'l-Huffâz*;⁴⁵ *Tehzîbü't-Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*⁴⁶ başvuru kaynaklarımız arasında yer aldı.

1.2.2.4. Çağdaş Araştırmalar

Çağdaş çalışmalar içinde Watt'ın, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*⁴⁷ adlı eseri söz konusu çalışmalara ilham kaynağı olması ve adeta olayların özünü bize sunması bakımından son derece önemliydi. Hasan Onat'ın, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*⁴⁸; Mehmet Atalan'ın, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*⁴⁹; Metin Bozan'ın, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*⁵⁰; İbrâhim Sarıçam'ın, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*⁵¹; Yusuf Benli'nin, *Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulât Hareketleri*⁵² ve *Fars-Şîa İlişkisi*⁵³; Muzaffer Tan'ın, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*⁵⁴; Yusuf Gökalp'in, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*⁵⁵;

⁴¹ Halîfe b. Hayyât (240/854), *Kitâbü't-Tabakat* (Thk. Süheyl Zekkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1993.

⁴² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî **İbn Hibbân** (354/965), *Takrîbü's-Sikat*, (Thk. Halil b. Me'mûn Şeyha), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2007.

⁴³ Ebû'l Abbas, Şemsiddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr **İbn Hallikân** (681/1283), *Vefeyâtü'l-a'yân*, (Thk. Dr. İhsan Abbas), Dârü's-Sadr, Beyrut.

⁴⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî (852/1448), *Lisânü'l-Mizân* (Thk. Abdul-Fettah, Ebû Gadde), Mektebetü'l-Matbuatil İslâmiyye, Beyrut 2002.

⁴⁵ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân **ez-Zehebî** (748/1374), *Tezkiretü'l-huffâz*, Mekke 1954.

⁴⁶ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (748/1374), *Tehzîbü't-Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, (Thk. Güneyim Abbas Güneyim, Eymen Selame), 2004.

⁴⁷ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*.

⁴⁸ Hasan Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

⁴⁹ Mehmet **Atalan**, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.

⁵⁰ Metin **Bozan**, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İsam Yayınları, İstanbul 2009.

⁵¹ İbrâhim **Sarıçam**, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

⁵² Yusuf **Benli**, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulât Hareketleri", Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 1999.

⁵³ Yusuf Benli, *Fars-Şîa İlişkisi-H. II. Asır*, Nehir Yayıncılık, Malatya 2006.

⁵⁴ Muzaffer **Tan**, "İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

⁵⁵ Yusuf **Gökalp**, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

Gülgün Uyar'ın *Ehl'i Beyt*⁵⁶; Bahaüddin Varol'un, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl'i Beyt*⁵⁷ ve *Hilâfet Mücadelesinde Ehl'i Beyt Nesli*⁵⁸ istifade ettiğimiz eserlerden bazılarıdır.

Özellikle Mezhepler Tarihçiliği alanında son dönemlerde kaleme alınmış ve şimdi isimlerini burada sayamayacağımız birçok eserden de faydalandık. Bu arada Temel İslâm İlimleri sahasında çalışma yapan pek çok ilim erbabının eserlerini de gözden geçirmeye çalıştık.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bizi böyle bir çalışma yapmaya iten husus; müddei İbn Kuteybe'nin (276/889) *el-Maârif* isimli eserinde çoğunluğu tâbiûn ve tebeu't-tâbiûnden oluşan ve birkaçı dışında büyük bir bölümü sîkâ kabul edilen 42 muhaddis hakkında Şîî olduklarına dair bir liste⁵⁹ oluşturmamasından kaynaklanıyor. Çok değer gören bir müellifi buna iten sebebi temellendirmek çalışmamızın başta gelen amacını oluşturmaktadır.

Eseri incelerken önemsiz gibi olsa da zihnimizde pek çok soru oluşuyor. İbn Kuteybe, Me'mûn'dan (198-218/833-842) Mu'temid'e (256-279/870-892) kadar dokuz Abbâsî sultanını görmüş ve en hararetli fikrî tartışmaların odağında bulunmuştur. Alioğulları-Abbasoğulları mücadelesi, Mu'tezile ile Ehl-i sünnet, Müşebbihe, Şuubiyye hareketi gibi olaylar fikir dünyasında bu isimleri oluşturmada etkili olmuş mudur, bahsi geçen eserin sultanın ailesine takdimi, müellifin iktidara yakınlığının listenin oluşumuna bir etkisi olmuş mudur, İran asıllı olması bu listeye tesir etmiş midir? gibi birçok soru belirlemekle birlikte bunları bir tarafa bırakıp bu disiplinin temeli olan tasviri/deskriptif ilkelerini esas alacağız.

Her ne kadar bazı çalışmalarda İbn Kuteybe'nin bu listesinin güvenilirmez olduğu iddia edilse de, kavramsal bir Şîîliğin olmadığı bir ortamda İbn Kuteybe, doktrinel Şîa mensuplarına bir cevap niteliğinde, asıl Şîilik (Ali taraftarlığı) budur demek istemiş midir? Bir diğer problem de; "Şîî", "Gûlât", "Râfîzî" ayrımı yaparak farklı listeler hazırlamış olan İbn Kuteybe'nin Ehl-i sünnet'in ilk temsilcileri olarak kabul edilen bu şahısları Şîî olarak sunmaktaki maksadı ne olabilirdi?

⁵⁶ Gülgün Uyar, *Ehl'i Beyt, İslâm Tarihinde Ali-Fatma Evlâdı*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Vakfı Yayınları (İFAV), İstanbul 2011.

⁵⁷ M. Bahaüddin Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl'i Beyt*, Yediveren Kitap, Konya 2004.

⁵⁸ Varol, *Hilâfet Mücadelesinde Ehl'i Beyt Nesli*, Yediveren Kitap, Konya 2004.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, (Çev. Hasan Ege), Şelale Yayınları, s. 444.

Temel İslâm Bilimleri'nin farklı bilim dallarında yapılan çalışmalarda İbn Kuteybe'nin bu listesine kısmen değinilmiştir. Fakat Mezhepler Tarihi bilim dalında hepsini bir arada inceleyen böyle bir çalışma olmaması çalışmamızın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu tez, İbn Kuteybe ekseninde Şîâyı anlamayı öne çıkaran bir çalışmadır. Biz, İbn Kuteybe'nin mezhebî bakışı yanında listedeki kişilerin de bakışını yakalayarak kendileri hakkında yapılan ithamın haklı ya da haksız, doğru ya da yanlış veya sebebin ne olduğunu anlamaya çalıştık. Bunu yaparken de klasik dönem mezhepler tarihçiliğinde göz ardı edilen⁶⁰ tarafsızlık ilkesini korumaya ve olaylara eleştirel yaklaşmaya olabildiğince dikkat ettik. Bu bağlamda araştırmamızın bundan sonraki çalışmalara bir nebze ışık tutacağını düşünmekteyiz.

3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırmamız öncelikle listedeki 42 şahsın incelenmesini esas almakla birlikte özellikle onların yaşadığı ilk üç asırda kullanılan Şîî orijinli kavramların aydınlatılmasını gerekli kılmaktadır. Kırk iki muhaddisin yaşadığı asrın mezhepler tarihçisi gözüyle incelenmesi ve Emevîler dönemi için, Hâşimî-Emevî mücadelesi; I. Abbâsî asrı için, Abbasoğulları-Alioğulları mücadelesi açısından ortaya konmasını gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte bu şahısların Ehl-i sünnet ve Şîânın teşekkülünde bir etkilerinin olup olmadığının ortaya çıkarılmasını kapsamaktadır,

İncelediğimiz tarih aralığını, listedeki isimlerden en son hayata veda eden şahsın ölüm tarihi olan hicrî 245 yılıyla sınırlı tuttuk. Dönemi aydınlatırken özellikle Şîîlikle bağlantılı olaylara yer verdik. Ayrıca her bir şahsın hadis aldığı ve naklettiği şahısların tümünü yazmak yerine önceliği listede yer alan şahıslara vererek, onların dışında bazı muhaddisleri de aktarmayı uygun gördük.

4. Kavramsal Çerçeve

Mezhep kavramı genel bir ifadeyle, itikadî ve siyasî amaçlarla teşekkül etmiş İslâm'ın düşünce oluşumları olarak tanımlanır. Bu alanda çalışan araştırmacının en temel problemlerinden birisi olarak da isimlendirme problemi görülür.

İsimlendirmeyi ilk kez kimin kimlere veya hangi gruba, ne anlamda, ne zaman kullandığı;⁶¹ isimlendirilen kişi, grup veya yapının kendilerine yakıştırılan bu isim

⁶⁰ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, s. 125.

⁶¹ Kutlu, *Tarihsel Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri Din*, s. 369.

kaşısındaki tutum ve davranışları;⁶² bu grupların fikirlerini oluşturan siyasî, dînî, sosyal ve ekonomik şartların neler olduğu;⁶³ dönemin dînî-siyasî şartları nedeniyle isimlendirmede kullanılan kavramlara tarihî süreçte farklı anlamlar yüklenip yüklenmediği⁶⁴ gibi meselelerin her birisinin tarihsel bir perspektifle incelenmesi son derece elzemdir.

Çalışmamızın temeli olan Şîa kavramından hareketle ve bu kavram ile münasebeti sebebiyle görelî (izâfî) anlam⁶⁵ yüklenen "Ehl-i beyt", "Sebeî", "Osmânî", "Nasîbî", "Râfizî", "Gulât" gibi kavramları da inceleyeceğiz. Semantik alan⁶⁶ içerisinde odak kelimemiz olan "Şîa"yı merkeze alarak değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız.

Unutulmamalıdır ki, Şîa, geniş bir içeriğe sahiptir ve kullanıldığı dönem ve müellife göre farklı anlamlar taşımaktadır. Bölgesel anlayışlar, tevellî-teberrî yaklaşımları, tafdîl tartışmaları kavrama çeşitli anlamlar yüklemektedir.⁶⁷

4.1. Ehl-i beyt

Hiz. Peygamber'in emaneti olan Ehl-i beyt'e karşı Müslümanlar asırlardır büyük bir muhabbet beslemekte ve tazim duymaktadır. Ehl-i beyt kavramının sınırları tam olarak çizilemediğinden her defasında farklı bir içerikle karşımıza çıkmaktadır. Sözlükte Hiz. Peygamber'in ev halkı, eşleri, kızları, damadı -ki burada Ali b. Ebî Tâlib kastedilir- anlamına gelir.⁶⁸

Ehl-i beyt kavramı dışında Hiz. Peygamber'in aile ve ev halkı ifadesi için "Âlü beyti Muhammed, Âlü beyti'n-Nebî, Âlü'n-Nebî, Âlü'r-Resûl, Ehlü Beyti Resûlillah, Ehlü Beyti'n-Nebî, Üsratü Muhammed, Âlü'l-beyt, İtratü'n-Nebî" kavramları da kullanılır.⁶⁹

⁶² Mehmet Ali **Büyükkara**, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepler Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler", *Tartışmalı İlimi İhtisas Toplantısı-03*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 27-28 Eylül 2003, s. 446.

⁶³ Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003, s. 11-12.

⁶⁴ Benli, "Râfıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", *Hikmet Yurdu*, Yıl 1, Sayı 1, Ocak 2008, s. 32.

⁶⁵ A. Bülent **Ünal**, "Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Semantik Yöntem", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI/2007, s. 9.

⁶⁶ Ünal, "Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Semantik Yöntem", s. 11.

⁶⁷ Muhammed Enes **Topgöl**, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu (Şiilik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2012/1), s. 47.

⁶⁸ Ebü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem Ensârî **İbn Manzûr** (711/1311), *Lisân'ü'l-'Arab*, (Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasibullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Seyid Ramazan Ahmed), Dârü'l Maârif, Kahire 1981, Cilt 1, s. 164; Kavramın ayet ve hadislerde kullanımıyla ilgili bkz. Mustafa **Öz**, "Ehl-i beyt", *DİA*, Cilt 10, 1994, s. 498.

⁶⁹ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 32.

Bunlar içinde en yaygın kullanılanı Âlû Muhammed ve Ehlü'l-Beyt'tir. Âlu Muhammed namazlarda ve günlük konuşmalarda Hz. Peygamber'e yapılan dua cümlesinde geçer. Ehlü'l-beyt ise dar anlamıyla Ali b. Ebî Tâlib, Hz. Fâtıma (11/632), Hasan b. Ali (49/669) ve Hüseyin b. Ali (61/680); geniş anlamda ise Hz. Peygamber'in eşleri, amca çocukları, Selmân-ı Fârisî (36/656) gibi ismi özellikle zikredilen bazı sahâbe ile birlikte ümmeti de içine alan bir ifadedir.⁷⁰ Başka bir ifade ise yine Ali b. Ebî Tâlib, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin b. Ali'yi kasededen Âl-i Abâ veya Ashâbü'l-Kisâ'dır.⁷¹ Arap dili ve kültüründe "Alevî" nisbesiyle kasedilen, Ali b. Ebî Tâlib'in soyuna mensup olanlardır. Haliyle bu kavram ile Ali b. Ebî Tâlib'in bütün hanımlarından dünyaya gelen çocukları kasedilir.⁷²

Gülgün Uyar'a göre tarihi kaynaklarda Şîf ifadesiyle kasedilenler Ali-Fâtıma evladının soyundan gelen kişiler değildir ve onların evlatları için bu nisbe kullanılmamıştır.⁷³

Kavramı problemlili hale getiren aslında Şîa ile Ehl-i sünnet arasındaki tanımlamadır. Şîa, Ehl-i beyt'i Tathir Ayeti olarak bilinen; "...Allah ancak siz Ehl-i beyt'ten her türlü kusur ve kötülüğü gidermeyi ve sizleri tertemiz kılmayı irade etmiştir."⁷⁴ ayetini, Kisa hadisi ve Mübâhele Olayı'nı delil göstererek ısrarla Ehl-i beyt'den kastedilenin Fâtıma, Ali, Hasan ve Hüseyin ve onlardan devam eden on iki mâsum imam olduğunu iddia etmektedir.⁷⁵ Ayrıca bu kavramın içine Hz. Peygamber'in hanımlarını tevîl yaparak dahil etmemektedirler. Oysa ki Peygamber'in zevcelerinin Ehl-i beyt'ten olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekmektedir.⁷⁶

Ehl-i sünnet âlimleri çoğunlukla; Hz. Peygamber'in hanımları veya hanımlarıyla birlikte Hz. Peygamber'in çocuklarını, torunlarını, amcalarını ve onların çocuklarıyla torunlarını, akrabalarını yani Hâşimoğulları'nı Ehl-i beyt kavramı içerisinde değerlendirmişlerdir.⁷⁷

Hz. Peygamber zamanında dînî ve sosyal anlamda belirli bir yer ve anlam ifade eden Ehl-i beyt olgusundan söz edemeyiz. Yani Hz. Peygamber'in sınırlarını çizdiği,

⁷⁰ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 32-33.

⁷¹ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 35.

⁷² Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 36.

⁷³ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 37.

⁷⁴ Ahzap 33.

⁷⁵ Komisyon, *Sorular ve Cevaplar*, Cilt 1, el-Mustafa Yayınları, İstanbul 2014, s. 163-169.

⁷⁶ Cemal Sofuoğlu, "Gâdir-i Hum Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVI, s. 470.

⁷⁷ Öz, "Ehl-i beyt", s. 499.

özelliklerini belirlediği ve kutsiyetini ifade ettiği bir Ehl-i beyt olgusu yoktur. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de bu husus korunmuştur. Bu kavramın siyasî alanda kullanılmasının başlangıcı Hüseyin b. Ali'nin Kerbelâ'da şehit edilmesidir. Bu hadise sonrasında ve Ehl-i beyt merkezli cereyan edecek diğer olaylarda, kimileri samimiyetle Ehl-i beyt'in hakkını savunurken kimileri de kendi şahsî hesapları ve siyasî çıkarları için Ehl-i beyt'i bir kılıf olarak kullanmıştır. Ehl-i beyt taraftarlığı olarak başlayan bazı hareketler sonraları Fars kültür ve inancının etkisiyle Şîa kavramıyla ifade edilmiştir.⁷⁸

Emevî devleti, geçmişten gelen kabile asabiyesi kaynaklı çatışmaların bir tezâhürü olarak Hâşimoğullarına karşı bir mücadele sürdürmüştür. Ali b. Ebî Tâlib taraftarlığı ve ona yakınlık düşüncesi üzerine yürütülen mücadelede Hâşimoğulları kimliği yetersiz görülmüş olacak ki daha dar bir kesimi ifade eden Ehl-i beyt kavramı ön plana çıkarılmıştır. Zîra bu kavram dînî hüviyeti sebebi ile toplumu harekete geçirebilecek bir özelliğe sahiptir.⁷⁹

Ehl-i beyt taraftarlığı, Ehl-i beyt'in hakkını ve kanını talep etme gibi farklı şekillerde açığa çıkan birtakım olaylar Emevîler döneminde kendini göstermiştir. İleride değineceğimiz, Hucr b. Adî (51/671), Tevvâbîn ve Muhtâr hareketleri bu türden hareketlerdir. Emevîler kendi iktidarlarını meşru göstermek için Hz. Peygamber'e akraba oldukları söylemini kullanmaya başlamışlardır. Bu durum Ehl-i beyt kavramının kimleri kapsadığı tartışmalarını ortaya çıkarmıştır.⁸⁰ Zeyd b. Ali (122/740) isyanından sonra Ali taraftarlığı, o mücadeledeki insanların tümünü içine alması yönüyle Ehl-i beyt taraftarlığı adıyla anılan bir grubun tezahürüne sebep olmuştur.⁸¹ Fiilî mücadelede bulunmayan Ali Zeynel Abidin (94/712), Muhammed el-Hanefiyye (81/700) ve Hasan b. Hasan (97/715-716) gibi Ehl-i beyt mensubu kişiler zaman zaman halîfelerle görüşerek istek ve ihtiyaçlarını onlara bildirmişler, halîfelerden de destek görmüşlerdir.⁸²

⁷⁸ Varol, *Hilâfet Mücadelesinde Ehl-i beyt*, s. 14-16.

⁷⁹ Varol, "Ehl-i beyt Kavramının Tarihi Gelişim ve Değişim Süreci", *Din ve Hayat*, Sayı 23, Ekim 2014, s. 18.

⁸⁰ Namık Kemal **Karabiber**, "Ehl-i beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları (Hicrî I. ve II. Asır)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 98.

⁸¹ Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i beyt*, s. 173.

⁸² Varol, "Ehl-i beyt'in ve Ehl-i beyt Politikalarının Bağdat'ın Siyasî ve Sosyal Yaşamındaki Etkisi", *İslâm Medeniyetinde Bağdât (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, İstanbul 2008, s. 127-149.

Halîfenin Kureyş'ten olması vurgusu Ehl-i beyt kavramının çerçevesinin Kureyş'i içine alacak şekilde genişletilmesine sebep olmuştur. Emevîler döneminde, Ehl-i beyt kavramının içeriği net değildir. Bazen Ali b. Ebî Tâlib ve Fâtîma'nın çocukları bazen Ali b. Ebî Tâlib'in bütün çocukları ve Hâşimoğulları kimi zaman da Abdul Menaf'ı içine alacak kadar yelpaze geniş tutulmuştur.⁸³ Emevîler hilâfette hak iddia ederken, hilâfetin kendilerine Ehl-i beyt'i oldukları ve aynı soydan geldikleri Osman b. Affân'dan miras kaldığı tezini işliyorlardı.⁸⁴

Emevîler dönemindeki Ehl-i beyt'in kanını talep söylemleri, Abbâsîler döneminde, "Âl-i Muhammed'den razı olunacak kişi" ye yani Muhammed ailesi içerisinde olan ve herkesin haife olarak kabul edebileceği bir kişiye biat edilmesine dönüşmüştür. Tüm Hâşimîleri içine alan bu slogan Abbasoğulları açısından olumlu neticelenmiş, Alioğullarının da desteğini alabilmişlerdir. Özetle, Ehl-i beyt tabiri bu dönemde Âl-i beyt tasavvuruna dönüşerek Alioğulları ve Abbasoğulları arasındaki ayrışma net bir şekilde açığa çıkmıştır.⁸⁵

Mezhepler Tarihi açısından, Ehl-i Beyt kavramına yüklenen anlamlar, önemli itikadî mezheplerin oluşumuna, fırkaların "mûtedil" ve "aşırı" şeklinde nitelendirilmesine ve alt fırkalara ayrılmasına neden olmuştur.⁸⁶ Örneğin, kendilerine zekatın haram olması sebebiyle Ehl-i beyt, fıkıh ilim dalı içinde farklı görüşlerin açığa çıkmasına yol açmıştır. Bu kavram, İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren siyasî bir tâbir olarak kullanılırken zamanla sosyal hayatta önem kazanarak günümüze kadar gelmiştir.⁸⁷

Gulât hareketler de kendilerini Peygamber nesli ve Hâşimî Ehl-i beyt'inden gelen kişilerle irtibatlandırmışlardır. Bu tür fırkalarda lider konumundaki kişilerin tamamı Ehl-i beyt soyundan olmasalar da taraftarlarınca Ehl-i beyt ile irtibatlandırılarak meşruiyet kazanılmaya çalışılmıştır.⁸⁸

Daha sonraları ise Ehl-i beyt, Şîa eliyle Ali b. Ebî Tâlib'in Hz. Fâtîma'dan doğan çocuklarına hasredilecektir. İmâmiyye Şîasına göre, Ehl-i beyt'i sevmenin yanında

⁸³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 52.

⁸⁴ Karabiber, "Ehl-i beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları", s. 99.

⁸⁵ Karabiber, "Ehl-i beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları", s. 162-170.

⁸⁶ Benli, "Şîî Düşüncede Ehl-i Beyt Tasavvurları", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt 17, Sayı 4, 2004, s. 338.

⁸⁷ Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i beyt*, s. 20-21.

⁸⁸ Karabiber, "Ehl-i beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları", s. 147; Ayrıntılı bilgi için bkz. Benli, "Şîî Düşüncede Ehl-i Beyt Tasavvurları".

birkaçı istisna olmak üzere sahâbeye öfke duymak ve onlardan teberrâ etmek gerekir. Sünnîlerle Şîîler arasında bu konudaki en önemli fark da budur.⁸⁹

4.2. Şîa

Şîa kelimesi sözlükte "tâbî olmak, desteklemek, şâyi olmak, çoğalmak" anlamındaki "şîya" kökünden türemiştir. Bir işi yapmak amacıyla bir kimse etrafında toplanan grup, destekleyici, yardımcı, taraftar anlamına gelir.⁹⁰ "Şîî" şeklinde kullanıldığında tek kişi kastedilir. Kelime bu şekliyle müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennes anlamlarına gelecek şekilde de kullanılır.⁹¹

Zamanla harf-i târifle "eş-Şîa" şeklinde kullanımı, terim anlamı itibariyle, Ali b. Ebî Tâlib'in hilâfete nass ve tayinle atandığına, imâmetin kıyamete kadar Hâşimî soyundan ya da Hz. Fâtıma'nın neslinden devam edeceğine inanan topluluklara verilen bir isim olmuştur.⁹² Şîîliği bu şekliyle anlayan topluluklara göre, Hz. Peygamber hayattayken imâmete geçecek kişiyi belirlemiştir ve bu kişi küçük büyük günahlardan korunmuş, bilinen biridir.⁹³

Şîa ismiyle anılan bu zümre, bazen "Ehlü't-Teşeyyu", "Hâssa" (avam olmayanlar) ve "Metâvile" gibi isimlerle de ifade edilmişlerdir.⁹⁴ Muhalifleri tarafından da "Râfıza" ismiyle isimlendirilmişlerdir.⁹⁵

Teşeyyu ise bazı Şîî görüşlere sahip olmak demektir.⁹⁶

Şîa'nın ne zaman zuhur ettiği net olmamakla birlikte ileri sürülen iddialar şunlardır:

- 1) Ali taraftarlığının, Peygamber'in vefatını müteakip ümmetin halîfesi kim olacak diye ortaya çıktığı, Hâşimî ve Ali ile yakın ilişkili bir çerçevede başladığı,
- 2) Osman b. Affân'ın ölümünden sonra, Abdullah b. Sebe ile başladığı,
- 3) Sıffîn savaşıyla ortaya çıktığı,
- 4) Hüseyin'in Kerbelâ'da şehâdeti sonrasında ortaya atıldığı gibi.⁹⁷

⁸⁹ Mustafa **Özgen**, *İmâm-ı Rabbânî'de Ehl-i sünnet Kimliği*, Palet Yayınları, Konya 2013, s. 182.

⁹⁰ İbn Manzûr, Cilt 4, s. 2377-2379.

⁹¹ Öz, "Şîa", DİA, Cilt 39, 2010, s. 111-115; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimler Sözlüğü*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012, s. 513.

⁹² Kummî/Nevbahtî, s. 51; Şîanın farklı tanımlamaları için bkz. Ethem Ruhi **Fıgılalı**, *İmâmiye Şîası*, Ağaç Yayınları, İstanbul 2008, s. 15-21.

⁹³ Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun Hadramî **İbn Haldun** (808/1406), *Mukaddime I*, (Çev. Halil Kendir), Yeni Şafak Kültür Armağanı, Eylül 2004, s. 278.

⁹⁴ Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s. 514.

⁹⁵ Öz, "Şîa", s. 111-115.

⁹⁶ Topgül, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu Kavramına Tarihsel Bir Bakış", s. 51.

Ebû Bekir (13/634) ve Ömer (23/644) zamanında "Şîa" tabiri taraftarlıktan öte bir anlam taşımazken, Osman'ın hilâfetinin ikinci yarısından itibaren değişmiş, idârî zaafılar ve değişik sebeplerle Ali taraftarlığının gelişmesine zemin hazırlamıştır.⁹⁸ Osman'ın şehadetinden sonra ortaya çıkan Ali taraftarları ve onun muhalifleri olan Emevîler arasındaki ihtilafın temeli olarak Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasındaki Câhiliye dönemindeki husûmet görülmektedir.⁹⁹

Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşlarında Ali'nin yanında mücadele edenler Ali taraftarlarıydılar. Bu kişiler, Ali'ye gâli birtakım özellikler atfetmiyorlardı; siyasî manada onun muhalifi olmayıp, imâmet ve hilâfetini destekliyorlardı. Hatta Ali hayattayken, "Onun dost olduklarının dostu, düşmanı olduklarının da düşmanı" olacaklarına dair yemin ettikleri belirtilir.¹⁰⁰ İslâm Tarihinde bahsi geçen bu gruplara, "eş-Şîatü'l-ûla" deniliyordu ve bu kavram Ali'nin ilk taraftarları anlamına geliyordu. Şîa tabirinin doktrinleşmesi daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir.¹⁰¹

Kelime "Şîatü Osman" ve "Şîatü Ali" şeklinde kullanıldığında Osman ve Ali taraftarlarını ifade eder. Zamanla Şîatü Osman ifadesi, "Osmânîyye"; Şîatü Ali ise "eş-Şîa" şekline dönüşmüştür.¹⁰² Onat'ın belirttiğine göre; Şîa tabirini ilk kullanan Nasr b. Muzâhim (212/827) olup bir cemaati kastetmek amacıyla kullanmıştır ve bu kastedilen cemaat ise Ali'nin safındaki Osman'ın katlini üstlenen kimselerdir. Şîa kelimesine ıstılâhî bir anlam yüklenmesinde, Şîî râvilerin olayları naklederken kendi temâyüllerini devreye sokması etkili olmuştur.¹⁰³ Yine de bu ifadeyle ilgili olarak hicrî birinci asırda bir belirsizlik söz konusudur.

İstılâhî anlamda bir Şîilik, Watt'ın tasnifine göre üçüncü yüz yılın son çeyreğinden önce vukû bulmamış ve on iki imam nazariyesi de 261/874 tarihinde on birinci imamın ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. Bu tarihten önceki olaylar ve tartışmaların Ehl-i beyt sevgisi veya Ali taraftarlığı sebebiyle olduğu dikkate alınmalıdır.¹⁰⁴

⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fığlalı, *İmâmîye Şîası*, s. 21.

⁹⁸ Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s. 516; Öz, "Şîa", s. 111-115.

⁹⁹ Cevat **Meşkur**, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, (Çev. M. Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 509.

¹⁰⁰ Watt, *İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, Birey Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 75.

¹⁰¹ Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s. 517.

¹⁰² Öz, "Şîa", s. 111-115.

¹⁰³ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*, s. 16-17.

¹⁰⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 52.

4.3. Sebeî

Sebeî veya Sebeiyye; kaynaklarımızda yer almasına rağmen, içeriği ve çıkış zamanı net olmayan birtakım spekülasyonları barındıran bir kavramdır.

Sebeî ifadesi, Emevî hilafetine muhalif olan ve Hâşimîler adına hareket eden kimseler için kullanılmıştır. İlk zamanlarda hilâfette önceliğin Ali b. Ebî Tâlib'in hakkı olduğunu söylerlerken, sonraları ise Osman b. Affân 'ın Ali b. Ebî Tâlib'in hakkını gasp ettiğini, Ali b. Ebî Tâlib'in ilk halîfenin önüne geçirilmesi gerektiği tezini savunmuşlardır.¹⁰⁵

Sebeiyye, dönem dönem Osman b. Affân'ın katilleri Kûfeliler'i, bazen Ali b. Ebî Tâlib taraftarlığını bazen de Osman b. Affân muhalefetini ifade için kullanılmıştır. Vedat el-Kadî; hicrî birinci asırda Sebeiyye'nin var olduğunu, Ali'nin ölümünden sonra bir gün Mehdî olarak döneceği ve ilk Şîî devletini kuracağına inanıldığını söyler. Sebeîler, 66-67/686-687'de ayaklanan Muhtâr es-Sekaff'nin ordusunda yer aldıktan sonra kendi fikirlerini bu şekliyle yaymışlar; Wellhausen'a göre Muhtâr sayesinde tarihî önem kazanmışlardır.¹⁰⁶ Hicrî 70'lerde yazıldığı ifade edilen Sâlim b. Zekvân'ın "Sîre"sinde, Sebeiyye'nin Ebû Bekir ve Ömer'den teberrî ettikleri söylenmektedir.¹⁰⁷

Sebeîler daha sonra, 81/700'de ölen İbn Hanefiyye¹⁰⁸ adı etrafında doktrinlerini savunmaya devam etmişlerdir. O nedenledir ki Sebeî gruplar "Sebeiyye-Haşebiyye-Muhtâriyye-Keysâniyye" gibi isimlerle anılır olmuşlardı. Bu kavramların tamamı benzer anlamda algılanır olmuştur.¹⁰⁹

Buradan çıkan sonuca göre hicrî birinci asırdaki Sebeî oluşumlar, hicrî ikinci asırdan itibaren Keysâniyye içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Daha önce de vurgulandığı üzere, İbn Hanefiyye adı etrafında oluşan farklılaşmaların sonucu olarak, itikâdî nitelikli aşırı görüşlere sahip kimseler için kullanılır olmuştur.¹¹⁰

"Ben ne Sebeîyim ne Mürciîyim"¹¹¹ diyen İbrâhim en-Nehaî'nin ölüm tarihi (96/714) dikkate alındığında bu kavramın hicrî birinci asırda kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. İbrâhim en-Nehaî, ileride anlatılacağı üzere, Ali b. Ebî Tâlib'i seven ve dönemin

¹⁰⁵ Benli, "Râfıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", s. 64.

¹⁰⁶ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 238.

¹⁰⁷ Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili KısımınTercümesi", *AÜİFD*, Cilt XXXV, s. 472.

¹⁰⁸ İbn Esîr, Cilt 5, s. 410.

¹⁰⁹ Vedat el-Kadî, "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslâm Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi", (Çev. Yusuf Benli), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2007), Sayı 2, s. 268.

¹¹⁰ Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD*, Cilt XXXVI, s. 99-100.

¹¹¹ İbn Sa'd, *Tabakat*, Cilt 8, s. 389-391.

yönetimiyle arası hiç de iyi olmayan bir kimsedir. İfade ettiği söze bakılınca; Sebeîliği onaylamadığına göre, Sebeîlerin aşırı fikirler sundukları bilgisi doğrudur.

Watt'ın, Şîîliğin başlangıcıyla alakası olmadığını söylediği¹¹² bu kavram Emevîler döneminde mevcut bir Şîa tabirini içermediğinden, içeriğinin sonradan doldurulmuş olması da mümkündür. Zira Sebeîyye deyince kadim eserlerimizde¹¹³ Abdullah b. Seb'e veya İbn Sevda denilen şahsın ismine nisbetle aşırı fikirlere sahip mezhepsel bir Sebeîyye'den söz edilir.¹¹⁴

Zemmedici bir lakap olarak ortaya atılan Sebeî kavramına Şîî müellifler de Şîa'ya tuzak olarak bakmıştır.¹¹⁵ Bu nedenle Şîa'nın da kendini temize çıkarmak için böylesine kötü bir tarih oluşturmuş olması da mümkündür.¹¹⁶

Şîî müellif Cevat Meşkur ise Abdullah İbn Sebe meselesinin gerçek olduğunu kendi kaynaklarından yola çıkarak ispatlama eğilimi göstermektedir.¹¹⁷

Çağdaş bir çalışmayla¹¹⁸ ortaya konmuştur ki; Osman b. Affân'ın hilâfet yıllarından başlayarak Abbâsîlerin ilk yıllarına kadar kullanılan "Sebeîyye" kavramı, ilk ortaya çıktığında fırkasal anlamda olmayıp, Osman b. Affân'ın muhaliflerine verilen bir ad olmuştur. Ali b. Ebî Tâlib döneminde ise; Ali-Muâviye çekişmesinde Ali b. Ebî Tâlib'e isyan edenler "Sebeî" olarak ifade edilmiştir.¹¹⁹ Emevîler döneminde, Muhtâr'ın ordusuna atfen söylenen bu kavram, fırka adı olmasa da, "rec'at-vâsilik" gibi kavramlarla Şîîliğe zemin hazırlamıştır.¹²⁰ Ali b. Ebî Tâlib hakkında aşırı fikirler sunan Sebeîyye, müphem de olsa vardır.¹²¹ Ali b. Ebî Tâlib hakkında ileri sürdüğü rec'at, vâsi

¹¹² Watt, *Teşekkül Devri*, s. 81.

¹¹³ Seyyid Şerif **Cürcânî** (816/1413), *Şerhu-l Mevâkıf*, (Çev. Ömer Türker), YEK Başkanlığı Yayınları, Cilt 3, İstanbul 2015, s. 766; el-Bağdâdî, s. 177-179, [İslâm'a mensub olmadıkları halde İslâm'a nisbet edilenlerin ilki içinde anlatır]; Şehristânî, s. 159-160; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 443; İbn Kesîr, Cilt 8, s. 446-447 gibi.

¹¹⁴ Fırkasal Sebeîyye için bkz. Hasan İbrâhim **Hasan**, *Siyasî-Dîni-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş), Kayıhan Yayınları, Cilt 2, İstanbul 1987, s. 35; Sıddık **Korkmaz**, *Tarihin Tahrifi İbni Sebe Meselesi*, Araştırma Yayınlar, Ankara 2012; Hasan , Cilt 2, s. 34; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimler Sözlüğü*, s. 473-474; Fırlı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, Cilt 1, Yıl 1988, s. 133-134; **Şehbenderzâde Ahmed Hilmi**, Ziya Nur **Aksun**, *İslâm Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 313.

¹¹⁵ **Taha Hüseyin**, "Fitne Döneminde İbn Sebe'nin Rolü Hakkında Bir Değerlendirme", (Çev. Adem Apak), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, Cilt 6, 1994, s. 422.

¹¹⁶ Korkmaz, s. 139.

¹¹⁷ Bkz. Meşkur, , s. 430-432.

¹¹⁸ Korkmaz, age.

¹¹⁹ Korkmaz, s. 56.

¹²⁰ Korkmaz, s. 86.

¹²¹ Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 474.

ve onun ilah olduğu¹²² gibi ekstrem fikirlerin bir fırka adı mı ya da sıfatı mı olduğu bilinmemektedir.¹²³

Sebeîler, Ebû Bekir ve Ömer'den teberrî etmeleri sebebiyle ilk Râfızîleri teşkil etmektedirler.¹²⁴

4.4. Osmânî

Önceleri Osman b. Affân'ın mazlum olarak şehit olduğunu düşünüp isyancıların cezalandırılmasını isteyen, sonraları ise ilk üç halîfenin hilâfetini kabul eden ve Hâricîler ile Şîa'nın dışında kalan Müslümanlara verilen bir addır.¹²⁵ şeklinde tanımlanabilecek bu kavram da zamanla farklı anlamları bünyesinde taşımıştır. Fırka diyemeyeceğimiz bu topluluk¹²⁶, Emevîler'in topyekûn taraftarı olmayan, Osman b. Affân 'ın meziyetleri ve Ali b. Ebî Tâlib'in kusurlarından çokça söz eden kimseler için kullanılmış olabilir.¹²⁷

Osman b. Affân 'ın şehâdeti ardından, bir grup halîfenin mazlum olarak şehit olduğunu söylemiş ki bunlar "Osmânîyye" diye anılmışlardır. Osmânî nitelemesinin kullanıldığı ilk dönemler için, Ali b. Ebî Tâlib'in hilâfetinin meşrû olmadığını ifade eden bir argüman kullanılmamıştır.¹²⁸

Hasan b. Ali, Osman b. Affân'ın şehadetinden duyduğu üzüntü sebebiyle "Osmânî" olarak nitelendirilen isimlerden olmuştur.¹²⁹ Bir diğer grup, Ali b. Ebî Tâlib'in hilâfetini kabul ederek itidal çağrısında bulunmuşlar, son grup da hiçbir ihtilâfa dahil olmayanlardır.¹³⁰

Osman b. Affân 'ın haksız yere öldürüldüğünü kabul ettikleri için Osmânî olarak anılan; önceden Ali b. Ebî Tâlib'in yanında olup da sonradan ondan ayrılanlar ve ayrıca Ali b. Ebî Tâlib Nehrevan'da Hâricîlerle savaştığı esnada onunla ilişkisini kesen Kudâme b.

¹²² Korkmaz, s. 9.

¹²³ Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 474.

¹²⁴ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 158.

¹²⁵ İlyas Üzümlü, "Osmânîyye", DİA, Cilt 33, 2007, s. 480; Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 443; Sabri Hizmetli, "Kitâbu'l Osmânîyye'ye Göre Câhız'ın İmâmet Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVI, s. 683; Muhammed Mücahid Dündar, "Ehl-i Sünnet'in Siyasî Temâyülü Olarak Osmânîyye ve Osmânîler", *Kelâm Araştırmaları*, 13:1 (2015), s. 114.

¹²⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 101.

¹²⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 103; Hizmetli, s. 683.

¹²⁸ Dündar, s. 94.

¹²⁹ Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 28.

¹³⁰ Üzümlü, "Osmânîyye", s. 480.

Maz'ûn (36/656), Muhammed b. Mesleme (43/663), Abdullah b. Selâm (43/663-664), Mugire b. Şu'be (50/670), Kâ'b b. Mâlik (50/670), Sa'd b. Ebû Vakkas (55/675), Abdullah b. Ömer (73/692), Ebû Saîd el-Hudrî (74/693-694) gibi sahâbîlerin adı da Osmânî olarak anılmaktadır.¹³¹

Osmânîyye tabiri bir bakıma Bekriyye, Abbâsîyye gibi, Râfıza karşıtlığını ifade için kullanılmıştır.¹³²

235/850'lere gelindiğinde tekrar önem kazanan¹³³ bu ifade, özellikle el-Câhiz'le (255/869) birlikte gündeme oturmuştur. "Osmânîyye"¹³⁴ adıyla kaleme aldığı kitabında el-Câhiz, Ebû Bekir'in birçok yönden Ali b. Ebî Tâlib'den üstünlüğünü ortaya koyarak Şîî düşünceleri eleştirmiştir. Burada, Osmânîyye ile Ehl-i sünnet'i de kastetmiş olması da muhtemeldir.¹³⁵

Osmânî diye isimlendirilen kimseler, hilâfet sırasının aynı zamanda üstünlük sırası olduğunu düşünen, bir bakıma Ehl-i sünnet'in öncüleri sayılabilecek kimselerden oluşmaktadır.¹³⁶ Bu düşüncelerin Ali b. Ebî Tâlib'in üstünlüklerini yücelten Râfizîliğe karşı bir reaksiyon olarak da gelişmiş olması ihtimal dahilindedir.¹³⁷

İbn Kuteybe , Osmânîyye'yi "Ehl-i sünnet" kavramına yakın anlamda kullanmıştır. Fazla kullanılmayan ve fırka özelliği taşımayan bu isimlendirme dördüncü yüz yıldan sonra unutulmuştur.¹³⁸

4.5. Nâsibe

Kelime olarak "bir şeyi ortaya dökmek, birine kötülük ve düşmanlık besleyip bunu açıklamak" anlamındaki nasb kökünden türeyen Nâsibe, düşmanlık ve kin duyanlar anlamına gelir ki İmâmî Şîa öğretisinde Ali b. Ebî Tâlib ve evlatları ve onlara karşı olan gruplar kastedilir.¹³⁹ Nâsibî'nin çoğulu olan Navâsıb, Râfıza'nın karşıtı olarak kullanılır ve Ehl-i sünnet için olumsuz anlamda kullanılan bir kavramdır. "Zeyd b. Ali

¹³¹ İbn Kesîr, Cilt 7, s. 365; Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 444. İbn Kesîr bu isimlerin bir kısmının Şam'a kaçarak Hz. Ali'ye bey'at etmediklerini de kaydeder.

¹³² Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 41.

¹³³ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 231.

¹³⁴ Ebû Osmân Amr b. Bahr **el-Câhiz** (255/868), *Kitâbu'l-Osmânîyye*, (Thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Beyrut 1991.

¹³⁵ Üzüm, "Osmânîyye", s. 480; Hizmetli, s. 684-685.

¹³⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 233.

¹³⁷ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 233; Hizmetli, s. 688.

¹³⁸ Üzüm, "Osmânîyye", s. 481.

¹³⁹ İbn Manzûr, Cilt 6, s. 4434-4437; Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 410.

ile savaşırlar Navâsıb'dır" denilerek gönlünde Ali'nin nefreti olmaksızın hiçbir kimse iyi bir Sünnî olamaz fikrinin yerleştirilmesi amaçlanmıştır.¹⁴⁰

İmâmîler, "Ehl-i hilaf" tabirini kendilerine muhalefet eden ve takkiye uyguladıkları muhalifleri için kullanırlar. Ehl-i hilaf içinde en muhalif zümre ise Nâsibe'dir. Bununla da Ehl-i sünnet'i kastederler. Zira Ehl-i sünnet güzel bir adlandırma iken Nâsibî, Nâsibiyye veya çoğul haliyle Nâvâsıb yergi ifadesidir.¹⁴¹

Şiîler, Nâsibîyi anlatan Şiî mecmualarında onlar hakkında şunları söylemektedirler:

"Peygamberler ve Şiî müminler cennetin çamurundan, Nâsibe kokmuş balçıktan yaratılmıştır. Bir Nâsibi ile tokalaşmak mecburiyetinde kalındığında ellerin yıkanması gerekir. Aç bir müminin bir Nâsibe'den yemek istemesi açlıktan ölmesinden daha kötüdür. Ayrıca bir Nâsibî'nin elini soktuğu su necistir, kullanılmaz. Onun arkasında namaz kılınmaz ve cenazesi yıkanmaz. Şiî bir erkek Nâsibî bir kadınla evlenmez, evlendikten sonra durum açığa çıkarsa boşanması gerekir. Nâsibî'nin kestiği hayvanın eti yenmez. Zekat ve fitr sadakası bir Nâsibî'ye verilmez. Bir Şiî'nin babası dışında herhangi bir Nâsibî'nin yerine haccetmesi câiz değildir."¹⁴²

4.6. Râfıza

Râfıza, rfz kökünden türemiştir ve bir düşünce veya bu düşünceyi taşıyan gruptan kişi veya topluluğu ifade eder.¹⁴³ Terimsel olarak önceleri Zeyd b. Ali'nin 122/739-740'de ki isyanı sırasında Ebû Bekir ve Ömer'in hilafetini meşru gördüğü için Zeyd'i terk eden ilk gruplar için kullanılmış olup daha sonra ise Ebû Bekir , Ömer ve Osman'ın hilâfetini kabul etmeyen Şiî grupların tamamı Râfıza olarak adlandırılmışlardır.¹⁴⁴

Râfıza'nın ilk kullanılışı 114/733 yılında ölen Muhammed el-Bâkır'ın¹⁴⁵ ölümü sonrasındır. el-Bâkır'ın adına hareket edenlerden bir bölümü Hasenî soydan Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye (145/763)'yi imâm kabul eden ve onun mehdî olarak açığa çıkacağını söylerken, diğer kısmı imâmetin Ca'fer b. Muhammed'e geçtiğini iddia

¹⁴⁰ Meşkur, s. 374.

¹⁴¹ Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 411.

¹⁴² Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 411-412.

¹⁴³ İbn Manzûr, Cilt 3, s.1689-1690

¹⁴⁴ Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 448; Öz, "Râfizîler", DİA, Cilt 34, 2007, s. 396-397.

¹⁴⁵ İbn Esîr, Cilt 5, s. 150.

etmişlerdir. Birinci iddiayı ortaya atan Mugire b. Saîd el-İclî diğer grup tarafından dışlanması üzerine terk edenler anlamında "Râfıza" şeklinde isimlendirildiği haberi mevcuttur.¹⁴⁶

Ancak en yaygın olan kullanım; halîfeler hakkında kötü bir şey söylemeyen, en fazîletlisi varken daha az fazîletli olanın imâmetini caiz gören Zeyd b. Ali'nin 122/740'daki isyanında kendisini terk eden Kûfeliler için kullandığı "rafaztümuni" sözünden ortaya çıktığıdır.¹⁴⁷

Günümüze kadar intikal etmiş en eski metinlerden olan Kümeyt b. Zeyd el-Esedî'nin (126/743-747) el-Hâşimiyyatı, Zeyd b. Ali isyanını aktarması ve yaşadığı asrın bakış açısını ortaya koyması açısından mühim bir kaynaktır. Kümeyt b. Zeyd, Zeyd b. Ali'nin isyanına Kûfelilere güvenilemeyeceği sebebiyle katılmamış ancak bundan dolayı kendini ayıplamış ve üzüntüsünü dile getirmiştir. Kendisine "Zeydî" denilse de "Zeydî" değildir ancak kendisi için "Turâbî" denildiğini nakleder,¹⁴⁸ fakat metinlerde "Râfizî" adlandırması geçmez. Muhtemelen Râfizî adlandırması II. asrın ilk yarısına aittir.¹⁴⁹

Ehl-i sünnet'in, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ı terk etmeleri sebebiyle Şîîler'in tamamına Râfıza adını¹⁵⁰ küçük düşürücü sıfat olarak vermeleri Şîîleri harekete geçirmiş; İmâmiyye mensupları da bu ismin "Kötülükten uzaklaşanlar, kötülükleri terk edenler" anlamında bir şeref adlandırması olduğunu söylemişlerdir.¹⁵¹ Ayrıca bunu destekleyen bir takım rivayetler ileri sürmüşler; Muhammed el-Bâkır'a, kendisine Râfıza denildiğinde, "Ben Râfizîlerden biriyim, Râfizîler bendendir" sözünü dahi söyletebilmişlerdir.¹⁵²

Böylece Râfıza, Zeydî bakış açısıyla, İmam Zeyd'in terki; Sünnî bakış açısıyla, Şeyhayn'ın reddi şeklinde ifade edilmiştir.¹⁵³

¹⁴⁶ Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 448; Öz, "Râfizîler", s. 396-397; Ebû'l Abbâs Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Enbârî **en-Nâşî el-Ekber** (293/906), *Mesâ'ilü'l-îmâme ve muktetafât mine'l-Kitâbi'l Evsat fi'l-makâlat*, (Thk. Josef van Ess), Beyrut 1971, s. 46; Kummî/Nevbahtî, s. 189-190.

¹⁴⁷ İbn Esîr, s. 202-203; Nâşî el-Ekber, s. 46.

¹⁴⁸ Sarıçam, "Kümeyt b. Esedî ve Hâşimiyyât'ı -I-", *AÜİFD*, Cilt XXXVI, s. 255-296.

¹⁴⁹ Benli, "Râfıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", s. 56.

¹⁵⁰ Meşkur, s. 402.

¹⁵¹ Kıyasettin **Koçoğlu**, "Mâturîdiyye'nin Temel Kaynaklarında Râfıza ve Râfizî Fırkalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, Erzurum 2012, s. 220.

¹⁵² Öz, *Terimler Sözlüğü*, s. 449.

¹⁵³ Etan **Kohlberg**, "İmâmiyye Şîası Geleneğinde 'Râfizî' Terimi", (Çev. Halil İbrâhim Bulut), *Kelâm Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 2, 2004, s. 117.

Râfıza'nın yergi ismi taşımasında, ilk iki halîfeyi red ve sahâbeye karşı teberrî anlayışının mutlaka etkisi olmuştur ki bu yüzden olsa gerek Râfıza'ya birçok reddiye kaleme alınmıştır.¹⁵⁴

Hicrî birinci asırda Şîî eğilimli unsurlar için kullanılan Sebeî tâbiri ikinci asırdan itibaren yerini Râfıza'ya bırakmıştır.¹⁵⁵

Râfıza sâbit bir zemin üzerine oturtulmuş bir kavram değildir. Dönemin siyasî ve târihî özelliklerine göre farklı anlamları barındırabilmiştir. Ali taraftarlığı yanında Ehl-i beyt'e yakın duran zümrelerin de adı olmuş; kimi dönemde Abbâsî yönetimine muhalefet eden Sünbaz, Mazdek, Mecûsî, Hürremî ve benzeri nitelikli hareketlere dâhil olanlar için de kullanılmıştır.¹⁵⁶

Râfîzîler; Hz. Peygamber'in vefatıyla Ali b. Ebî Tâlib'in imam olduğu ve onun imâmetinin nass yoluyla sâbit olduğu, imamların masum ve imâmetin ispatının aklen mümküniyeti, Ali b. Ebî Tâlib'in diğer sahâbelere üstünlüğü ve mefdulün imâmetinin mümkün olmayacağı hususunda ittifak halindedirler. Ebû Bekir, Ömer ve sahâbenin çoğundan teberrî ettiler. Ali b. Ebî Tâlib'in imâmetini terk etmekle ümmetin irtidat ettiğini düşünerek, ric'at görüşünü iddia ettiler.¹⁵⁷

Râfîzî akîdenin en temel prensiplerinden birisi de sahâbîlerin büyük bir kısmına karşı yapılan küfür suçlamasıdır. Ahmed b. Hanbel ve İbn Kuteybe gibi şahıslar bu durum karşısında büyük ölçüde endişelendiler. Çünkü hadisler, dînin temel kaynaklarından ikincisidir. Sahâbenin küfürle ithâmı demek hadis senedini oluşturan birinci halkanın yıpratılması demektir. Bunu fark eden İbn Kuteybe, Şâfiî (205/820) gibi âlimler bu hususa dikkat çekmek istediler. Hatta kendileri de bu davranışlarından dolayı bir takım ithamlarla yıpratılmak istendi.¹⁵⁸

İmâm-ı Şâfiî; "Râfıza kadar yalan şahitliği yapan kimse görmedim." diyerek, Râfıza'nın yalan söylediğine ve hadis uydurduğuna dikkati çeker.¹⁵⁹ Tehlikeyi gören İmâm-ı Şâfiî, sahâbeden başlayarak râvî zinciri üzerinde titiz bir şekilde ısrar eden ilk kişidir.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Benli, "Râfıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", s. 52.

¹⁵⁵ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 15.

¹⁵⁶ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 21-22.

¹⁵⁷ Câhız, s. 84, 115; Eş'arî, s. 48; Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 155.

¹⁵⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 225-226.

¹⁵⁹ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 183.

¹⁶⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 226.

Bu durumun farkında olan İbn Kuteybe, el-Maârif'inde, Şîa ile Râfîzîlerin arasını net bir şekilde ayırır. Râfîzîleri Şîa'nın gulâtından sayarken; Ebû Bekir , Ömer ve Osman hakkında kötü söz söylemeyen fakat Ali b. Ebî Tâlib'i daha üstün gören Şîa için¹⁶¹ ayrı bir liste oluşturur.¹⁶² Bu listede çoğunluk muhaddislerden oluşur. İbn Kuteybe'nin bu tasnifinde yer alan Şîa listesindekiler aslında Sünnî çizginin selefi sayılabilecek kişilerdir. Zîrâ, Râfîza için bir ölçü kabul edilebilecek teberrî fikri bu listedeki kişilerde bulunmamaktadır.¹⁶³

Ancak Watt, bu listede yer alan kişilerin ilk iki halîfeyi tanımakla birlikte, Ali b. Ebî Tâlib'e büyük bir saygıdan daha fazla muhabbet beslemeleri sebebiyle Zeydî olabileceklerini söyler.¹⁶⁴ Ayrıca İbn Nedim tarafından muhaddislerin pek çoğunun Zeydî olduklarının ifade edildiğini de ilave ediyor.¹⁶⁵

İmâm-ı Şâfiî şu dizelerle Ebû Beki ve Ali b. Ebî Tâlib'i sevmenin nasıl bir isimlendirmeye yol açtığını ortaya koymaktadır:

"Ali'yi övsek Râfîzîyizdir, cahillerin yanında
Ebû Bekir'in fazîletini anacak olsak
Ehl-i beyt'e düşmanlık ediyor derler (Nasîbî)
Her ikisini de seveceğim ömrüm oldukça, toprağın altına girene kadar
Nasîbî de, Râfîzî de deseler."¹⁶⁶

Aslında bu dizeler, dönemin Ehl-i beyt ve sahâbe hakkında doğru olmayan algılarından kaynaklanan bir hoşnutsuzluğun dile getirilmiş hâlidir.¹⁶⁷

4.7. Gulât

Her türlü telakkî, söz ve davranışta aşırılık gösterip makul olanın ötesine geçmeyi ifade eden genel bir terimdir. İslâmî kaynaklarda kullanımı ise daha çok dînî anlamdadır.¹⁶⁸ "Gâlâ" kökünden türeyen "gulûv" kavramı sözlükte birçok anlama gelmektedir.¹⁶⁹

¹⁶¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 170.

¹⁶² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 444.

¹⁶³ Benli, *Râfîza'nın Takdimi*, s. 238.

¹⁶⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 229.

¹⁶⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 228.

¹⁶⁶ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (204/821), *Dîvânü-l-İmâm eş-Şâfiî*, (Der. Muhammed Afif ez-Zu'bî), Beyrut 1974, s. 72.

¹⁶⁷ Karabiber, "İmâm-ı Şâfiî'nin Ehl-i beyt ve İlk Halifeler İle İlgili Tasavvur Algısı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, Ocak-Haziran 2009, s. 102.

¹⁶⁸ Yusuf Şevki **Yavuz**, "Gulûv", *DİA*, Cilt 14, 1 1996, s. 193.

¹⁶⁹ İbn Manzûr, Cilt 5, s. 3290-3291; Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Gulât Hareketleri", s. 25.

Dinde haddi aşmak, îtidal çizgisinin ötesine geçmek şeklinde ifâde edilen gulûv terimsel bir anlam olarak, Kur'an ve sünnetle çizilen İslâm sınırlarının aşılması anlamına gelir.¹⁷⁰

Gâlî kavramından türeyen "Gâliyye", "Gulât", "Ehlü'l-Gulûv", "Ashâbü'l-Gulûv" ifadeleri de aynı anlamda kullanılır.¹⁷¹

Gulvü açığa çıkaran sebepler siyasî, iktisâdî, dînî, psikolojik ve yabancı kültürlerin etkisiyle oluşmuş olabilir. Mevcut yönetimden memnun olmayıp meşrû yollardan muhalefet imkânı bulamayanların bir kurtarıcı beklemesi hatta bu anlamdaki lideri ilahlaştırmaya kadar götürecek tutum ve davranışlarını ifade eden siyasî nedenler olabilir. Bunun dışında Zerdüş, Yahudi, Hristiyan ve Gnostik inancı benimseyen veya ondan etkilenen kişilerin gulâtın açığa çıkmasında kaynaklık ettiği düşünülmüştür.¹⁷² Kûfe'de yaşayan Kinde kabilesine mensup Senevîler buna örnek gösterilebilir. Psikolojik olarak da, insanların çoğunluğu itikâdî çizgisini korurken çok azı gulve düşebilir.¹⁷³

Ehl-i beyt'e duyulan sevgi zamanla aşırı tutum ve davranışlara dönüşerek gulât tâbir edilen grupların açığa çıkmasına sebep olmuştur. Ehl-i beyt mensubu imamların bir takım olağanüstülüklerine inanmak, itikâdî-fikhî mezhepleri dinin yerine koyup aşırıya gitmek, nâslara aykırı da olsa mezhebin görüşüne uymak gulûv olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁴

Sünnî ve Şîî müellifler gulâtı genellikle, imâmet hususunda aşırı görüşlere sahip ve Şîaya bağlılık iddiasında bulunan gruplar için kullanmışlardır. Gulât grupların ortak özellikleri ise âhireti inkâr edip tenâsüh inancını benimsemeleridir.¹⁷⁵

İlk devir müelliflerince, Ali b. Ebî Tâlib'in hilâfetini terk etmeleri sebebiyle Ebû Bekir ve Ömer'e dil uzatmak ve gerçek imamın mâsum olduğu telakkisi gulûv olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda İmâmî İsnâaşere'yi de galiyeye dahil etmek istemişlerse de daha sonraları İsnâaşeriyye, Zeydiyye ve bazen de İsmâiliyye'nin dışında kalan fırkalar için kullanmışlardır.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Yavuz, "Gulûv", s. 193.

¹⁷¹ Öz, "Gâliyye", DİA, Cilt 13, 1996, s. 333-337.

¹⁷² Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Gulât Hareketleri", s. 114.

¹⁷³ Yavuz, "Gulûv", s. 193.

¹⁷⁴ Yavuz, "Gulûv", s. 193.

¹⁷⁵ Öz, "Gâliyye", s. 333.

¹⁷⁶ Gulâtın tasnifi için bkz. Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Gulât Hareketleri", s. 6-61.

Gulât olarak nitelendirilen fikirlerin çerçevesi kesin olmamakla birlikte genel olarak kabul edilen fikirler şunlardır: Ulûhiyyet anlayışı doğrultusunda; teşbih ve tescim, hulul ve tescid, bedâ ve tevfiz iddiaları, tenâsüh ve devir iddialarına dayalı olarak âhiret hayatının bütünüyle inkarı iddiaları ve ibâhî anlayışlar. Kur'an anlayışı çerçevesinde; bâtinî te'vil ve tebdili Kur'an iddiaları. Peygamberlik anlayışı çerçevesinde açığa çıkan nübüvvetin sürekliliği ile nübüvvet iddiaları. Kurtuluş fikri çerçevesinde açığa çıkan gaybet ve ric'at fikirlerinin kaynağı gösterilen mâsum imam ve Mehdîlik iddiaları şeklinde özetlenebilir.¹⁷⁷

Gâli teriminin ilk kullanıldığı zaman diliminin hicrî birinci asrın ilk yarısı olması muhtemeldir. Geleneksel olarak Abdullah b. Sebe'ye ait olduğu söylenen; Ali b. Ebî Tâlib'in ölmediği, Rasulullah tarafından vâsi olarak belirlendiği ve geri döneceğini hatta Ali'nin ilah olduğunu söyleyenler için kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁷⁸

Kavram ilk olarak, Muhtâr es-Sekafî'nin 66-67/686-687 yılında Emevî yönetimine karşı isyan hareketine katılan ordusundaki bir grup için kullanılır. Bu kişiler; Leylâ bnt Kumâme el-Müzeniyye Nâtiyye, Hint bnt Mütekellife en-Nâtiyye, Ebü'l Hâris el-Kindî, Ebü'l-Ahras el-Murâdî, Butayin el-Leysî ve Hind'in öğrencilerinden Abdullah b. Nevf'dir. Bu şahısların Leylâ bnt Kumâme el-Müzeniyye en-Nâtiyye ve Hint bnt Mütekellife en-Nâtiyye'nin evinde bir araya gelip gizli toplantılar tertitledikleri anlatılır. Bu toplantılarda Abdullah b. Nevf'in geleceği bildiği iddia edilir, bedâ ve kehanete inanılırdı. Kur'an ayetlerini kendilerine göre yorumluyorlardı.¹⁷⁹ Bunların durumu Muhammed el-Hanefiyye'ye haber verilince şiddetle karşı çıktığı ve bunları uyaran bir mektup yazdığı anlatılır.¹⁸⁰ Zamanla Keysâniyye içinde şekillenen bu gruba göre; Muhammed b. el-Hanefiyye ölmeyip Radva Dağı'nda gizlenmektedir ve bir gün Mehdî olarak dönecektir.¹⁸¹

Bu tarz gruplar için o dönem Sebeî nitelemesi yapılırdı. Bu hareketler neticesinde ortaya çıkan Mehdî, rec'at, gâib imam, bedâ ifadeleri belki ilk asır için olmasa da sonraları Şîa öğretisinin temel kavramları arasına girecektir.¹⁸²

¹⁷⁷ Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîi Gulât Hareketleri", s. 281; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimler Sözlüğü*, s. 163.

¹⁷⁸ Öz, "Galiyye", s. 334.

¹⁷⁹ Öz, "Galiyye", s. 334.

¹⁸⁰ Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîi Gulât Hareketleri", s. 28-29.

¹⁸¹ el-Bağdâdî, s. 31-40.

¹⁸² Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîi Gulât Hareketleri", s. 38.

İkinci asırdan itibaren her ne kadar değişikliğe uğrasa da bu tür gulât fikirler için "Râfîzî", "Zındık" nitelemeleri yapılmıştır.¹⁸³

Muhammed b. Ali el-Bâkır ve oğlu Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık ismi etrafında dillendirilen ve kendilerini onların taraftarı olarak tanıtan Mugire b. Sâid el-İclî, Ebû Mansûr el-İclî, Ebû'l-Hattâb el-Esedî gibi gâliler; Allah'la irtibatlarının olduğu, Peygamberliğin devam ettiği iddialarıyla helalleri mübah saymaya başladılar.¹⁸⁴

Özellikle birinci Abbâsî asrında kendini gösteren ve imâmetin Abbasoğullarının hakkı olduğunu iddia ederek bu konuda aşırı giden Râvendiye'dir. Ebû Müslim (Hıdaş)'ın 142/759'daki ölümünden sonra onun intikamı için isyan etmişlerdir.¹⁸⁵ Bu hareketin özellikle Horasan bölgesinde Hurremî ve Bâtınî hareketlere zemin hazırladığı söylenebilir.¹⁸⁶

Dönemin kargaşalı ortamını amacı doğrultusunda kullanan Ebû'l Hattâb el-Esedî (145-147/762-764) Kûfelileri de kendi etrafında toplamıştır. Önceleri Ca'fer es-Sâdık'a yakın olduğu söylenen bu şahıs; vâsi ve kayyım atandığını, kendisine "İsm-i Âzam"ın öğretildiğini ve olağanüstü güçlere sahip olduğunu iddia etmiştir. Bu kişi, Ca'fer es-Sâdık tarafından ayıplanıp lânetlenmiştir.¹⁸⁷

Bezîg b. Mûsâ, Ebû'l Hattâb, Umeyr b. Beyân, Muammer b. Heysem ve Beşşâr eş-Şâirî gibi liderlerine nispet edilen Bezîgiyye, Hattâbiyye, Umeyriyye, Muammeriyye, Mufaddaliyye gibi fırkalar¹⁸⁸ genelde Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed'in tanrı olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre; Ca'fer es-Sâdık geleceği bilir, ilah kendisine hulul etmiştir, bu sebeple ona ibâdet ve secde edilir. Bu iddialar karşısında Ca'fer es-Sâdık onlara lanet etmiş; onlarla selamlaşmayı, evlenmeyi ve yiyip içmeyi yasaklamıştır.¹⁸⁹

Hattâbiyye mensupları kendi gulât fikirlerini İsmâiliyye içine taşıyarak Karamita, Nusayriyye, Dürziyye adıyla anılan fırkaların oluşumuna zemin hazırlamışlardır.¹⁹⁰

¹⁸³ Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Gulât Hareketleri", s. 39.

¹⁸⁴ Öz, "Gâliyye", s. 334-335.

¹⁸⁵ Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Gulât Hareketleri", s. 233.

¹⁸⁶ Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Gulât Hareketleri", s. 234.

¹⁸⁷ Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Câfer es-Sâdık'ın Yeri*, s. 90.

¹⁸⁸ Eş'arî, s. 35-47; el-Bağdâdî, s. 175-219; Şehristânî, s. 161-164.

¹⁸⁹ Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Süreci*, s. 142; Bkz. Hulusî Arslan, "Erken Dönem Şîî Gulât Hareketlerde İmâmet-Nübüvvet İlişkisi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2011/2(2), s. 81-93.

¹⁹⁰ Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Gulât Hareketleri", s. 264; Öz, "Gâliyye", s. 335.

Şiîliğin doğuş dönemine rastlayan hicrî ikinci asırda durumun ciddiyetini fark eden mutedil Şîa, kendisini gulât unsurlardan arındırmıştır.¹⁹¹

Bu tür hareketler sosyo-ekonomik, din ve siyasî şartları sebebiyle Kûfe'de başlamış, Horasan topraklarında destek bularak çoğalmıştır. Günümüzde şekil değiştirerek de olsa varlığını devam ettiren gulât denebilecek hareketlerin açığa çıkması hâlâ mümkündür.

5. İbn Kuteybe ve Yaşadığı Dönem

5.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği

Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, 213 yılında dünyaya gelmiştir.¹⁹² İbn Nedim'in verdiği bilgiye bakılırsa Kûfe doğumludur.¹⁹³ Ancak farklı kaynaklarda Bağdat doğumlu olduğu bilgisine de yer verilir.¹⁹⁴ Çocukluğu hakkında fazla mâlumat bulunmamaktadır. Bir süre Dinever'de kadılık yapması sebebiyle, Dineverî; babasından dolayı ise Mervezî denilmiştir.¹⁹⁵

İbn Kuteybe'nin ailesinin hicrî ikinci yüzyılın başlarında Araplaşmış olabileceği ve öncesinde Türk asıllı olma ihtimalinin de bulunduğu bilgisine yer verilir.¹⁹⁶ İbn Kuteybe, eserlerinde kendisinin Acem olduğu bilgisine yer vermiştir.¹⁹⁷

Ölümü aniden olmuş; yediği "Herise" isimli bir et yemeğinden sonra ateşlenmiş, şiddetli baygınlıklar geçirmiş ve bu rahatsızlığı 276'daki ölüm tarihine kadar devam etmiş olup¹⁹⁸ Bağdat'ta ölmüştür.¹⁹⁹ Ölümünün 270 senesi Zilkâde ayında veya 276 yılında²⁰⁰ olduğuna dair farklı rivâyetler bulunmaktadır. İbn Nedim ise 276 yılında öldüğü bilgisini vermektedir.²⁰¹

¹⁹¹ Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîi Gulât Hareketleri", s. 42.

¹⁹² İbn Hallikân, s. 44-46.

¹⁹³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb **İbn Nedîm** (385/995), *Fihrist*, (Thk. Rıza-Teceddüd İbn Ali b. Zeynelabidin el-Hâirî el-Mâzenderânî), Tahran 1971, s. 85-86.

¹⁹⁴ Ebû Gays Muhammed Hayrüdî b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımaşkî **ez-Ziriklî**, *el-A'lâm*, Lübnan 2002, Cilt 4, s. 137; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî ed-Dımaşkî **İbnü'l-İmâd** (1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb*, (Thk. Abdulkadir el-Arnâvut, Mahmut el-Arnâvut), Cilt 1, Beyrut 1988, s. 25.

¹⁹⁵ İbn Hallikân, Cilt 3, s. 44-46.

¹⁹⁶ Hüseyin Yazıcı, Abdülhamit Birşık ve Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Kuteybe", *DİA*, Cilt 20, Yıl 1999, s. 145.

¹⁹⁷ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, (Çev. M. Hayri Kırbaçoğlu), Kayhan Yayınları, İstanbul 1979, s. XXII-XXXI.

¹⁹⁸ İbnü'l-İmâd, Cilt 1, s. 25.

¹⁹⁹ Ziriklî, Cilt 4, s. 137.

²⁰⁰ İbn Hallikân, Cilt 3, s. 44-46.

²⁰¹ İbn Nedîm, s. 85-86.

İbn Kuteybe ilk ilmini babasından almış ve daha sonra devrinin meşhur âlimlerinden çeşitli ilimler tahsil etmiştir. Hocaları arasında İshak b. Râhûye (237/851), Ebû Hâtim es-Sicistânî (248/862), Muhammed b. Ziyâd b. Ubeydullah ez-Ziyâd (250/864), Câhiz (255/868) ve Ziyâd b. Yahyâ el-Hasanî (264/868) sayılabilir.²⁰²

İlim yelpazesi oldukça geniş olan İbn Kuteybe'nin eserlerinin günümüze ulaşmasına katkı sunan aynı zamanda talebesi olan oğlu Ahmed b. Abdullah Bediyar-ı Mısırî (322/933)'dir.²⁰³

Elimizde net bir bilgi bulunmamakla birlikte İbn Kuteybe'nin eserlerinin sayısının altmış ile üç yüz arasında farklı rakamları içeren iddialar vardır.²⁰⁴

Kur'an ayetleri ve hadis tahlilleri, eserlerindeki konular itibariyle birinci sırayı oluşturur. Edebiyat, dil, şiir, târîh ve fıkıh ilimlerinde de eser yazmış bir müelliftir. Yaşadığı dönemin önemli tartışma konularını eserlerine yansıtmıştır. İlmî açıdan çok yönlü özelliğe sahip olması hasebiyle gerek kendi asrında gerekse sonraki dönemlerde kendisinden çokça istifâde edilmiştir.²⁰⁵

Nahiv, lügat, fıkıh, tefsir, hadis, kelâm sahasında önemli eserler vermiştir. Bu eserlerin en bilinenleri içinde *el-Maârif*, *el-İmâme ve's-Siyâse*, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, *Uyûnü'l-ahbâr*²⁰⁶ gösterilebilir.

el-Maârif

İbn Kuteybe, Abbâsîler döneminde Bağdat'ta, Halîfe Mu'temid'in (256-279/870-892) kardeşi Muvaffak'ın huzurunda *el-Maârif* isimli eserini okumuş²⁰⁷ ve onbin dinarla ödüllendirilmiştir.²⁰⁸ Olumsuz bir takım haberleri senetleriyle zikredip üzerinde detaylı olarak durması sebebiyle *el-Maârif* eleştirilse de ilk insandan başlayarak Hz.

²⁰² İbn Hallikân, Cilt 3, s. 44-46; İbnü'l-İmâd, Cilt 1, s. 25; Yazıcı, Birişik ve Yavuz, "İbn Kuteybe", s. 145.

²⁰³ İbnü'l-İmâd, Cilt 1, s. 25; Yazıcı, Birişik ve Yavuz, "İbn Kuteybe", s. 145-146.

²⁰⁴ Muhammed Zağlûl **Selâm**, *İbn Kuteybe*, Dâru'l-Maârif bi Mısra 1957, (byy), s. 32.

²⁰⁵ Varol, "el-İmâme ve's-Siyâse' İsimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, Yıl 2003, s. 310.

²⁰⁶ Zirikî, Cilt 4, s. 137; İbn Hallikân, Cilt 3, s. 44-46; İbnü'l-İmâd, Cilt 1, s. 25. Bunlardan *Uyûnü'l-Ahbâr ile Maârif'in* de ilim ve hadis erbabı olan babası Müslim'in adını anmadan "Babam bana haber verdi" diyerek babasından rivayette bulunmuştur. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 10.

²⁰⁷ Yazıcı, Birişik ve Yavuz, "İbn Kuteybe", s. 146.

²⁰⁸ Özer, s. 33-34.

Peygamber'in dönemini ve özellikle üçüncü asra kadarki yaşamı bizlere sunması açısından son derece önemlidir.²⁰⁹

İbn Kuteybe, Sultanın kardeşine okuduğu bu eserde; çoğunluğu tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden oluşan, birkaçı dışında büyük bir kısmının sika kabul edildiği ve çoğunluğu çok kıymetli muhaddislerden oluşan kırk iki şahısla ilgili Şîi olduklarına dair bir liste²¹⁰ oluşturuyor. Ayrıca Şîa ile Râfîzîlerin arasını net bir şekilde tefrik ederek Râfîzîleri Şîa'nın gulâtından sayarken; Ebu Bekir, Ömer, Osman hakkında kötü söz söylemeyen fakat Ali b. Tâlib'in daha faziletli olduğunu düşünen Şîa için²¹¹ ayrı bir liste oluşturuyor.²¹²

İbn Kuteybe'nin bu tasnifinde yer alan Şîa listesi aslında Sünnî çizginin selefi sayılabilecek kişilerdir. Zira Râfîza için bir ölçü kabul edilebilecek teberrî fikri bu listedeki kişilerde bulunmamaktadır. İbn Kuteybe, Râfîza ile Şîa'yı birbirinden ayırarak Râfîza tâbiri ile Ali b. Ebî Tâlib hakkında ulûhiyet iddiasında bulunan "Gulât" gruplardan Zeydiyye'ye kadar uzanan bir çizgiyi kasteder. Kuteybe'ye göre teberrî fikri Râfîza sayılmada bir ölçüdür. "Bu kriterlere göre Şîi kabul edilenler İbn Kuteybe'nin tasnifinde Râfîza'dan sayılırken, eş-Şîa ismi altındaki Şîa ise Sünnî çizginin selefi kabul edilenlerin de dahil olduğu bir listeyi gösterir."²¹³

Benli'ye göre; hadis ilminde güvenilir kabul edilen kişilerin İbn Kuteybe'nin Şîa listesinde yer alması, bu listenin güvenilirliği hususunda şüphe uyandırmakta veya Şîa'yı bu şekilde kabul eden anlayış, başka müelliflerde de benzeri görülebilecek belli bir dönemin zihniyetini yansıtmaktadır.²¹⁴

Watt, İbn Kuteybe'nin, Şîa'yı mutedil anlamda kullandığını söyleyerek aynı kavramı Ehl-i Dalâl için kullanmak istemediğini belirtir. Hatta bu listede yer alan kişiler ilk iki halîfeyi tanımakla birlikte, Ali b. Ebî Tâlib'e karşı saygıdan daha büyük bir muhabbetle, Zeydî olabilecekleri bilgisine yer verilir.²¹⁵ Kummî ve Nevbahtî'nin Mürchie'den saydığı Süfyân es-Sevrî (161/778) ve Şerik b. Abdullah (177/794)²¹⁶ gibi isimleri Şîa'dan

²⁰⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 9.

²¹⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 444.

²¹¹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 170.

²¹² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 444.

²¹³ Benli, *Râfîza'nın Takdimi*, s. 238.

²¹⁴ Benli, *Râfîza'nın Takdimi*, s. 238-239.

²¹⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 78; Benli, *Râfîza'nın Takdimi*, s. 239.

²¹⁶ Kummî/Nevbahtî, s. 64.

göstermesi İbn Kuteybe'nin Şîf yelpazesinin ne kadar geniş olduğunu da göstermektedir.²¹⁷

İbni Kuteybe diğer eserlerinde de Şîf-Râfızî çizgiyi birbirinden ayırarak, sonraki müelliflerin Şîf-Gulât olarak nitelediği Gulât fırkalar için Râfıza terimini kullanmıştır.²¹⁸

el-İmâme ve's-Siyâse

Târîhu'l-Hulefâ, meşhur adıyla *el-İmâme ve's-Siyâse* Peygamberden sonra ortaya çıkan en önemli ihtilaf meselesi "Hilâfet" konusuyla ilgili önemli bilgiler ihtiva eder. Hz. Peygamber'in vefatından Halîfe Emîn ve Me'mûn dönemine kadarki süreçte hilâfetin tarihini ve hilâfete aday olanların durumlarını anlatır.²¹⁹ Aynı zamanda Kuzey Afrika ve Endülüs fetihlerine dair bilgiler sunması sebebiyle ayrı bir önem taşımaktadır.²²⁰

Ancak eser hakkında gerek müsteşriklerce gerekse de Müslüman âlimlerce, *el-İmâme ve's-Siyâse*'nin İbn Kuteybe'ye aidiyeti netleştirilmeye çalışılmıştır. İslâm'ın ilk üç asrını aydınlatması açısından önemli ancak müellifin nisbeti noktasında problemli görülen bu eser araştırmalarda kullanılmakla birlikte müellifinin meçhul gösterilmesi istenmektedir.²²¹

Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs

Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs ya da *Te'vîlü Müşkilül-Hadîs* adıyla bilinen bu eser, Mu'tezilî görüş sahipleri ile bazı edip ve fâkihlerin hadisçilere yönelttikleri eleştirilere cevapları içermektedir. İbn Kuteybe verdiği cevaplarda öncelikle bu eleştirileri yapanların kusurlarını saymakta ve yaptıkları tenkitlerin kendileri için de geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Dönemin fâkihleri ile hadisçileri arasında yaşanan ihtilaflara ışık tutması açısından önemlidir.²²²

²¹⁷ Bozan, *İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 28.

²¹⁸ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 240.

²¹⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 14.

²²⁰ Varol, "el-İmâme ve's-Siyâse' İsimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?", s. 309.

²²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Varol, "el-İmâme ve's-Siyâse' İsimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?", s. 308-321; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*; Avni İlhan, "el-İmâme ve's-Siyâse", DİA, Cilt 22, s. 200-201; Fahri Demir bu eser hakkında İbn Kuteybe'ye ait olmadığını söyleyen iddiaların aksine ona ait olduğuna dair tezler ileri sürmektedir, bkz. "el-İmâme ve's-Siyâse İsimli Eser Üzerine", *Diyanet İlim Dergisi*, Cilt 31, Sayı 1, (Ocak-Şubat-Mart), Yıl 1995, s. 31-44.

²²² Hüseyin Hansu, "Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs", DİA, Cilt 41, 2012, s. 33-34.

Uyûnü'l-Ahbâr

İbn Kuteybe'nin dil, edebiyat, tarih ve genel kültür alanındaki bilgilerden oluşan eseri *Uyûnü'l AHBÂR*, bu alanlarda telif edilenlerin ilki olması ve sonraki dönemlerde yazılan eserlere yol göstermesi açısından önemlidir.²²³

İbn Kuteybe'nin râvî zinciri içerisinde, çalışmamızın temelini oluşturan Şîa listesindeki bazı şahısların da yer aldığını görmekteyiz. Bunlar: Süleyman b. Mihrân el-A'meş (148/765), Şu'be b. el-Haccâc b. el-Verd el-Ezdî (160/776), Şerîk b. Abdullah b. Ebû Şerîk (177/794), Cerîr b. Abdülhamîd el-Kurtadabi er-Râzi (188/804), Vekî b. el-Cerrâh (197/812), Abdurrazzâk b. Hümâm b. Nâfi (211/826-827), Fazl b. Dükeyn (219/834)'dir.²²⁴

İbn Kuteybe'nin yaşadığı asır, âlimler açısından oldukça münbit bir çağdır. Zira onun çağdaşları arasında Buhârî (256/870), Müslim (261/875), Tirmizî (279/892), Ebû Dâvûd (275/889), İbn Mâce (273/887), Dârimî (255/869), Belâzurî (279/892), Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (282/895), Nesâî (303/915) gibi âlimleri görmekteyiz.²²⁵

5.2. Siyasî, İçtimâî, Dînî, Edebî Durum

İbn Kuteybe, Abbâsîler'in en müreffeh dönemi Me'mûn'un (198-218/833-842) hilâfeti zamanında ve devletin sınırlarının batıda Atlas Okyanusu'ndan başlayıp doğuda Çin ve Hindistan sınırına yaklaştığı bir dönemde dünyaya geldi.²²⁶

İbn Kuteybe'nin hayat kronolojisi çerçevesinden bakılınca, dokuz Abbâsî sultanının hüküm sürdüğü bir zaman diliminde yaşamış olduğu görülür. Bunlardan ilki Me'mûn'dur. Me'mûn, ilme ve ulemâyâ oldukça değer veren bir halîfedir. Babası zamanında inşası başlayan Beytü'l-Hikme'yi açmış ve buraya çeviri birçok eser kazandırmıştı. 212 yılında, devletin resmî olarak Mu'tezili görüşleri kabul etmesini sağlamıştır.²²⁷ Dönemindeki pek çok fitne olaylarına karşı bir takım çözümler üretmiş; Alioğulları mücadelesi karşısında Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin ederek²²⁸ ve Abbâsî

²²³ İsmail **Durmuş**, "Uyûnü'l-Ahbâr", DİA, Cilt 42, 2012, s. 247-248.

²²⁴ Özer, s. 65-69.

²²⁵ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, s. XXII-XXXI.

²²⁶ Selâm, s. 5-9.

²²⁷ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, s. XXXIX-XLIII.

²²⁸ İbn Kesîr, Cilt 10, s. 418.

geleneğinde yer alan siyah elbise yerine Alioğullarını temsil eden yeşil libası koyarak çözüm üretme yoluna gitmiştir.²²⁹

Ancak er-Rızâ'nın ölümünden ²³⁰sonra yine eski kıyafetlere dönülmüştür. Bu dönemin en tartışmalı konusu Halku'l-Kur'an meselesidir.²³¹

Mu'tasım (218-227/833-842), Me'mûn'un hikmet ve dehâsına sahip değildi.²³² Me'mûn'dan beri süregelen ve Ahmed b. Hanbel²³³ gibi Kur'an'ın yaratılmış olduğunu benimsemeyen âlimlere uygulanan işkenceye devam etti. Alioğulları'yla mücadeleyi de sürdürdü.²³⁴

Mütevekkil döneminde (232-247/847-861), Alevîler ve Mu'tezîliler ile mücadeleye devam edilmiştir.²³⁵ "Sünneti ihya etti" denilerek kendisine dualar edilen²³⁶ ve Ahmed bin Hanbel'e iltifatlar²³⁷ eden Halife diğer yandan Hz. Hüseyin'in türbesini yıktırması²³⁸ olup Ehl-i beyte düşmanlığını o derece artırmıştır ki Bağdatlı'lar cami duvarlarına onu eleştiren yazılar yazmıştır.²³⁹

Babasının ölümünden sonra tahta geçen Müntasır (247-248/861-862); babasının aksine Ehl-i beyt'e ikramlarda bulunmuş, Hüseyin b. Ali'nin kabrini tekrar ziyarete açmış ve Fedek arazisini tekrar Hüseyin b. Ali'nin torunlarına vermiştir.²⁴⁰

Türk komutanlar tarafından yönetime getirilen Müstaîn (248-252/862-866), geleneğin aksine veliahtlar hayatta olmasına rağmen iktidara taşınıyordu.²⁴¹ Müstaîn ile Mu'tez (252-255/866-869) arasındaki iktidar savaşları ciddî sıkıntılara sebep olmuş, Müstaîn'in kendi kendini azletmesi ile derin bir nefes alınmıştır.²⁴²

Mu'tez, Mühtedî (255-256/869-870) ve Mu'temid (256-279/870-892) dönemleri; devletin gitgide gücünü kaybettiği, komutanların âdeta yönetimi ele geçirdiği bir zaman

²²⁹ Selâm, s. 5-9.

²³⁰ İbn Esîr, Cilt 6, s. 305.

²³¹ İbn Esîr, Cilt 6, s. 353; bkz. Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

²³² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 15.

²³³ İbn Kesîr, Cilt 10, s. 556.

²³⁴ İbn Esîr, s. 387; Hasan, Cilt 2, s. 379.

²³⁵ İbni Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 39-43.

²³⁶ İhsan Süreyya Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 125.

²³⁷ İbn Kesîr, Cilt 10, s. 529.

²³⁸ İbn Esîr, Cilt 7, s. 53; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 528.

²³⁹ Sırma, *Abbâsîler*, s. 127.

²⁴⁰ İbn Esîr, Cilt 7, s. 102.

²⁴¹ Sırma, *Abbâsîler*, s. 133.

²⁴² İbn Esîr, Cilt 7, s.142; Sırma, *Abbâsîler*, s. 135.

olarak karşımıza çıkmaktadır. Abbâsîler asrı Arap, Fars, Süryanî, Türk, Rum karışmış homojen olmayan bir toplum olarak karşımıza çıkarken; Araplar toplumun birinci tabakası olarak kritik görevlere getiriliyordu.²⁴³ Bu durumdan rahatsız olan gayri Arap Müslüman unsurlar, Şuubiye hareketini başlatmışlardır.²⁴⁴ Hattâ, İbn Kuteybe bu konuda Fazlû'l-Arap isimli bir eser ortaya koyarak insanların Allah katındaki üstünlüklerinin takvâ ile olacağına dikkat çekmiştir.²⁴⁵ Ancak, onun bu tavrı dönemin siyasî şartları ve İslâma karşı yürütülen fıkîrî hareketlilik çerçevesinde Arap milliyetçiliğinden yana bir tavır takınma olarak da değerlendirilmiştir.²⁴⁶

Bağdat aşırı lüks hayat, zenginlik ve parlak medeniyetlerle ünlenerek insanların hayatına nüfuz etmiştir.²⁴⁷

Dinin usûl ve akîdesi alanında muhtelif din ilimleri aktif bir süreç yaşamıştır. Tercüme hareketi zengin ürünler vermiş, din ilimlerinin gelişmesine de katkı sunmuştur. Kur'an'ı üslup, lafız, mânâ ve söz dizimi açısından inceleyen dil ve edebiyat hareketi canlanmıştır. Kur'an ve Hadis çalışmaları da büyük ilgiye mazhar olmuştur. Fıkıh ilmi gelişmiş; birçok imam ve fâkih zuhur etmiştir.²⁴⁸

İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönem daha önce Sîbeveyh (180 ?/796), Kisâfî (189/805) ve diğerlerinin öncülük ettiği bir dil hareketinin zirveye taşındığı bir dönemdir. Bu alanlarda çeşitli ekoller ve bu ekollerin yetiştirdiği âlimler ortaya çıkmıştır. Her birinin kendine has üslûbu, yönelişi, sözü, yorumu, mezhebi vardı.²⁴⁹

Fıkıhî görüşü hakkında net bir malumata sahip olmadığımız İbn Kuteybe'nin, Mâlikî veya Hanbelî olabileceği ifade edilmiştir. İbn Teymiyye (728/1328) onun için; "Mu'tezile içinde Câhiz ne ise Ehl-i sünnet için de İbn Kuteybe odur." diyerek Ehl-i sünnet içindeki önemini vurgulamıştır.²⁵⁰

²⁴³ Selâm, s. 9-13.

²⁴⁴ Yazıcı, Birişik ve Yavuz, "İbn Kuteybe", s. 146.

²⁴⁵ Mine **Demirbilek**, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 117.

²⁴⁶ Yazıcı, Birişik ve Yavuz, "İbn Kuteybe", s. 146.

²⁴⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 16.

²⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 17.

²⁴⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 17.

²⁵⁰ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*-Mütercim, Hayri Kırbaoğlu'nun ilavesi-, s. XXII-XXXI.

Yaşadığı asırda; Allah'ın sıfatları, kulların fiilleri, hadislerin delil kabul edilişi, Kur'an'ın icâzı gibi konular dînî-fikrî hayatın en tartışmalı diğer konuları arasındadır.²⁵¹

Almış üç yıllık hayatında gerek siyasî çalkantılar gerek fikrî hayattaki yenilikler, yabancı eserlerin tercüme edilmesi ilmi çok seven İbn Kuteybe'nin velud bir şekilde karşımıza çıkmasında tesirli olmuştur.



²⁵¹ Hatice **Dülber**, "İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2008, Basılmamış Doktora Tezi), s. 39.

I. BÖLÜM

İBN KUTEYBE'NİN ŞİA LİSTESİNDE YER ALAN İSİMLERİN YAŞADIKLARI DÖNEMLERDEKİ Şİİ NİTELİKLİ HAREKETLER

Bu bölümde, Şîa listesinde yer alan isimlere yakıştırılan "Şîa" nitelemesinin izahı için, Peygamber sonrasında başlamak üzere, Abbâsî yönetiminin hicrî 245 yılına kadar süren bir zaman diliminin, Şîa öncelikli olmak üzere, mümkün olduğunca kısa bir görünümünü sunmaya çalışacağız. Aslında bu başlık dahi müstakil bir çalışma olabilecek boyuttadır. Fakat çalışmanın konusu, bize bu alanın sınırlandırılmasını gerekli kılmaktadır.

Sakîfe gölgeğinde²⁵² başlayan hilâfet tartışmalarında İslâm'a girişte öncelik, kimlik, kişilik ve halîfenin Kureyş'ten olması gibi unsurlar ön plana çıkarılmıştır.²⁵³ Yine de ilk halîfenin göreve gelişinde/getirilişinde ciddî bir problem yaşanmamıştır.

Osman ve Ali'nin hilâfet dönemlerinin sorunsuz olduğu söylenemez. Osman b. Affân'ın hilâfeti zamanında, Hz.Peygamber ve Şeyhayn döneminde olmayan bir takım yeni uygulamalara²⁵⁴ imza atması sebebiyle Osman b. Affân eleştiriliyor; vâlilerin uygulamalarından rahatsızlık duyuluyordu.²⁵⁵ Aslında bu uygulamalardan duyulan rahatsızlıklar en bâriz biçimde hilâfetinin ikinci döneminde patlak verecektir.²⁵⁶

Bu dönemde fetihler durmuş, devlet azâmî sınırlarına ulaşmış, boşta kalan insanlar düşünüp bir takım şeyler üretmeye başlamışlardır. Araplar arasındaki kabile çekişmeleri, zımmî duruma düşen Hristiyanlar ve Medine'ye hicretten bu yana Müslümanlar hakkında kötü duygulara sahip Yahudiler ile Ömer b. Hattâb'ın yıktığı

²⁵² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, s. 27 vd.

²⁵³ Atalan, *Ca'fer es-Sâdık*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 19; "Seçim sürecinde Kureyş asabiyetinin Ensar asabiyetinden daha etkili ve daha güçlü olması, Arap'ı yönetme konusunda daha avantajlı konuma getirmişti. O dönemin konjonktürel şartları bu görevin ancak Kureyşli biri tarafından yürütülmesini gerekli kılıyordu. Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Yayınları, İstanbul 2004, s. 101-102.

²⁵⁴ Bu uygulamalar ve Osman b. Affân'a yöneltilen tenkitler için bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, s. 62; Hasan, Cilt 2, s. 27-29.

²⁵⁵ Hasan, Cilt 2, s. 34.

²⁵⁶ Apak, "Hz. Osman'ın Hilâfeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 7, 1998, s. 506.

Sâsânî kalıntıları tarafından devlete karşı fitne tohumları ekilmiştir. Özetle bu dönemdeki kargaşanın nedenleri olarak siyasî, sosyal ve iktisâdî alanlarda yaşanan değişimler de gösterilebilir.²⁵⁷ Dırâr b. Amr (200/815), ihtilâfların körüklenmesinde fukahânın karşı tarafı bid'at ve dalâlet ehli olarak göstermesinin de etkisi olduğunu söyler.²⁵⁸

Osman b. Affân'ın hilâfetine ilk altı yılı (24-29/644-649) sükûnet dönemi, son altı yılı (30-35/650-655) kargaşa dönemi olarak tarihe geçmiştir.²⁵⁹ Biriken bunca problemin ardından Osman b. Affân 35/656 yılında şehit edilince ²⁶⁰ Ali b. Ebî Tâlib hilafete geçmiştir.²⁶¹

Mevâlî'ye yaptığı eşit muâmele ve gayrimüslimlerin yüksek refah seviyesinde hayat sürmesi gibi pek çok unsur nedeniyle Ali b. Ebî Tâlib, bölge halkınca sevilen bir halife olmuştur.²⁶²

Bunun yanında ona bir takım suçlamalarda yöneltilmiştir. İslâm öncesinde Ümeyye ve Hâşim arasında var olan çekişme tekrar gün yüzüne çıkarılarak onların çocukları arasında da ortaya çıkmıştır.²⁶³ Özellikle Muâviye b. Süfyân (60/679), Osman b. Affân'ın kanını talep ederken²⁶⁴ olayı Ali-Osman tartışmasında yürütmüş ve bunun neticesinde bir tarafta Osman'ın kanını talep edenler, diğer tarafında Ali b. Ebî Tâlib'in taraftarları yer almıştır.²⁶⁵

Ali b. Ebî Tâlib'in hilâfetine ilk yılında Talha b. Ubeydullah'ın şehâdeti, Hz. Âişe (58/678) ve Mervân b. Hakem'in esir alınmasıyla sonuçlanan Cemel Savaşı (36/656)²⁶⁶ vukû bulmuştur. İbn Kuteybe'ye göre; Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Mugire b. Şu'be'nin, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Hz. Âişe'yi geri dönmeleri konusunda uyarmaları

²⁵⁷ Apak, "Hz. Osman'ın Hilâfeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", s. 518-520.

²⁵⁸ **Dırâr b. Amr**, *Kütâbu't-Tahrîş*, (Çev. Mehmet Keskin), Litera Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 142. Amr, kitabında muhaddis ile fâkih kavramlarını iç içe kullanmaktadır.

²⁵⁹ Apak, "Hz. Osman'ın Halîfeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler", *Usûl*, Sayı 4, 2005, s. 157.

²⁶⁰ İbn Esîr, Cilt 3, s.187; İbn Kesîr, Cilt 7, s. 281.

²⁶¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, s. 82; İbn Esîr, Cilt 3, s.195; İbn Kesîr, Cilt 7, s. 360.

²⁶² Ali b. Ebî Tâlib'in icraatları için bkz. Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 45.

²⁶³ Bkz. Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 253 vd ; Gökalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", s. 21.

²⁶⁴ Muâviye'nin Osman b. Affân'ın şehâdetinden önce yaptığı konuşmada üç şeyde izin istemiş. İlk ikisi kabul edilmemiş, sadece "Öldürülürsen kanının hesabını sorma hakkını bana ver" demesi ve bu konuda onay alması şeklindeki rivayette bundan sonraki olaylar açısından bir hayli düşündürücüdür. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, s. 61

²⁶⁵ Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, s. 40.

²⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 232-239; Belâzürî, Cilt 3, s. 21-43; Dîneverî, s. 207-218; Taberî, Cilt 3, s. 519.

karşısında Talha ve Zübeyr; "Kanı kanla günahı da tövbe ile temizleyeceğiz" diyerek Osman b. Affân'ın kanını talepte ısrar etmişlerdir. Bunun üzerine "*Bir senede iki fitne*" diyerek tepki gösteren Mugire, Kûfe'ye; Sa'd da, Yemen'e gitmiştir. Her ikisi de Cemel ve Sıffîn savaşlarına iştirak etmemişlerdir.²⁶⁷ Sonrasında Ali b. Ebî Tâlib, Osman 'ın taraftarları ve onun kan bedelini isteyen Muâviye b. Süfyân'la Sıffîn'da²⁶⁸ tekrar savaşmak zorunda kalmıştır.²⁶⁹ Malum Hakem Olayı'nın²⁷⁰ bir gün öncesinde binlerce insan ölmüş ve ertesi gün Ali b. Ebî Tâlib'in savaş pozisyonunu aldığını göre Muâviye, Amr b. Âs'dan (43/664)²⁷¹ bu durumdan kurtarmasını istemesi üzerine o da mızraklara Kur'an sayfalarının geçirilmesini söylemiştir.²⁷² Siyasî bir olay olmasına rağmen beraberinde itikâdî birçok tartışmayı da ortaya çıkarmıştır.²⁷³ Hâricîler, "Hüküm ancak Allah'ındır" diyerek Abdullah er-Râsibî etrafında toplanmışlar²⁷⁴; Ali b. Ebî Tâlib, Nehrevan'da onlarla tekrar savaşmak zorunda kalmıştır.²⁷⁵ Bu şekilde Ali b. Ebî Tâlib'i terk edenler, Hâricîler olarak adlandırılmış;²⁷⁶ iman-amel tartışmaları ve Zeydî nitelendirilen görüşlerin oluşumu gibi ciddi kırılmaların yaşandığı bir dönem açığa çıkmıştır.²⁷⁷

1.1. Emevîler Dönemi

Ali b. Ebî Tâlib'in şehâdeti²⁷⁸ ve Hasan b. Ali'nin fedâkarâne²⁷⁹ bir şekilde hilâfeti Muâviye'ye devretmesiyle²⁸⁰ hicrî 41/661'de başlayan Emevîler Dönemi²⁸¹ kimilerince

²⁶⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, s. 103.

²⁶⁸ Taraflar kırk gün Sıffîn'da kalmışlar ve Perşembe Vakası veya Leyle-tül-Harîr denilen üç günlük çok çetin muharebe yaşanmıştır. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, s. 156 vd.; Belâzürî, Cilt 3, s. 65-90; Taberî, Cilt 3, s. 562.

²⁶⁹ İbn Esîr, Cilt 3, s. 284-332; İbn Kesîr, Cilt 7, s. 409-444.

²⁷⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, s. 183 vd.; Dîneverî, s. 254 vd.; İbn Esîr, Cilt 3, s. 335-341; İbn Kesîr, Cilt 7, s. 444; Apak, *İslâm Siyâset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 170 vd.; Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 135 vd.

²⁷¹ Osman b. Affân döneminde halife ve vâlilerini eleştiren, insanları onlara karşı kıskırtan Amr b. Âs'ın eleştirdiği iktidar bloğuna geçmesi, istikbâli onların yanında görmesi pragmatist bir tutum olarak değerlendirilmiştir. Apak, *İslâm Siyâset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, s. 151.

²⁷² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, s. 167-168.

²⁷³ Belâzürî, Cilt 3, s. 249 vd.; Taberî, Cilt 4, s. 110; Hasan, s. 39-41.

²⁷⁴ Dîneverî, s. 268.

²⁷⁵ Dîneverî, s. 277.

²⁷⁶ el-İmâme'de verilen bilgiye göre "Kurra" diye bilinen ve aralarında Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin bulunduğu çok sayıda insan kılıçlarını kınlarından çekmiş ve omuzlarında taşır vaziyette Hz. Ali'ye gelerek hakemliği tercih yerine savaşmayı istemişlerdir, s. 181-182. Ali b. Ebî Tâlib, kendisini terk eden gruplarla Nahrevan'da tekrar savaşmak zorunda kalmıştır, s. 204 vd.

²⁷⁷ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 25.

²⁷⁸ Dîneverî, s. 281; Belâzürî, Cilt 3, s. 287 vd.; İbn Esîr, Cilt 3, s. 397; İbn Kesîr, Cilt 7, s. 508-519; İbn Esîr, Cilt 3, s. 397; İbn Kesîr, Cilt 7, s. 508. Ali'nin şehâdeti ve ardından ona yapılan sebbetmenin toplum vicdânını ne kadar ağır yaraladığına Mes'ûdî'de anlatılan şu olay bir örnektir. Hâtim et-Tâî 'nin oğlu Adiy ile Muâviye arasında Osman'ın ve Ali'nin ölümü üzerine bir diyalog yaşanıyor ve Adiy, Muâviye'ye şunları söylüyor; "Vallâhi sana öfke dolu kalbimiz göğsümüzün içinde, sana karşı

netâmeli,²⁸² kimilerince tuhaf olayların yaşandığı²⁸³ bir dönem olarak nitelenmiş; Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i (60-64/680-683) kendinden sonra veliaht tayin etmesiyle²⁸⁴ saltanata²⁸⁵ dönüşerek hicrî 132/750'de Abbâsîler'in hilâfeti devralmasına kadar yaklaşık doksan yıl sürmüştür. İslâm öncesinden gelen asabiyecilik, Kur'an'ın sunduğu dînî-siyasî anlayış ve bunlara paralel olarak sürekli değişen toplumsal yapı Emevîler devrindeki bütün olaylarda etkisini göstermiştir.²⁸⁶

Muâviye'nin iktidara gelmesi eski kabile anlayışının saltanat sistemiyle bütünleşmiş hali olarak nitelendirilmiştir.²⁸⁷

Emevîler iktidara geldiğinde toplum Osman b. Affân ve Emevî taraftarları, Ali b. Ebî Tâlib'in taraftarları ve Hâricîler olmak üzere üç kısma ayrılmış durumdaydı.²⁸⁸

Emevîler döneminde cereyan eden olaylar için "İlk Şîi" tâbiri; Şîilik kapsamında görülen olaylar için olduğu kadar Ehl-i beyt'e duyulan alakayla ilgili olarak da kullanılmıştır. Ayrıca bu kullanım Şîilik üzerine çalışan araştırmacılar tarafından da benimsenmiştir.²⁸⁹

kullandığımız kılıçlarda belimizde duruyor. Eğer bize bir parmak kötülük etmeye kalkarsan , biz sana bir kılık kötülük ederiz. Ali aleyhinde kötü şeyler duymaktansa , gırtlığımızın kesilmesini tercih ederiz. Aklında bulunsun ey Muâviye! Kılıcın getirdiği barış, kılıçla ortadan kaldırılır. Ebû'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 216.

²⁷⁹ Hz. Hasan ve Muâviye'nin anlaşma şartları için bkz. Dîneverî, s. 286; Mehmet Ali **Kapar**, *Halîfeliğin Emevîler'e Geçiş ve Verâsete Dönüşmesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s. 32. Adı geçen eserde Hasan b. Ali ve Muâviye arasında yapılan anlaşmanın ayrıntıları da bulunmaktadır. Burada ve İbn Kesîr'de "Buhârî rivayet etmiştir" denilerek verilen, "Benim bu oğlum Seyyid'dir. Müslümanlardan iki büyük grubun arasını birleştirecektir." şeklinde zikredilen hadisin sıhhatini bilmemekle beraber tahkîkinin yapılması gerektiğini düşünmekteyiz. Bkz. İbn Kesîr, Cilt 8, s. 32; Şîiler, Hasan b. Ali'nin hilâfeti devretme durumunu, Hasan'ın gizli ilimle donatılmış olması sebebiyle olacağını bildiğinden dolayı barış yaptığı şeklinde yorumlamışlardır. Bozan, "Şîi Teo-Politik Söylemin Zemini Olarak İmamet (Teori-Pratik), *Turkish Journal of Shiite Studies/Şîilik Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 1, Haziran 2019, s. 20.

²⁸⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, s. 223; Ya'kubî, *et-Târih*, Cilt 2, s. 215, İbn Esîr, s. 415.

²⁸¹ İbn Esîr, Cilt 3, s. 414.

²⁸² Sırma, *Emevîler*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 9.

²⁸³ Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 4.

²⁸⁴ İbn Esîr, Cilt 3, s. 503.

²⁸⁵ Sırma, *Emevîler*, s. 20.

²⁸⁶ Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 26.

²⁸⁷ Cemil **Hakyemez**, "Abbâsî Devleti'ne Yönelik Alioğulları veya Şîi Tehdidi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (1), 2007, s. 328.

²⁸⁸ Hasan, s. 53.

²⁸⁹ Fıglalı, *İmâmiye Şîası*, s. 155 ve devamı; Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 43 ve devamı.

1.1.1. Hucr b. Adî Hareketi

Muâviye b. Süfyân döneminden başlayarak Ömer b. Abdülazîz (99/717) dönemine kadar yaklaşık altmış yıl boyunca; Ali b. Ebî Tâlib'e minberlerden yapılan sabbetme uygulaması toplum içinde tepkilere neden olmuştur.²⁹⁰ Kûfe vâlisi Mugire b. Şu'be'nin, Muâviye'nin inisiyatifıyla Ali b. Ebî Tâlib'i minberden lânetlemesi üzerine Hucr b. Adî dayanamayarak; "Sizin kötöleyip kınadığınız kişi üstün bir kimsedir. Övgüler yağdırdığınız kişi ise kötülenmesi gereken biridir."²⁹¹ deyince vâli, Hucr'u tehdit etmiştir. "Hakaret ve saldırı daha çok hareket ve heyecan getirmekten başka bir işe yaramaz." sözüne uygun olarak,²⁹² Hucr b. Adî yapılanlara dayanamayarak 51/671'de Kûfe'de isyan etmiştir.²⁹³

İsyanın seyrinde, Mugire'den sonra vâliliğe gelen Kûfe vâlisi Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın, Muâviye'ye gönderdiği mektupta Hucr ve arkadaşlarını "Turâbiyye-Sebeiyye" olarak nitelemesi bu kavramın o dönemde kullanıldığına işaret etmektedir.²⁹⁴ Ayrıca Hucr ve arkadaşları, affedilmeleri için Ali b. Ebî Tâlib'ten teberrî etmeleri ve ona lânet etmelerinin istenmesi karşısında onların bu teklifi kabul etmemeleri üzerine öldürülmüşlerdir.²⁹⁵ Hucr ve arkadaşları, Osman b. Affân'ı lânetlememelerine rağmen icraatlarını beğenmeyişleri sebebiyle Osman aleyhtarı anlamında "Sebeî" şeklinde nitelendirilmişlerdir.²⁹⁶ Ancak bu niteleme ilk dönem eserlerde yer alan, Şîa'nın gulâtından sayılan "Sebeiyye" ile alakalı değildir. Hareket tarzında Ali b. Ebî Tâlib'le ilgili herhangi bir tayin, nass ve karizma atfetme gibi bir husus söz konusu değildir.

51/671'de²⁹⁷ Hucr ve onun gibi düşünenler de Muâviye için aynı karşılıklıta bulununca bir kısmı öldürülmüş²⁹⁸ bir kısmı ise Ali b. Ebî Tâlib'den uzaklaştıkları gerekçesiyle affedilmişlerdir.²⁹⁹ Hucr b. Adî hareketi aslında içten içe varlığını sürdüren bir muhalefetin dışa yansımasıdır.³⁰⁰

²⁹⁰ Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 56.

²⁹¹ İbn Esîr, Cilt 3, s. 478.

²⁹² Le Bon, s. 118.

²⁹³ Taberî, Cilt 4, s. 187-207.

²⁹⁴ Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 55.

²⁹⁵ Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 56.

²⁹⁶ Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 61.

²⁹⁷ İbn Esîr, Cilt 3, s. 478; İbn Kesîr, Cilt 8, s. 90-99; Watt, *Teşekkül Devri*, s. 56.

²⁹⁸ Hucr ve arkadaşlarının ölümü için bkz. Dîneverî, s. 292.

²⁹⁹ İbn Esîr, Cilt 3, s. 488; İbn Kesîr, Cilt 8, s. 90-99; Hasan, s. 83.

³⁰⁰ Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 47.

1.1.2. Kerbelâ Hâdisesi ve Tevvâbîn Hareketi

Kûfeliler, Hüseyin b. Ali³⁰¹ (61/680)'yi Ümeyye yönetimine karşı sosyo-politik çıkarları için bir alternatif olarak gördüklerinden onu ısrarla Kûfe'ye davet ederler.³⁰² Muhammed b. el-Hanefiyye ve Abdullah b. Abbas'ın uyarılarına rağmen Hüseyin b. Ali, Kûfeliler'in çağrısına uymuştur.³⁰³ Kûfeliler aslında Emevî idaresinden hoşnut değillerdir ve dînî kaygılardan ziyâde siyasî ve sosyal kaygılarla Alioğullarına müracaat etmekteydiler.³⁰⁴ Hüseyin b. Ali'nin de iktidarı istediği anlaşılmaktadır.³⁰⁵ Ancak gelişen hadiseler neticesinde Hüseyin b. Ali şehit edilir.³⁰⁶ İktidar karşıtı çevreler bu olayı malzeme olarak kullanırken, Ali b. Zeynelâbidîn bu çizginin dışında kalmıştır.³⁰⁷

Hüseyin b. Ali'nin 61/680'de Yezîd zamanında Kerbelâ'da şehit edilmesi³⁰⁸ başka bir hareketi tetiklemiş; Kûfe'de kendilerine "Tevvâbîn" adını veren bir grubun Süleymân b. Surad el-Huzâî liderliğinde isyan etmelerine sebep olmuştur.³⁰⁹ Bu hareket, ısrarla Kûfe'ye davet ettikleri halde, Hüseyin b. Ali'ye yardım etmeyişlerine duyulan pişmanlığın neticesi ve aynı zamanda memnun olmadıkları Emevî yönetimine karşı bir tepkidir.³¹⁰ 65/684'de Ubeydullah b. Ziyâd'ın valiliği zamanında gruptakiler öldürülerek, isyana son verilmiştir.³¹¹

Tevvâbîn; belirli bir hedefi olmayan yaşları bir hayli ilerlemiş liderleriyle hatta Kerbelâ'da Hüseyin'in katli hadisesine iştirak etmiş olan Hümejd b. Müslim gibi kimselerle³¹² gerçekleştirilen, hiçbir şekilde Şîilikle alakası olmayan bir isyan

³⁰¹ Bkz. Dîneverî, s. 311-312.

³⁰² Belâzürî, Cilt 3, s. 369; Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 72.

³⁰³ Belâzürî, Cilt 3, s. 373 vd.; Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halîfe Yezîd*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2013, s. 171 vd.

³⁰⁴ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, Muâviye'nin Yezîd'e vasiyetini anlatırken; "Hüseyin b. Ali'yi Iraklıların rahat bırakmayıp yola çıkaracaklarını zannediyorum. Böyle yapar ve onu yakalarsan onu bağışla." şeklindeki sözleri şayet doğru ise burada Muâviye'nin öngörüsü gerçekleşmiştir, s. 294-295; Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 27.

³⁰⁵ Ağabeyi Hasan'ın ölümünden sonra Hüseyin b. Ali kendini Hâşimîlerin lideri olarak görüyordu ve hilâfet beklentisi içerisindeydi. Kılıç, s. 113. Demircan'a göre Hüseyin b. Ali iktidar için ayaklanmıştı ancak bunu sırf dünyevî gayeler için yapmamıştı. Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, 2014, s. 271.

³⁰⁶ Dîneverî, s. 319; Belâzürî, Cilt 3, s. 395; Taberî, Cilt 4, s. 301 vd.

³⁰⁷ Atalan, *Ca'fer-i Sâdık*, s. 24.

³⁰⁸ İbn Esîr, Cilt 4, s. 62; İbn Kesîr, Cilt 8, s. 286-333.

³⁰⁹ Belâzürî, Cilt 6, s. 364-375; Ya'kubî, Cilt 2, s. 243-245; Taberî, Cilt 4, s. 426; İbn Esîr, Cilt 4, s. 174.

³¹⁰ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 74.

³¹¹ İbn Kesîr, Cilt 8, s. 406-409; Watt, *Teşekkül Devri*, s. 56.

³¹² Wellhausen, *İslâmiyet'in ilk Devrinde Dînî-Siyasî Muhalefet Partileri*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 120.

girişimidir. Mâsum imama itaat, karizmatik lider anlayışı, dînî-siyasî bir hâkimiyet kurma fikri barındırmayan tamamen psikolojik bir pişmanlık hareketidir.³¹³

Aynı zaman diliminde Muhtâr es-Sekafî de Hüseyin b. Ali'nin intikamını almak üzere Muhammed b. el-Hanefiyye tarafından gönderildiğini söyleyerek taraftar toplamaya başlamıştır.

Dönemin en önemli oluşumlarından Mürcie, Mu'tezile, Cebriyye ve Kaderiyye'ye kısaca değinmekte fayda var.

Hicrî birinci asrın ikinci yarısında Emevîler'in baş şehri Dımaşk'te, imanı amelden üstün tutan Mürcie'nin oluşumunu görmekteyiz.³¹⁴ İlke kez hicrî altmışlı yılların başında zuhur eden grup; Osman ve Ali dönemleri de dahil, Cemel-Sıffin savaşlarına katılanları ve mürtekb-i kebireyi mümin saymaları ve onların durumlarını Allah'a havâle etmeleri sebebiyle bu isimle anılmışlardır.³¹⁵ Mürcie, Şîî gruplar ve Hâricîlerin aksine Emevî idaresiyle kavgalı olmayan bir gruptur.

Dönemin bir diğer oluşumu olan Mu'tezile, başlangıçta siyasetten tamamen uzak bir grup olarak ortaya çıkmış ancak zamanla siyasetin içine girerek imâmet ve imamın taşınması gereken şartlarla ilgili fikirler beyan etmiştir.³¹⁶ İlk nüvesi, "el-menzile beyne'l-menzileteyn" fikri ile açığa çıkan Mu'tezile hicrî 100-110/718-728'lerde Hasan-ı Basrî'nin son dönemleri ile Vâsıl b. Atâ (131/748) zamanında teşekkül etmiş,³¹⁷ Abbâsîler'in ilk asrında altın çağını yaşamıştır. Kendilerine "*Kaderiyye*" ismi verilmişse de onlar bu adlandırmayı kabul etmemişler ve "*Kaderiler bu ümmetin Mecûsileridir.*" rivayetinde yer alan Mecûsî yakıştırmasından kurtulmak istemişlerdir.³¹⁸

Emevîler'in ilk yıllarında başlayan ve son dönemlerine doğru bir ekol haline gelen diğer bir oluşum ise Cebriyye'dir. Cebir, "Kulun işlediği fiille ilgisini reddedip, o fiili Allah'a vermesi anlamına gelir."³¹⁹ Ca'd b. Dirhem'e (124/742) atfedilen ekolü temsil eden fikirler Şam'da başlamış olup Kûfe'de devam etmiştir. Cehm b. Safvân'da (128/745-746)

³¹³ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 90-92.

³¹⁴ Hasan, s. 106-108.

³¹⁵ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 35; Mehmet Saffet **Sarıkaya**, *İslâm Düşünce Târihinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013, s. 124.

³¹⁶ Hasan, s. 106.

³¹⁷ Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*, Ankara Okulu Yayınları, s. 290.

³¹⁸ Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, s. 43.

³¹⁹ Şehristânî, s. 85.

benzer görüşleri ifade etmiştir. Emevilerin Cebri anlayışını; geleceklerinin garantisi olarak gördükleri şeklinde yorumlar da yapılmıştır.³²⁰ Muâviye ve ardından gelen halifelerin, uygulamalarında mâzur ve haklı oldukları ve bu doğrultuda bahsi geçen bu şahısların Allah tarafından halîfe seçildikleri fikri dönemin yönetimi tarafından kabul edilmiş olabilir. Cebri görüş mensupları, Hişâm b. Abdumelik'in Irak valisi Hâlid İbn Abdullah el-Kasrî'ye verdiği emirle öldürülmüşlerdir.³²¹

"Allah'ın kaderi böyledir" diyerek kendi yaptıkları haksızlıkları meşrulaştırmaya çalışan ve Emevî hanedanlığına bir tepki olarak ortaya çıkan bir başka oluşum Kaderiyye'dir. Cebriyye'nin aksine insanın fiil ve hareketlerinde hür olduğunu savunan mezhebin görüşlerini ilk dile getiren Ma'bed el-Cühenî (80/699) olmuştur. Amr b. Übeyd (144/761) ve Gaylân ed-Dımaşkî (120/738) de benzer görüşleri dile getirmiş; hicrî 85'te Abdumelik b. Mervân (65-86/685-705) onların idam edilmelerini istemiştir.³²² Daha önce de ifade edildiği gibi; Mu'tezile, Kaderiyye ismini kabul etmemiş ancak bu ekolün fikirleri Mu'tezilî kelâmcılar tarafından benimsenerek savunulmuştur.

İslâm coğrafyasının fetihlerle hızla genişlemesi ve farklı din ve medeniyetlerle münasebet iç tartışmaların yanında İslâm'ın doğru anlaşılması sorununu açığa çıkarmıştır. İran ve Hint menşeli düalist düşünceler, Emevîler'den başlayarak yaklaşık iki asır boyunca fikrî mücadeleye ortam hazırlamış ve kelâm ilminin kurulmasına önemli katkı sağlamıştır.³²³ Emevîler yıkılırken, özellikle Irak ve Horasan kabile ve mezhep mücadelesinin merkezi haline dönüşmüştür.³²⁴

Ayrıca, Abdullah b. Zübeyr tarafından Kûfe'ye vali olarak atanan Abdullah b. Yezîd etrafında farklı bir grup oluşmuştur.³²⁵ Hüseyin b. Ali'nin Kerbelâ'da şehit edilmesi bu grubu da etkilemiş; Abdullah b. Zübeyr, Cemel Savaşı'nda Ali b. Ebî Tâlib'e karşı savaşmıştır. İbn Zübeyr, Hüseyin b. Ali'nin Mekke'ye gelişi esnasında ona karşı olan teveccühü görmüş; o hayatta olduğu sürece Hicazlıların kendisine biat etmeyeceğini anlamıştır. Hüseyin b. Ali'nin ölümünden sonra başlattığı isyanda ve Mekke'ye hakim

³²⁰ Mustafa **Özkan**, "Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 23.

³²¹ İbn Kesîr, Cilt 9, s. 575; Mûsâ **Bağcı**, *Hadis Târihi İlk Üç Asır*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009, s. 143.

³²² İbn Kesîr, Cilt 9, s. 61. Ölüm tarihleri hakkında farklı rivayetler söz konusu, Bağcı, s. 145-147.

³²³ İsmail **Yiğit**, "Emevîler", DİA, 1995, Cilt 11, s. 99.

³²⁴ Yiğit, s. 100.

³²⁵ Belâzürî, Cilt 6, s. 367; Onat, s. 79.

olduğu süre boyunca Benî Hâşim'e karşı sert muameleyi sürdürmüştür.³²⁶ Abdullah b. Zübeyr, Tihâme ve Hicaz ileri gelenlerini biata çağırmasına karşın Muhammed b. el-Hanefiyye ve Abdullah b. Abbas biattan kaçınmışlardır.³²⁷ 63-73/683-692 yılları arası Hicaz, Irak³²⁸ ve Mısır'a hakim olan bu grup bir yandan Hâricîler'e, bir yandan Muhtâr'a, diğer yandan da Emevîler'e karşı mücadele vermek zorunda kalması neticesinde zayıflamıştır. Abdumelik b. Mervân (65-86/685-705), Haccâc b. Yusuf komutasındaki bir orduyu Abdullah b. Zübeyr'in üzerine göndermiş ve 73/692 yılında Abdullah b. Zübeyr öldürülmüştür.³²⁹

1.1.3. Muhtâr es-Sekafî Hareketi

Tevvâbîn'den geriye kalan mensupları aynı siyasî ve sosyal zemin üzerinde hareket eden Muhtâr es-Sekafî'ye katıldılar. Muhtâr'ın Ehl-i beyt'e bağlı olduğu söylene de, amcasına yaptığı Hasan b. Ebî Tâlib'i yakalayıp dönemin valisine teslim etmesi yönündeki tavsiyesi sebebiyle Hâşimî aleyhtarı-Emevî taraftarı olarak da tanınmıştır.³³⁰ Dönemin Kûfe valisi Abdullah b. Yezîd, Muhtâr'ı hapsettirir. Bu süreçte Muhtâr, Ehl-i beyt taraftarı olan kimselere mektuplar gönderir. Abdullah b. Ömer'in araya girmesiyle Muhtâr hapisten kurtulur.³³¹

Özgürlüğüne kavuşan Muhtâr, Muhammed İbn Hanefiyye tarafından gönderildiği fikrini ileri sürerek taraftar kazanmış ve ayrıca Kûfe valisiyle iyi geçinme yolunu tutmuştur. İbrâhim b. el-Eşter'i saflarına katılmaya çağırır. Ehl-i beyt'in ve Hüseyin'in kanının intikamı alındığı sırada idarenin kendisine verilmesi şartıyla görevi kabul edeceğini söyleyen Eşter, Muhtâr hareketine dahil olur.³³²

İlk ayaklanmalar Hucr b. Adî, Kerbelâ, Tevvâbîn, Arap asıllılarca yapılmış, ancak 66/685'de Kûfe'yi ele geçirmek isteyen Muhtâr es-Sakafî³³³ olayında ilk kez Mevâlî'nin de olaylara karıştığı görülmüştür.³³⁴ Adnan Demircan'a göre, Emevîler dönemi

³²⁶ Uyar, *Ehl-i beyt*, s. 71.

³²⁷ Dîneverî, s. 329.

³²⁸ İbn Kesîr, Cilt 8, s. 386-387.

³²⁹ İbn Kesîr, Cilt 8, s. 524; Hasan, s. 105. h.71 'de de Mus'ab b. Zübeyr öldürülmüştür. İbn Kesîr, Cilt 8, s. 500.

³³⁰ Uyar, *Ehl-i beyt*, s. 75.

³³¹ Belâzürî, Cilt 6, s. 382; Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 97.

³³² Dîneverî, s. 354-364; Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 100.

³³³ İbn Esîr, Cilt 4, s. 195.

³³⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 59.

isyanlarının tamamı Arap asıllı ayaklanmalardır; Mevâlî, doğrudan isyan başlatmayıp, sadece anlaştığı kimseler ya da onların liderleri önderliğinde isyanlara katılmışlardır.³³⁵

Muhtâr, ikinci sınıf muâmeleye maruz kalan Mevâlî'yi eşrafa karşı kışkırtmayı bilmiş, feyden pay ayırmış ve onlara yönelik ata binme yasağını kaldırmıştır.³³⁶

Muhammed İbn Hanefiyye, İbn Zübeyr tarafından zemzem kuyusuna hapsedilmesi üzerine etrafındakilerin teşvikiyle Muhtâr'dan yardım istemiştir. Mescid-i Haram'a girdikleri esnada silah yerine sopa taşıdıklarından "Haşebiyye" adını almışlardır. Muhtâr taraftarlarına verilen tek genel isim bu iken zamanla bunlar "Muhtâriyye", "Keysâniyye" olarak anılmışlardır. Burada İbn Hanefiyye'ye yönelik "Mehdî" sıfatının kullanılması, beklenen mesih çağrışımı ve Muhtâr tarafından ileri sürülen Cebrâil'in kendisine vahiy getirdiği³³⁷ söylemi, Onat'a göre lügat anlamının ötesine geçmemiş, terimsel bir anlamda kullanılmamıştır.³³⁸

Muhtâr'ın, bedâ ve nübüvvet iddia ettiği şeklindeki ifadeleri Basra-Kûfe çekişmesinin etkisiyle³³⁹ ortaya çıkmıştır. Keysâniyye tâbiri önceleri Muhtâr'ı destekleyenler için takbih edici bir lakap olarak kullanılmış olup Emevîler'in son dönemlerinde Ali b. Ebî Tâlib'e sempati duyanları da içine alacak şekle bürünmüştür.³⁴⁰

Muhtâr, Muhammed b. Hanefiyye'nin onayıyla bu işe başladığını söylemesine karşın insanlardan beyat alırken hiçbir şekilde İbn Hanefiyye'nin adı geçmez.³⁴¹ Muhtâr ve taraftarları bu süreçte "Sebeiyye" ismi ile nitelendirilirler. Ancak bu zaman diliminde onların gulât sayılabilecek söz ve fiillerinden bahsedilmemiştir. Vedat el-Kadî'ye göre; Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin bazı aşırı fikirlere sahip bu gruplar hakkında "Gulât" tabirini kullanmayışı ve sadece olumsuz bir takım özelliklerinin olduğunu vurgulamasından dönemin gulât anlayışının farklı olduğu anlaşılmaktadır.³⁴²

³³⁵ Bkz. Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 159.

³³⁶ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 105.

³³⁷ İbn Kesîr, Cilt 8, s. 465; R. B. Buckley, 'İlk Dönem Şîî Gulâtı', (Çev. Mehmet Atalan), *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:2, 2005, s. 137-159.

³³⁸ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 110-111.

³³⁹ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 112.

³⁴⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 61.

³⁴¹ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 102.

³⁴² Vedat el-Kâdi, "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslâm Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi", (Çev. Yusuf Benli), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2007), Sayı 2, s. 246.

Sönmez Kutlu; 50/670'li yıllardan başlayarak Muhtâr'ın ölümüne³⁴³ kadar olan zaman diliminde Sebeiyye'nin sadece Osman aleyhtarlığı anlamına geldiği; Muhtâr'ın Ebû Bekir ve Ömer'i kötü gösteren bir tavrı olsaydı eğer Abdullah b. Ömer, onun serbest bırakılması için Abdullah b. Yezîd ile Ubeydullah b. Ziyâd'a aracılık yapmazdı şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır.³⁴⁴ Hicrî 70'lerde yazıldığı ifade edilen Sâlim b. Zekvân'ın "Sîre"sinde, Sebeiyye'nin Ebû Bekir ve Ömer'den teberrî ettikleri söylenmektedir.³⁴⁵

Muhtâr hareketi esnasında Muhammed İbn Hanefiyye'nin imâmeti de dahil hiçbir Şîî farklılaşma olmamıştır. İbn Hanefiyye'nin ölmediği, rec'at edeceği düşüncesi toplumun geneline benimsenmemiş sadece şair Kuseyyir (105/723)³⁴⁶ gibi bazıları tarafından dile getirilmekle sınırlı kalmıştır.³⁴⁷ Hasan b. Muhammed'in (100/718) *Kitâbü'l-İrcâ'yı*, babası ve kardeşi Ebû Hâşim'le ilgili söylemler sebebiyle ve Muhtâr'ın Ali b. Ebî Tâlib için vâsi sıfatını "Hz. Peygamber'in hukûkî ve dînî halefi" anlamında kullanması üzerine Ebû Bekir ve Ömer'le ilgili ileri geri konuşulmasına dayanmadığı için yazdığı söylenir.³⁴⁸ Hatta bu kişileri "Sebeiyye-Mütemenniye" diye adlandırarak, bu kimselerin görünüşte Allah'ın kitabına uymalarına karşın arka planda Allah'a ve Nebîsine yalan ve iftirada bulunduklarını ifade etmiştir. Peygamber'in Kur'an'ın onda dokuzunu gizlediği, kıyametten önce Ehl-i beyt imamlarını dost gören bir devletin kurulacağı ve gizli ilme sahip olduklarını iddia ettikleri söylenmektedir.³⁴⁹

Hüseyin'in ve Hasan'ın evlâdı, hicrî birinci asırda çoğunlukla Ümeyye iktidarı ile uyum içinde yaşamışlardır. Bunların imâmetine inanan bir kitlenin mevcudiyetinden pek bahsedilmez. Kaldı ki Muhammed İbn Hanefiyye, Abdülmelik'e beyat ettikten sonra ölmüştür. Ebû Hâşim'in de iktidara karşı olumsuz bir hareketi söz konusu değilken tek problem Muhammed b. Ali b. Abbas'a imâmeti vasiyet ettiği iddiasıdır. Bu vasiyetin doğruluğu veya yanlışlığı bir tarafa çevresindekilerin Muhammed b. Ali'ye tabi olmaları hilâfetin Ali nesline hasredilmediğine bir örnektir.³⁵⁰

³⁴³ Belâzürî, Cilt 6, s. 443.

³⁴⁴ Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", *AÜİFD*, Cilt XXXVII, s. 323.

³⁴⁵ Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi", s. 472.

³⁴⁶ İbn Kesîr, Cilt 9, s. 69; el-Bağdâdî, s. 33-34; Watt, *Teşekkül Devri*, s. 66.

³⁴⁷ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 116.

³⁴⁸ Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", s. 320.

³⁴⁹ Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", s. 327.

³⁵⁰ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 116.

Emevîler devrinde yaşamış olan ve listemizde de yer alan³⁵¹ birçok muhaddis, Ali b. Ebî Tâlib'e yakınlıkları sebebiyle Şiflik'le itham edilmişler fakat üçüncü yüz yılda mezhepsel bir hüviyet kazanan Şîler'den olmamışlardır.

Abdûlmelik b. Umeyr'e atfen söylenen şu söz aslında dönemin ne kadar karışık olduğunu gözler önüne sermektedir; "Kûfe'deki hükümet konağına gittim. Hüseyin'in başını bir kalkanda İbn Ziyâd'ın önünde, sonra İbn Ziyâd'ın başını Muhtâr'ın önünde, Muhtâr'ın başını Mus'ab b. ez-Zübeyr'in önünde, Mus'ab'ın başını Abdûlmelik b. Mervân'ın önünde gördüm."³⁵²

Bugünkü İmâmîler'in söyleminin aksine, hicrî birinci asırdaki olaylarda Hüseyin b. Ali soyunun ön planda olmadığı buna karşın Muhammed b. Hanefiyye ve oğlunun adının ön plana çıktığı görülmektedir.³⁵³ Aynı zamanda Hüseyin b. Ali soyundan ilk kez Muhammed el-Bâkır ismi vurgulanarak, Mugire b. Saîd, Beyân b. Sem'ân ve Ebû Mansûr tarafından onun adına hareket ettikleri ifade edilmiştir. Ondan sonraki söylemler Ca'fer-i Sâdık ismi ön plana çıkarılarak devam etmiştir. Daha önceden Ca'fer-i Sâdık'ın talebesi olan Ebû'l Hattâb, kendi söz ve fiillerini ona dayandırmış, Hattâb'ın ölümünden sonra ise firkalaşma süreci başlamıştır.³⁵⁴

1.1.3. Hamza b. Ümâre ve Beyân b. Sem'ân Hareketi

Muhtâr'ın ölümünden itibaren 119/737 tarihine kadar Hâşimî isyanları açısından "sukunet dönemi"³⁵⁵ dir. 119/737'den başlayarak Emevîler'in çöküşüne kadar zaman diliminde Hamza b. Ümâre'nin liderliğindeki Beyân b. Sem'ân'ın (119/737) faaliyetleri dikkat çekmektedir. Muhammed el-Bâkır'ın sağlığında kendisini Peygamber olarak tanıtıp, el-Bâkır'ı kendisine tâbî olmaya çağıran kişidir. Onun ölümünü takiben onun adına hareket eden birinin, Hüseyin soyundan Ca'fer-i Sâdık (148/765) veya Hasan b. Ali neslinden olan en-Nefsüzzekiyye adına faaliyette bulunmuş olması muhtemeldir.

³⁵¹ Watt, Teşekkül Devri eserinin 67. sayfasında bizim listemizde yer alan Esbağ en-Nübâte, Tâvûs b. Keysân, Atıyye b. Sa'd el-Avfî ve İbrâhim en-Nehaî'nin isimlerini burada zikrederek bu şahısların Hz. Ali'ye karizmatik lider veya Mehdilik gibi özellik atfetmediklerini özellikle vurgulamaktadır.

³⁵² Mes'ûdî'de aynı olayın farklı tarikle gelen versiyonları da bulunmaktadır. el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), s. 219; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Cilt 8, s. 512-513; Şaban ÖZ, *Sahâbe Sonrası İktidar Mücadelesi*, Ankara Okulu Yayınları, s. 38.

³⁵³ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 58.

³⁵⁴ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 45.

³⁵⁵ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 64.

Yaptığı faaliyetler, Kûfe valisi Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî (126/743-744)'nin kulağına gidince her ikisi de (Hamza ve Beyân) 119/737'de yakılarak öldürülmüşlerdir.³⁵⁶

Mehdîlik fikirlerini savunduğu bilinen Hamza b. Umâre'nin faaliyetleri ikinci hicrî asrın başlarında gün yüzüne çıkmıştır. Beyân b. Sem'ân'ın da onu desteklediği söylenir. Ancak, Hattâbiyye fırkasına mensup Umeyr b. Sem'ân'la karıştırıldığı da ifade edilmiştir.³⁵⁷

Karizmatik lider anlayışı, Muhtâr es-Sekafî hareketinden sonra kendini göstermiştir. Bu anlayışın oluşmaya başladığı, Hamza b. Umâre, Kuseyyir ve Beyân b. Sem'ânın fikirlerinden anlaşılmaktadır. Vesâyet fikri artık büyük ölçüde kitleleri etkilemeye başlamıştır.³⁵⁸

1.1.4. Mugire b. Saîd Hareketi

Tecsim'e (anthropomorphism) dayalı bir nazariyeye sahip olan Mugire b. Saîd'in (119/727)³⁵⁹ isyanı sonrasında; Ali b. Ebî Tâlib'in hilâfetinin gasp edildiği ve kendisinin Muhammed el-Bâkır'ın vâsisi³⁶⁰ olduğunu iddia etmesi göz önüne alındığına ilk Şîî fikirlerin açığa çıktığı söylenebilir.³⁶¹

119/737 veya 120/738 senesinde Mugire b. Saîd, Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî'ye karşı ayaklanmıştır. "İlk kez hilâfet meselesine farklı bir anlayışla yaklaşmış olup ilk iki halifenin ayetleri kendilerine göre yorumlayarak Ali'yi kandırdıkları diğer bir ifadeyle gasıb oldukları ileri sürülmüştür. Vesâyet fikri de açık seçik bir şekilde tarih sahnesine çıkmıştır. Ali soyuna hasredilen hilâfet anlayışına dair ise herhangi bir delil bulunmamaktadır. Mugire, Şîîliğin ilk tezahürlerinden biri olarak değerlendirilebilir."³⁶²

Mugire'den bir kısım imameti vasiyetle Hasan b. Ali'ye ondan sonra da Hasan b. Hasan soyundan bir kola nisbet etmişlerdir.³⁶³ Hem Hasan b. Ali hem de Hüseyin b. Ali soyuna kendilerini nisbet eden bir başka grup daha çıkmıştır. Önce Muhammed el-Bâkır adını daha sonra da Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye'nin adını imâmette

³⁵⁶ el-Bağdâdî, s. 181; Watt, *Teşekkül Devri*, s. 69.

³⁵⁷ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 121; bkz. Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulât Hareketleri", s. 248-249.

³⁵⁸ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 121.

³⁵⁹ Taberî, Cilt 5, s. 456; İbn Esîr, Cilt 5, s. 172.

³⁶⁰ Şehristânî, s. 162.

³⁶¹ Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 122-129.

³⁶² el-Bağdâdî, s. 182; Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 128-129.

³⁶³ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 45.

kullanmışlardır. Hatta daha sonraları Alioğulları'nın imâmeti kendi imamlarına intikal ettirdiğini iddia edenler çıkmıştır.³⁶⁴

1.1.5. Ebû Mansûr el-İclî Hareketi

Yine bu dönemde, Muhammed el-Bâkır'ın vasîsi olduğunu söyleyen el-Mansûr'un³⁶⁵ isyanı karşımıza çıkar. el-Mansûr'un hareket tarzı da, bölge halkının etnik kökeni ve bu kökene karışan Ârâmî-Hristiyan tesirinde bir takım fikirleri barındırır.³⁶⁶

Ebû Mansûr el-İclî, Irak valisi Yusuf b. Ömer'e karşı isyan etmiş ve daha sonra 124/742'de idam edilmiştir.³⁶⁷ Kendisi Mevâlî değildir. Kendisine uyanlar Araplar ve Mevâlîden oluşmaktadır. Vasîlik hakkındaki görüşlerinde, içeriği sonradan doldurulan hilafetin Ali ve soyuna hasredilmesi gibi düşünceler yer almamaktadır. Karizmatik lider anlayışı belirtmeye başlamıştır.³⁶⁸

Son üç hareketin ortak noktası, kendilerini Muhammed el-Bâkır'a nisbet etmeleridir³⁶⁹.

1.1.6. Zeyd b. Ali Hareketi

Ümeyyeoğulları ile Hâşimoğulları arasındaki mücadeleler, Emevîler'in takip ettiği siyâset ve bunun sonucunda oluşan sosyo-kültürel durum; Tevvâbîn hareketi ve Muhtâr, Mugire b. Saîd, Beyân gibi şahısların öncülük ettiği isyanların iktidarı yıpratması neticesinde Zeyd isyanına uygun bir zemin oluşmuştur.³⁷⁰

Bu isyan ve ilk dönemlerde açığa çıkan diğer olaylar siyasî mülahazalarla ortaya çıkmış olup daha sonraları içtimâî-siyasî tesirlerle yeniden şekillenerek itikâdi farklılaşmalara ortam hazırlamıştır.³⁷¹

122/739-740'de³⁷² ayaklanan Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır'ın kardeşidir. Muhammed el-Bâkır, kardeşi Zeyd'i, gerekli hazırlıkların yapılmadığı bu isyan

³⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 46 vd.

³⁶⁵ el-Bağdâdî, s. 187-188; Şehristânî, s. 162-163.

³⁶⁶ Bu fikirlerden bazıları "Allah'ın yarattığı ilk insan İsâ, ikincisi Ali'dir. Ali, Hasan, Hüseyin, Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali birer Peygamberdir. Cebrâil kendisine Tanrı'dan vahiy getirmektedir. Allah, Muhammed'i tenzil için; Ebû el-Mansûr'u te'vil için göndermiştir. Onun Hz. Peygamber'in yanındaki durumu Yûşa b. Nûn'un Hz. Mûsâ yanındaki durumu gibidir..." Bkz. Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, s. 130-133.

³⁶⁷ el-Bağdâdî, s. 187; Watt, *Teşekkül Devri*, s. 70.

³⁶⁸ Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, s. 133.

³⁶⁹ Tan, s. 24.

³⁷⁰ Gökarp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 37.

³⁷¹ Gökarp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 34.

³⁷² Dîneverî, s. 404'de Zeyd'in 118/736 Safer ayında ayaklandığı bilgisi vardır. Taberî, Cilt 5, s. 497. Hasan İbrâhim Hasan bu tarihi 125/743 olarak gösterir. Bkz. Hasan, s. 94.

hareketinin sonuçlarının iyi olmayacağı hususunda uyarmıştır. Kendisi bir yandan ilmî çalışmalarını sürdürürken diğer yandan Emevîler'e karşı babasının yaptığı gibi sukûnet politikasını izlemiştir.³⁷³

Zeyd b. Ali, Kûfe'de, Yusuf b. Ömer es-Sekafî'ye karşı yaptığı savaş esnasında etrafında on beş bin veya kırk bin civarında insanın bulunduğu bir ortamda, ilk iki halife hakkındaki fikirleri sorulunca; "Şeyhayn hakkında babamdan hayır dışında bir şey duymadım, hayırdan başka bir şey söyleyemem."³⁷⁴ Ali'nin efdaliyeti yanında bir takım menfaatler elde etmek için mefdulün imâmeti de câizdir" mealinde sözler sarfedince çevresindekiler Zeyd b. Ali'yi terk etmişlerdir.³⁷⁵ Çünkü, çevresinde bulunan ve Ali b. Ebî Tâlib ile Hâşim soyunun karizmasına inanan insanlar tarafından bu fikirleri kabul edilmemiştir.³⁷⁶ Bu grubun içinden de "Râfîzî" denilen ve ilk iki halifeyi gasbçı gören bir takım gruplar zuhur etmiştir.³⁷⁷ Râfîzî denilen bu grubun, Ali b. Ebî Tâlib öncesi halifeleri kabul etmediği ve Şeyhayn'ı lânetlemekten vazgeçmemeleri sebebiyle Zeyd ve taraftarlarınca bu şekilde isimlendirildikleri belirtilmiştir.³⁷⁸

Ancak daha önceden bahsedilen Mugire b. Saîd isyanına katılanlar için de kullanıldığı söylenmektedir. Elbette ki kendilerine bu sıfatın yakıştırıldığı kişiler bunu kabul etmiyorlardı. Aslında kavramın neye ve kime karşı kullanıldığı net olmamakla birlikte aşırıya kaçan ve ilk iki halifeyi lânetlemeye kadar işi götüren topluluklar olduğu belirtilmektedir.³⁷⁹

Elimizdeki en eski kaynaklardan olan ve Kumeyt b. Zeyd el-Esedî'nin (126/743-747) *el-Hâşimiyyat*'ında verdiği bilgilere göre; Kumeyt, Zeyd b. Ali isyanına katılmamıştır. Katılmayışının sebebi, Râfîzîler gibi ona karşı olduğu için değildir. Zeyd'in isyanına, Kûfelilere güvenilemeyeceği sebebiyle katılmamış ancak bundan dolayı kendini ayıplamış ve üzüntüsünü dile getirmiştir. Kendisine için "Turâbî" denildiğini nakleder.³⁸⁰

³⁷³ Öz, "Muhammed el-Bâkır", DİA, Cilt 30, 2005, s. 506-507.

³⁷⁴ Taberî, Cilt 5, s. 498.

³⁷⁵ İbn Esîr, Cilt 5, s. 202-203; İbn Kesîr, Cilt 9, s. 534.

³⁷⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 72.

³⁷⁷ İbn Esîr, Cilt 5, s. 202-203; İbn Kesîr, Cilt 9, s. 534; Hasan, s. 94.

³⁷⁸ Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulât Hareketleri", s. 39-40.

³⁷⁹ Benli, "Hicrî İkinci Asırda Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulât Hareketleri", s. 39.

³⁸⁰ Sarıçam, "Kumeyt b. Esedî ve Hâşimiyyât'ı -I-", s. 282.

Zeyd'in, kendisine beyat alırken³⁸¹; Ehl-i beyt'e yardımcı olmaya ve onların adına davette bulunmaları şartıyla biat alması Zeydî fikirlerin oluşumu açısından önemli görülmüştür.³⁸² Zeyd'in, kendisine sorulan, Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfetlerinin meşruiyetleri ile ilgili soruları hem Ali taraftarlarının hem de başkalarının desteğini alacak şekilde cevaplandırmış olması muhtemeldir.³⁸³

İsyandan sonra Ali taraftarlığı, çoğunlukla huruc yolunu tercih eden ve sonraları fırkasal bir hüviyete bürünerek "Zeydiyye" olarak isimlendirilen bir grup tarafından temsil edilmiştir. Bunun yanında, ileride "İmâmiyye" diye isimlendirilecek olan ve dönemin yönetimine karşı sessiz bir direnişi tercih eden bir başka grup daha vardır.³⁸⁴

Buna ilaveten, Zeydi denilen gruplar içinde de, siyasetten uzak ancak onlara muhalif olmayan zaman zaman da iktidarı destekleyen; Müslümanların karşılaştıkları problemlere çözümler üreten, sonraki zamanlarda Zeydiyye'nin kurumsallaşmasını sağlayacak bir grubun da oluşumu söz konusudur ki, Büyükkara'nın "Zeydiyye'nin iki yüzü"³⁸⁵ diye nitelendirdiği fıkırsel yapıyı oluşturan kısmıdır.³⁸⁶ Diğer bir adlandırma sebebi de, İmâm Zeyd'in daha faziletli olan varken az faziletli olanın imâmetini benimsemesi veya Ebû Bekir ve Ömer'in imâmetlerinin reddedilmesi kaynaklıdır. Zeydî düşünce, Ali b. Ebî Tâlib'den önceki imamların imâmetini meşru görür ve sahâbeden hiç kimseyi tekfir etmeyen anlayışıyla Râfîzîlikten ayrılır.³⁸⁷ Mefdulün imâmeti de daha sonra Mu'tezilî düşünce taraftarlarınca sistemleştirilmiştir.

İsyanın, Emevî iktidarının sona erip Abbâsî hâkimiyetinin kurulmasında önemli bir tesiri bulunmaktadır.³⁸⁸ Hayatının (80-148/699-765) büyük bir bölümünü Emevîler döneminde yaşayan Ca'fer es-Sâdık, amcasının öldürülmesinden sonraki olumsuz şartların etkisiyle siyasetten tamamen uzaklaşmıştır. Kendini ilme adayarak Emevîler'in ve Abbâsîler'in baskılarından kurtulabilmiştir.³⁸⁹

³⁸¹ Geniş bilgi için bkz. Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 41.

³⁸² Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 43.

³⁸³ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 42.

³⁸⁴ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 43.

³⁸⁵ Büyükkara, *İmâmet Mücâdelesi ve Hâşimoğulları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999, s. 42-45.

³⁸⁶ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 44.

³⁸⁷ Benli, "Râfîza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", *Hikmet Yurdu*, Yıl 1, Sayı 1, Ocak 2008, s. 53-54.

³⁸⁸ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 40.

³⁸⁹ Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, Cilt 7, 1993, s. 1-3.

Zeyd isyanını fukaha ve muhaddislerden destekleyenler içinde, İbn Kuteybe'nin "Şîa" listesinde yer alan Seleme b. Küheyl, Süfyân es-Sevrî ve A'meş'in isimleri de geçmektedir.³⁹⁰

1.1.7. Abdullah b. Muâviye Hareketi

Bu devrin bir diğer isyanı, Ca'fer b. Ebî Tâlib'in küçük torunu Abdullah b. Muâviye'nin isyanıdır. Muhammed el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in (98/716-717) vasiyetiyle Abdullah b. Muâviye'nin imam olduğu gerekçe gösterilerek destek verilen³⁹¹; Emevî düşmanlığı üzerine birleşmiş Hâricî, Zeydî, Gulât, Abbâsî taraftarı ve hatta yönetimden memnun olmayan Emevîler gibi farklı grupların katıldığı, siyasî bir güç elde etme amacı gütmeyen ve herhangi bir dînî ya da mezhebî tabana dayanmayan bir harekettir.³⁹² "Hz. Peygamber'in soyuna teveccüh belli bir aileyle değildir" denilerek ve Hâşimoğullarının Mervânoğullarından daha evla olduğu fikri vurgulanarak isyan hareketi sürdürülmüştür.³⁹³

Abdullah b. Muâviye 127/744³⁹⁴ yılında Kûfe'de ayaklanmıştır. Hareketin davet metodunda "er-Rızâ min Âli Muhammed" yani razı olunan bir şahsa uymaya çağırması Abbâsî hareketinin parolası olarak görülmüştür. O dönemin ortamında böyle bir çağrının yapılması ve Abdullah b. Muâviye'nin de bu durumdan yararlanmak istemiş olabileceği tahmin edilmektedir.³⁹⁵

Onat'a göre Abdullah, Kûfe'ye imamlık iddiasıyla gelmemiştir; geliş sebebinin Kûfe'nin sosyo-politik yapısında aranması gerekmektedir.³⁹⁶ Zeydî bir hareket olmamakla beraber, kitlelere hitap esnasında "Zeydîler" tabirinin kullanılması dikkat çekmektedir.³⁹⁷ Abdullah b. Muâviye'nin 130/747'de Ebû Müslim tarafından öldürülmesiyle isyan son bulmuştur.³⁹⁸

³⁹⁰ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 39; Mehmet Ümit, *Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İlsâm Yayınları, İstanbul 2010, s. 101.

³⁹¹ Kummî /Nevbahtî, s.129.

³⁹² Habip Demir, "Horasan'da Şîilik", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 61-62.

³⁹³ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 59.

³⁹⁴ Taberî, Cilt 5, s. 599; İbn Esîr, Cilt 5, s. 271-272.

³⁹⁵ Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 135.

³⁹⁶ Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 136-142.

³⁹⁷ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 45.

³⁹⁸ İbn Esîr, Cilt 5, s. 308; Watt, *Teşekkül Devri*, s. 72.

Netice olarak, Emevîler devrinde ilk Şîî inancının temeli, Ali b. Ebî Tâlib'e bir kutsallık atfetmekten ziyade onun şahsına olan sevgidir.³⁹⁹

Muhammed İbnü'l-Hanefiyye'nin, Hasan b. Ali ve Hüseyin b. Ali tarafından dışlandığı⁴⁰⁰ tezi te'kide muhtaç olmakla beraber, Emevîler devrindeki isyanlarda bu isimlerin kullanıldığı bilinmektedir. Abbâsî ihtilaliyle Ebû Hâşim'in ismi etrafında faaliyetler yürütülmüştür.

Abbâsîler'e kadar Hz. Peygamber'e yakınlık ön planda olmasına karşın Abbâsîler beklentilere cevap vermeyince, Hüseyin b. Ali soyu öne çıkmaya başlamıştır. Tabiki bunun karşısında Abbasoğulları da, Hz. Peygamber'in Abbas b. Abdülmuttalib'i vasî tayin ettiği tezini kullanmışlardır.

1.2. 1. Abbâsî Asrı (132/750-232/847)

132/750'de Emevîler'in yıkılmasıyla başlayan I. Abbâsî Asrı, 232/847'de Mütevekkil'in hilâfetine kadar sürer. Şîa listemizde yer alan şahıslardan en son hayata veda edenin ölüm tarihi hicrî 245 olması ve bu nedenle kısmen de olsa aynı zaman dilimini paylaştığı II. Abbâsî Asrı (232/847-329/944) içinde tasnif edilen Mütevekkil Dönemi'ni de incelemek gerekmektedir.

Şîî nitelikli gruplar ile Zübeyrî ve Hâricîlerin, Emevî iktidarına karşı yaptıkları muhalefet, faaliyetlerini gizli yürüten Abbâsîler'in kazançlı çıkmalarına sebep olmuştur.⁴⁰¹ Abdullah b. Abbas'ın siyasetle içli dışlı olmayışı sebebiyle bu soydan gelen Muhammed b. Ali (125/743) ve torunu İbrâhim b. Muhammed (130/748), Hâşim isminin insanlar üzerindeki etkisinden yararlanmışlardır.⁴⁰²

Abbâsî davetinin, saltanatı, Muhammed İbn Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in hicrî 98'de Hümeyme'de vasiyetine⁴⁰³ dayandırması tartışmaları⁴⁰⁴ bir tarafa, İbn Hanefiyye ailesi adına misyonerlik faaliyeti yürüten bu davet hareketi Muhammed b. Ali liderliğinde

³⁹⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 75.

⁴⁰⁰ İsa Doğan, "Hicrî I. ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbâsî Hareketi", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 8, Samsun 1996, s. 31. Ahbârü't Tivâl'de Hasan b. Ebî Tâlib'in vefatı öncesinde Hüseyin b. Ebî Tâlib ve Muhammed b. el-Hanefiyye'ye birbirleri ile ilgilenmelerini tavsiye etmesi böyle bir durumun olmadığını ortaya koymaktadır, s. 290.

⁴⁰¹ Yiğit, s. 89.

⁴⁰² Watt, *Teşekkül Devri*, s. 212.

⁴⁰³ İbn Esîr, Cilt 5, s. 53-54. Hasan İbrâhim Hasan'ın h. 98 olarak gösterdiği bu tarih İbn Esîr'in *el-Kâmil*'inde 100/718-719 olayları içinde incelenmektedir.

⁴⁰⁴ Bkz. Abdülazîz Muhammed **el-Lümeylim**, *el-Alâka beyne'l-Aleviyyîn ve'l-Abbâsiyyîn*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1993, s. 47-48.

yürütülmüştür ve dâîler onu Hâşimî lideri olarak kabul etmişlerdir. Hüseyinî soydan gelenler ise bu hareketi desteklemişlerdir.⁴⁰⁵

Bu daveti kabul edenlere bakıldığında; Ali b. Ebî Tâlib ve evlâdına sevgi besleyen, onlara uygulanan zulümlere karşı olan insanlardan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca merkeze uzak olması ve Ehl-i beyt'e sevgi duyan mevâlînin çoğunlukta olması hasebiyle Horasan bölgesi bu tür duyguların en yoğun yaşandığı yer olmuştur.⁴⁰⁶

100/718-719'dan itibaren faaliyetlerini gizli sürdüren Abbâsî ailesi,⁴⁰⁷ 126/744'den sonra Ebû Seleme, Ebû Müslim gibi komutanları aracılığıyla Horasan, Kûfe gibi bölgelerde Âli Muhammed adına propagandalarını hızlandırmışlardır. 132/750'de Büyük Zap Savaşı'nda da Emevî halîfesi II. Mervân'ın topyekûn hezimete uğratılması ve birçok Emevî hanedanının asılmasıyla⁴⁰⁸, Ebü'l Abbas'ın hilâfetine giden yol açılmıştır.⁴⁰⁹

1.2.1. Ebü'l Abbas es-Saffâh (132-136/750-754) Dönemi

Câhiliye devrinden bu yana var olan Ümeyyeoğulları-Hâşimoğulları rekabeti bir türlü dinmek bilmemiş, Abbâsîler'in ilk halîfesi Seffâh, Emevî hanedanından hayatta olanları ve taraftarlarını sürekli takip etmiş/ettirmiştir. Emevî halîfelerinden Mervân b. Muhammed zamanında Harran'da öldürülen İmam İbrâhim'in⁴¹⁰ intikamı alınmış; Emevîler'den yüzlerce kişi kılıçtan geçirilmiştir.⁴¹¹ İkinci Mervân öldürüldüğünde "Ecelim ne zaman gelirse gelsin fark etmez. Çünkü ben Hüseyin ve öldürülen diğer Ali evlâdına karşılık onları öldürenlerden iki yüz kişiyi öldürdüm. Amcam oğlu Zeyd b. Ali'ye karşılık Hişâm'ın cesedini yaktım, kardeşim İbrâhim'e karşılık Mervân'ı öldürdüm." diyen Saffâh'ın sözüne bakılırsa, lânet okuma ve işkence yönünden bu dönemin aslında Emevîler'den çok da farkı yok gibidir. Minberlerden, Muâviye lânetlenmiş, hânedan üyeleri kabirlerinden çıkarılarak cesetlerine işkence edilmiştir.⁴¹²

⁴⁰⁵ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 96-97.

⁴⁰⁶ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 149.

⁴⁰⁷ Dîneverî, s. 393-396; İbn Esîr, Cilt 5, s. 53; İbn Kesîr, Cilt 9, s. 306-307.

⁴⁰⁸ Taberî, Cilt 6, s. 87-88; İbn Esîr, Cilt 5, s. 345

⁴⁰⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 212.

⁴¹⁰ İbrâhim b. Muhammed'in hapiste öldürülmesi olayı için bkz. Dîneverî, s. 417.

⁴¹¹ De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (Çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, C II, Ankara 1971, s. 69.

⁴¹² Mes'ûdî, *Mürûcî'z-zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 222; Hasan, s. 385-386.

Kûfe halkı Ali b. Ebî Tâlib soyuna biat beklerken, Ebû Seleme⁴¹³ minbere çıkıp Ebû'l Abbas Abdullah İbn Muhammed es-Saffâh'ı öven bir konuşma yaparak, Ebû'l Abbas'ı davet etmiştir. Ebû'l Abbas, Cuma hutbesini minberde oturarak okuyan Emevîler'in aksine, ayakta okumuş; "Sünneti korudun, onu ihya ettin" denilerek halk tarafından beğeniyle karşılanmıştır.⁴¹⁴ Halkın duasını almış ve kendisine 132/750'de biat edilmiştir.⁴¹⁵ Önceleri Hâşimoğulları lideri olarak tanınmış⁴¹⁶ ve Cuma namazından sonra ona biat edilmiştir.⁴¹⁷ Bundan sonra Hâşimoğulları adına ortak mücadele yürüttükleri Alioğullarıyla/Alevîlerle ilişkiyi kesmişler⁴¹⁸ ve Alioğulları'na karşı şiddetin dozunu zaman zaman artırmışlardır.

Muhammed b. Abdullah ve İbrâhim b. Abdullah'ın babası olan Abdullah b. Hasan ile es-Saffâh arasında bir takım tartışmalar yaşanmaktadır. es-Saffâh'ın konuşmalarında en dikkat çeken ifade, kendi hilâfetini istemeyenleri "Sebeî" şeklinde nitelemesidir.⁴¹⁹

Şerîk b. Şeyh el-Mehrî, 133/750-751 yılında, Bağdat'ta Ali b. Tâlib'in evlâdının hakkının yendiği gerekçesiyle bir isyan başlattıysada, isyan Ebû Müslim'in adamlarınca kanlı bir şekilde bastırılmıştır.⁴²⁰

Abbâsî halîfeleri, Şîî kaynaklı "Mehdî", "Kaim" nitelemelerine karşılık olarak kendileri için "Abbâsî Mehdîsi" ve "Abbâsî Mansûru" kavramlarını geliştirmişlerdir.⁴²¹ Topaloğlu'na göre; el-Mehdî, el-Mansûr, el-Hâdî gibi yeni ünvanların kullanılma sebebi; Ali taraftarlarının isyanlarını sona erdirmek, İslâm'dan önceki inanışlarında var olan yarı ilah kral portresini hatırlatarak bu yolla İran tebasının kendi otoritelerine bağlılıklarını artırmak olabilir. Zira, yarı tanrı kral anlayışı İranlıların eski inançlarında

⁴¹³ Aslında Ebû Seleme hilâfetin Ali b. Ebî Tâlib'in evlâdına verilmesini istiyordu ve bu durumu Ebû'l Abbas da biliyordu, İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 475.

⁴¹⁴ Hasan, s. 309.

⁴¹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 503; Dîneverî, s. 429.

⁴¹⁶ O'leary, s. 68.

⁴¹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, s. 475; Taberî, *Târîh-i Taberî Tercümesi*, Can Kitabevi, Konya 1974, Cilt 3, s. 449-450; Celâleddin **es-Suyûtî** (911/1505), *Halîfeler Tarihi*, (Çev. Onur Özdağ), Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 262.

⁴¹⁸ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 99.

⁴¹⁹ Abdullah b. Hasan'la yaşanan diyaloglar ve es-Saffâh'ın konuşmasının değerlendirilmesi için bkz. Varol, *Hilâfet Mücadelesinde Ehl'i Beyt Nesli*, s. 104-112.

⁴²⁰ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 99.

⁴²¹ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 110.

vardı.⁴²² Bu isimleri kullanma sebeplerinden bir diğeri de, dînî meşrûyetlerinin ispatı çabasına girmiş olmaları şeklinde değerlendirilmiştir.⁴²³

1.2.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) Dönemi

el-Mansûr, Saffâh'dan sonra halife olmak amacıyla Horasan halkından biat aldığı esnada Ebû Müslim Horasânî'nin Abbâsî dailerinden Süleyman b. Kesîr'i öldürmesi üzerine,⁴²⁴ Saffâh'dan, Ebû Müslim'in öldürülmesini talep etmiş ancak Horasanlıların ayaklanabileceği endişesiyle bu talep yerine getirilmemiştir.⁴²⁵ el-Mansûr, hilâfete⁴²⁶ geldiğinde, Ebû Müslim'in etrafında toplanıp kendisini istemeyen Farşlılar'a karşı, Ebû Müslim'i 137/754-755'de öldürüp⁴²⁷ onlar üzerinde hâkimiyet kurmuştur.

Ebû Müslim'in öldürülmesi bir tehlikenin bertaraf edilmesi şeklinde sonuçlanmamıştır. Ölümü ardından itibar ve şöhreti bir kat daha artmış⁴²⁸; Horasan ve Doğu'da bir takım insanlar onun öldüğüne inanmayıp ona mehdîlik, nübüvvet ve ulûhiyyet gibi vasıflar yükleyerek yüceltmeye çalışmışlardır.⁴²⁹ Bu grupların çıkardığı isyanlarda belli bir düşünce sistemine sahip olmaları, isyan sebebinin sırf Ebû Müslim'in öldürülmesinden kaynaklanmadığını, Farşlıların eskiden beri Araplar'a karşı duydukları kinin tesirinin bulunduğu görülmektedir. İslâm'a girmiş olsalar da, tesirinden kurtulamadıkları bölgenin kadim dînî Zerdüştlüğe ve ideolojisine dönüş arzularının olduğuda dikkate alınmalıdır. Ebû Müslim'in katlinin siyasî olduğu kadar Sünbaz liderliğindeki toplu irtidatların olması gibi dînî sonuçları da olmuştur. Bu isyanlar genel bir isimle Hurremiyye olarak nitelendirilmiştir.⁴³⁰

⁴²² Fatih Topaloğlu, "Şîa'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) s. 136.

⁴²³ Büyükkara, *Ehl-i beyt ve Ehl-i Devlet Mûsâ Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiîliği ve Abbâsîler*, İFAV Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 53.

⁴²⁴ İbn Esîr, Cilt 5, s. 355.

⁴²⁵ Hasan, s. 316-317.

⁴²⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 506; Belâzürî, Cilt 3, s. 313-319.

⁴²⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 501; Dîneverî, s. 436-438; Taberî, Cilt 6, s. 127; İbn Esîr, Cilt 5, s. 380-391; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 126; Suyûtî, s. 265.

⁴²⁸ Cem Zorlu, *Abbâsîler'e Yönelik Dînî ve Siyasî İsyanlar, Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 126.

⁴²⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 214.

⁴³⁰ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 103; Benli, *Fars-Şîa İlişkisi*, s. 279-280.

Bir kısmına kısaca değineceğimiz bu isyanlar Râvendîyye, Sünbaz, İshak et-Türkî, Üstazsis, Mukanna, Bâbek gibi isyanlardır ki Abbâsîler bunları bastırmak için Dîvânü'z-Zenâdîka denilen bir müessese kurmuşlardır.⁴³¹

Ebû Müslim Horasânî'nin ölümünden hemen sonra İsfahan yakınlarındaki Ravend'de açığa çıkan buraya nisbetle Ravendiye denilen harekete⁴³² bakıldığında, bunların uzantıları sayılan bir grup, halîfe Ebû Ca'fer el-Mansûr'a tapmıştır. Mansûr, Ravendiye'yi, Mecûsîlik veya onun Manizm ve Zerdüşizm gibi görünümlerinden birine dönmeye çalışan zındıklar olarak görmüş; Ebû Müslim Horasânî'ye ne yaptıysa onlara da aynısını yapmıştır. Çünkü Ravendiye aynı zamanda Ebû Müslim taraftarıydı.⁴³³

Horasan'a Ebû Müslim'in ölüm haberi gelince, "Mecûsî" veya eski "Mazdekî" olan ve Ebû Müslim'in yakın arkadaşı olduğu belirtilen Sünbaz (137/755), sayısı yüz bine ulaşan taraftarlarıyla ayaklanmıştır. Sünbaz'ın, Fars inanç ve kültürüne sahip kitle ile birlikte Râfizîleri de etrafında topladığı söylenen bu hareket Sünbaz'ın öldürülmesi ile son bulmuştur.⁴³⁴

İshak et-Türkî'nin, Ebû Müslim'in öldürülmesini bahane ederek isyan başlattığını görmekteyiz. İshak et-Türkî, öldürülen Yahyâ b. Zeyd b. Ali'nin oğullarından biridir. Halîfenin zulmünden dolayı Türk diyarına kaçmıştır.⁴³⁵ 140/757'de Halîfe el-Mansûr tarafından bastırılan isyana, Mecûsîliği ihya etmek amacıyla Zerdüşti halk toplulukları da katılmıştır. Fikirsiz olarak, Keysânîyye'nin İbn Hanefîye hakkındaki düşüncelerinin bir benzerini Ebû Müslim adına oluşturdukları görülmektedir.⁴³⁶

Araplar, Mansûr'un hilâfetini istemeyen amcası Abdullah b. Ali'nin etrafında toplanmıştı. Bunun üzerine Mansûr amcasını esir edip⁴³⁷ öldürmüştür.⁴³⁸

Çıkan isyanların bastırılmasına rağmen, Horasan bölgesi bir türlü huzuru⁴³⁹ bulamamış; merkezî yönetimden rahatsız olan halk âdeta fırsat gözlercesine beklemektedir. Bundan

⁴³¹ H. Dursun Yıldız, "Abbâsîler", DİA, Cilt 1, s. 36; İlhan Kutluer, "İslâm Heresiografî Tarihinden İbnü'r-Râvendî'nin Bir Mülhid ve Dehrî Olarak Portresi", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Sayı 9, Kış 1995, s. 130-153. İsyancılar için bkz. Benli, *Fars-Şîa İlişkisi*, (h. ikinci asır), s. 279-311.

⁴³² Dîneverî, s. 441; İbn Esîr, Cilt 5, s. 409.

⁴³³ Taberî, Cilt 6, s. 147. Bkz. Râvendîyye'nin fikirleri için, Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 101.

⁴³⁴ Abbâsîler dönemi İran merkezli isyanlar için bkz., Topaloğlu, s. 106-117.

⁴³⁵ Zorlu, *Abbâsîler'e Yönelik Dîni ve Siyasî İsyancılar*, s. 144.

⁴³⁶ Benli, *Fars-Şîa İlişkisi*, s. 288-290.

⁴³⁷ İbn Esîr, Cilt 5, s. 404.

⁴³⁸ İbn Esîr, Cilt 5, s. 469; Hasan, s. 318.

⁴³⁹ Bölgedeki isyanlar için bkz. Zorlu, *Abbâsîler'e Yönelik Dîni ve Siyasî İsyancılar*, *Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi*.

sonra, Mansûr'u meşgul edecek en önemli sorunların başında Ali evlâdı gelecektir. 144/761'de Abbâsîler'in bölge yöneticisi olan İbnü'l Avn Abdülmelik tarafından, halîfeye; bölge halkının kendinden uzaklaşıp Muhammed b. Abdullah'a teveccüh gösterdiğini anlatan mektup gönderilmesi, Abbasoğullarından Alioğullarına doğru bir yönelişin açığa çıktığına işaret ediyordu.⁴⁴⁰ Suyûtî, Abbâsîler ve Ali taraftarları arasında fitneye sebebiyet verenin el-Mansûr olduğunu söylemektedir.⁴⁴¹

Kaynaklarda en-Nefsüzzekiyye lakabıyla tanınan Muhammed b. Abdullah'ın isyanı öncesi, Halîfe el-Mansûr'la arasında bir mektuplaşma gerçekleşmiştir.⁴⁴² en-Nefsüzzekiyye, bu mektuplarda, hilâfetin kendi hakları olduğunu Ali'nin vasî ve imamlığına dayandırması, amcası Hasan b. Hasan tarafından tepki ile karşılanmasına sebep olmuştur. Burada zikredilen "Vasî" ve "İmâm" ifadeleri Şîî argümanları çağrıştırmaktadır.

Bu konudaki rivayetleri değerlendiren Bahaüddin Varol, Muhammed b. Abdullah'ın hilâfet talebinin Abbasoğullarının hilâfetinden önce var olduğunu söylemektedir.⁴⁴³ Bu isyan öncesi mektuplaşan halîfe ile en-Nefsüzzekiyye, Hz. Peygamber'e yakınlıklarını kan bağı açısından değerlendirmişlerdir. Şîî argümanlardan olan "Vasîlik" fikrinin hicrî ikinci asırda kitleler tarafından kullanıldığına bir işarettir.⁴⁴⁴

"Min Rıza Ali Muhammed" adıyla yola çıkılan davet neticesinde Alioğulları aradıklarını bulamayınca, Abbasoğullarına karşı ilk isyanlarına⁴⁴⁵ 145/762-763'de Medine'de, Hasânî soydan Muhammed b. Abdullah ve kardeşi İbrâhim'in liderliğinde⁴⁴⁶ başlamışlardır.⁴⁴⁷ Bir türlü Muhammed ve İbrâhim'e ulaşamayan Halîfe Mansûr, baba Abdullah b. Hasan ve ailenin diğer fertlerine çeşitli eziyetler etmiş, hapse atılmışlar ve bir kısmı da Kûfe hapishanelerinde ölmüştür.⁴⁴⁸

Muhammed b. Abdullah, sonraki dönemde "Zeydiyye" nin imâm silsilesinde gösterilen isimlerden biridir. Hilâfete, dînî olmaktan ziyâde siyasî olarak bakmış; hilâfeti

⁴⁴⁰ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 110. Ayrıntılı bilgi için bkz. Benli, *Fars-Şîa İlişkisi*.

⁴⁴¹ Suyûtî, s. 266.

⁴⁴² Mektupların içeriği ve değerlendirmesi için bkz. Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 151-154.

⁴⁴³ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 121-122.

⁴⁴⁴ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 52.

⁴⁴⁵ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 46-47.

⁴⁴⁶ Belâzürî, Cilt 3, s. 319 vd.; Taberî, Cilt 6, s.183-195; İbn Esîr, Cilt 5, s. 429.

⁴⁴⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 516-518. İsyanın tüm yönleriyle değerlendirilmesi için bkz. Zorlu, *Abbâsîler'e Yönelik Dînî ve Siyasî İsyanlar*, s. 218-288.

⁴⁴⁸ Eş'ari, s. 94; Bkz. Ali **İpek**, *Abbâsîler Döneminde Âl-i beyt-Hilâfet İlişkileri*, Ekev Yayınları, Kars 2002, 11 vd., Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 116-119.

Alioğullarına dayandırmakla birlikte imâm ve halîfe olarak tayin edildiği tezini kullanmamıştır⁴⁴⁹. İsyancıların içerisinde; en-Nefsüzzekiyye'ye bağlı olduklarını söyleyenler, el-Mugire b. Saîd'ın görüşlerini taşıyanlar⁴⁵⁰ ve "Zeydî" olarak adlandırılanların tümü yer almıştır.⁴⁵¹ İsyan Muhammed'in öldürülmesiyle son bulmuşsa da, Şîa'nın gulâtından Muhammediye fırkası, Muhammed b. Abdullah'ın öldürülmediğini iddia etmişlerdir.⁴⁵²

Muhammed b. Abdullah isyanının uzantısı olarak öz kardeşi İbrâhim'in bir isyanı olmuşsa da, bu şahıs aynı yıl çocuklarıyla birlikte el-Mansûr'un askerleri tarafından öldürtülmüştür.⁴⁵³ İsyana, Zeydî ve Mu'tezilî olarak nitelendirilen farklı görüşteki insanlar da destek vermiştir.⁴⁵⁴ Fakat İbrâhim b. Abdullah kendisini hiçbir zaman bu görüşlerden birine mensup olarak takdim etmemiştir.⁴⁵⁵ Bu isyan dönemin en büyük ikinci Ehl-i beyt isyanıdır.⁴⁵⁶ Mûsâ el-Kâzım ve kardeşi Abdullah el-Fettâh'ın bu isyana katıldığı söylenmektedir.⁴⁵⁷

Ebû Ca'fer'in İrakeyn, Şam, Hicaz, Horasan, Mısır ve Yemen'de hâkimiyet kurmasından sonra Îsâ b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib ona başkaldırmış ancak çok geçmeden hezîmete uğratılmıştır.⁴⁵⁸

Mansûr, 147/764 yılında oğlu Mehdî için biat almak istediği bir sırada, Horasan'da bulunan Mehdî'ye bölge halkı biat ederken Üstazsis adlı bir kişi biat etmeyerek isyan başlatmıştır⁴⁵⁹. Peygamber olduğunu iddia ederek kendisine geniş bir taraftar kitlesi toplamış ve üç yüz bine ulaşan taraftarları ile Horasan'ın büyük bir kısmına hakim olmayı başarmıştır. Bu kişi ve taraftarları, bölge insanının can ve mallarına yönelik zulümleri ile tanınmıştır. Mecûsîlik veya onun dışında kalan İslâm dışı inançlardan

⁴⁴⁹ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 46-47.

⁴⁵⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 213.

⁴⁵¹ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 46-47. Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, daha Emevîler döneminde önemli bir yere sahipti. Ayrıntılı bilgi için bkz. İpek, s. 11 vd.

⁴⁵² el-Bağdâdî, s. 184; Şehristânî, s. 144.

⁴⁵³ Dîneverî, s. 443; Taberî, Cilt 6, s.183-195; İbn Esîr, Cilt 5, s. 428; Sırma, *Abbâsîler*, s. 39.

⁴⁵⁴ İpek, s. 40.

⁴⁵⁵ Zorlu, *Abbâsîler'e Yönelik Dîni ve Siyasî İsyancılar*, s. 262.

⁴⁵⁶ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 133.

⁴⁵⁷ Öz, "Mûsâ el-Kâzım", DİA, Cilt 31, 2006, s. 1.

⁴⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-Îmâme*, s. 503-504.

⁴⁵⁹ İbn Kesîr, Cilt 10, s. 180.

birine mensup olmaları mümkündür. Mansûr, 151/768'de Üstazis'i öldürtmüş, yanındakiler serbest bırakılmıştır.⁴⁶⁰

Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemi bazı âlimlere işkence yapıldığı bir dönemdir de. Ebû Hanife'ye kadılık teklif etmiş, Ebû Hanife'nin kabul etmemesi üzerine onu kırbaçlatmıştır. Kaynaklarımızda, Alioğulları'nı gizliden gizliye desteklediği için cezalandırıldığı bilgisi de vardır.⁴⁶¹ Şehristânî, Ebû Hanife'nin Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye biat ettiğini; Ehl-i beyt'e muhabbet duyması el-Mansûr'a iletilince şiddete maruz kaldığını belirtmektedir.⁴⁶² Hatta Ebû Hanife'nin öğrencilerinin, en-Nefsüzzekiyye isyanına katılanlara elli hac sevabı verileceğini yaydıkları söylenmektedir. en-Nefsüzzekiyye'nin şehâdetine üzülen Ebû Hanife'nin ağlamaktan gözlerine kan oturduğu nakledilmektedir.⁴⁶³ Ebû Hanife, Emevîler devrinde de kendisine yapılan kadılık teklifini reddettiği için, Mervân döneminin Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'den de kırbaç cezası almıştır. Hayatı işkencelerle geçen Ebû Hanife 150/767⁴⁶⁴ yılında yetmiş yaşında hapisanede vefat etmiştir.⁴⁶⁵

Mansûr tarafından, tehlikeli görüldüğü için hapse atılanlardan bir diğeri de Süfyân es-Sevrî (161/778)'dir.⁴⁶⁶ Şîa listemizde yer alan Süfyân es-Sevrî'nin adı, Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye isyanına katılanlar içerisinde geçmektedir.⁴⁶⁷

Mansûr dönemi, Hasan b. Ali ve Hüseyin b. Ali soyunun hilâfet mücadelesinde ayrıştığı bir dönemdir. Abdullah b. Hasan ve çocuklarının yaptığı fiili mücadele ciddi kıyımlarla son bulmuşken;⁴⁶⁸ Hüseyin b. Ali nesli fikri mücadeleyi yeğlemiştir. Dönemin Alioğulları içerisinde en önemli temsilcisi olarak görülen Ca'fer es-Sâdık, bu isyanlara destek olmadığı gibi Abdullah b. Hasan'ı bundan vazgeçirmeye çalışmıştır.

Abbâsîler, İmâmiyye'nin yaptığı gibi imâmetlerini bir silsileye dayandırmışlardır. Onlara göre; Muhammed İbn Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim, imâmete Muhammed b.

⁴⁶⁰ İbn Esîr, Cilt 5, s. 477-478; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 180; İsmail **Numanoğlu**, "Abbâsîler'in İlk Dönemlerinde Zındıklık Hareketi", Selçuk Üniversitesi, Konya 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 73.

⁴⁶¹ Sırma, *Abbâsîler*, s. 39.

⁴⁶² Şehristânî, s. 144. Bu dönem ulemâya yapılan eziyetlerle ilgili bkz. Suyûtî, s. 266.

⁴⁶³ Mehmet **Azimli**, "Abbâsîler Dönemi Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve Kardeşi İbrâhim'in İsyanı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), Sayı 3, s. 64.

⁴⁶⁴ İbn Esîr, Cilt 5, s. 334.

⁴⁶⁵ Sırma, *Abbâsîler*, s. 40-41.

⁴⁶⁶ Sırma, *Abbâsîler*, s. 50.

⁴⁶⁷ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 119.

⁴⁶⁸ Öldürülen Ehl-i beyt nesli için bkz., Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 140-143.

Ali'yi tayin etmişti. Böyle bir gerekçe sunmalarında, "Âli Muhammed" adına yaptıkları çağrının yeterince genelleşmediği düşünülmektedir.⁴⁶⁹

Önceleri "Âli Muhammed" şeklinde yapılan çağrı sonraları "Âli Beyt aslında Hâşimîler'dir" denilerek kavramın anlamı genişletilmiş ve böylece Alioğullarına ilgi duyanların da desteği alınmak istenmiştir. Abbâsî halîfelerinin tüm Hâşimoğulları'nın başı kabul edilmesi, halîfenin Alioğullarına yakınlık duyanların da imamı olması neticesinde imâmî çizgide bir Şîliğe gerek kalmayacaktı. Belki de İbn Kuteybe; halîfeler şayet Hâşimî imamlarıysa, bir kimse imâmî çizgide ilerlemeden veya Abbâsîler'e muhalefet etmeden de Şîî olabilir diyerek böyle bir liste oluşturup listedekilere de Şîa adını vermiş olabilirdi.⁴⁷⁰

1.2.3. Muhammed b. Abdullah el-Mehdî (158-169/775-785) Dönemi

Mansûr'un, mehdîlik iddiasında bulunan Muhammed b. Abdullah'ı yenilgiye uğratmasına karşın kendi oğluna "Mehdî" ismini verme amacı olarak, kavramın mitolojik içeriğini doldurmak istemiş olabileceği tespiti yapılmıştır.⁴⁷¹

Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'nin zamanı siyasî olaylar bakımından babası el-Mansûr'un zamanına benzer. Abbâsî ihtilalinin başladığı zamanlarda Ebû Müslim'in ordusunda kumandanlık yapan veya divan kâtibi olduğu söylenen Mukanna, 157/159 veya 161⁴⁷² yılında tanrının kendisine hulul ettiğini iddia etmiştir. Taraftarlarına haramları helal kılmış ve haram sözünün kullanılmasını yasaklayarak namaz, oruç ve öteki ibadetleri kaldırmıştır.⁴⁷³ Bu şahıs, önceleri Keysâniyye'nin Rezzamiye taifesine bağlı iken sonraları Ebû Müslim'in öldürülmesinin akabinde tenâsühü gündeme getirmiş; ölenin aslında Ebû Müslim'in suretindeki şeytan olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁴ Mukanna, sonunun geldiğini anlayınca yaşamına son vermiştir.⁴⁷⁵

Özellikle Mehdi dönemi, fikir akımlarının kurumsallaşma sürecine girdiği bir dönemdir. Bu nedenle halîfe, zındıklık kabul edilen bir takım düşünceler ve yeni fikrî yapılara karşı mücâdele sürecine girmiştir. Melhem Chokr'ın, Mehdi ile ilgili kitabında anlattığı

⁴⁶⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 215.

⁴⁷⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 216.

⁴⁷¹ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 110-111.

⁴⁷² Taberî, Cilt 6, s. 367.

⁴⁷³ Taberî, Cilt 6, s. 367; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 244; Numanoğlu, s. 74-77; Sırma, *Abbâsîler*, s. 56.

⁴⁷⁴ Hasan, s. 410.

⁴⁷⁵ İbn Esîr, Cilt 6, s. 52.

bir olaya⁴⁷⁶ bakılırsa, halîfenin zındıklık konusunda zihni net değildir. Zîrâ ileride değinileceği üzere, Alioğullarına yakınlığıyla bilinen bir kişiyi Zındıklıkla suçlayarak kendisine potansiyel tehdit olarak algılamış görünmektedir. Zındıklık her devirde farklı içerikle kullanılsa da; haramları mübah gören, içtimâî ve ailevî edep ve ahlâkı alaya alan, siyasî ve dînî hayatı tehlikeye atan dönemin en şiddetli ve en tehlikeli isyanlarıdır.⁴⁷⁷

Abbâsîler, Hz. Peygamber'in ardından haklı imamın, amcası Abbas b. Abdülmuttalip olduğu fikrini yaydılar. Mehdî ile başlayan bu süreçte, imâmetin babadan oğula intikal ettiğini söyleyerek kendilerine olan ilgiyi artırma eğilimine gittiler.⁴⁷⁸ Böylelikle, imâmetin kendilerine İbn Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'den tevarüs ettiği⁴⁷⁹ fikrinden vazgeçmiş oluyorlardı.

Abbâsîler'in Âl-i beyt kavramını genişleterek Hâşimîler'i de dahil etmesi, başka bir grubun Ehl-i beyt kavramını sadece Peygamber ailesine hasretmesi bir anlamda üstünlüğünü ispat etme mücadelesi olmuştur.⁴⁸⁰

Önceleri Abbâsî dâîleri, insanlara; Emevî idarecilerinin hataları, Ehl-i beyt'in imâmet hakları ve fazileti, Araplarla Arap olmayanların eşitliği konusunda yaklaşıyor ve Mevâlî'yi dönemin iktidarına karşı da kışkırtıyor olabiliyorlardı. Ancak buradaki sorun; yeni müslüman olan Mevâlî'nin henüz İslâm'ı tam öğrenmeden gayr-i İslâmî inançlarını İslâm inançlarıyla birleştiriyor ve bunun neticesinde farklı bir inanç ortaya çıkarmalarına neden oluyordu. Keysâniyye ve Râvendiyî'nin böyle ortaya çıkması muhtemeldi.⁴⁸¹

İmâmet tartışmalarının yerini koruduğu bir dönemde Saffâh ve Mansûr'un "Efdal İmam" teorisi işlenmeye başlanmıştır. Kendilerinin Ehl-i beyt ve hilâfetin gerçek vârisleri

⁴⁷⁶ Anlatılanlara göre Halîfe el Mehdî Ehl-i beyt'e karşı sempati duymasından kuşkulandığı İbn Kuteybe'nin Şîa listesinde de yer alan Kadî Şerîk b. Abdullah (177/793)'a şöyle demiştir: "Bana öyle geliyor ki şu an bir zındığın başı vurulacak." Burada kendisinin kastedildiğini anlayan Şerîk; "Ama ey Mü'minlerin emiri, Zındıklar belli özellikleriyle bilinir" deyince halîfe özellikleri sormuş, Şerîk b. Abdullah da; "Namazı ihmal ederler ve şarap kullanırlar" şeklinde cevap vermiştir. Melhem **Chork**, *Zındıklık ve Zındıklar*, (Çev. Ayşe Meral), Anka Yayınları, Haziran 2002, s. 25.

⁴⁷⁷ Hasan, s. 336.

⁴⁷⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 216.

⁴⁷⁹ Watt, "Emevîler Devrinde Şîilik", (Çev. İsmâ Doğan), *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 10, Samsun 1998, s. 47.

⁴⁸⁰ Karabiber, "Erken Dönemde Ehl-i beyt Tasavvuru ve Farklılaşma Süreci: Abbasoğulları-Alioğulları Örneği", *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyum 1-2 Mayıs İstanbul*, İstanbul 2009, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Nu: 226, s. 295.

⁴⁸¹ Doğan, "Hicrî I. ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbâsî Hareketi", s. 38.

olduklarını iddia ettikleri tezi Mehdî ile devletin resmî ideolojisi olmuştur. Abbâsîler'in imâmette efdal oluşlarını Peygamber'e yakınlık ve verâsete bağlamaları, Şîa'nın savunduğu efdal görüşüyle Abbâsî anlayışındaki efdaliyyet anlayışının birbiriyle uyuşmadığını açığa çıkarmaktadır. Basra Mu'tezilesinin efdal görüşüyle örtüşen Abbâsî anlayışı, kendilerinin güç kazanmasına katkı sağlamıştır.⁴⁸² Kısacası Mehdî, Ali b. Ebî Tâlib-Muhammed b. el-Hanefiyye-Ebû Hâşim-Muhammed b. Ali şeklindeki geleneksel imâmet zincirini değiştirmiştir. En efdal olanın, Abbas b. Abdumuttalip'den oğlu Abdullah'a ondan da Ali b. Abdullah'a ve kendisine kadar gelen bir dizilim olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁸³

Mehdî'nin veziri olan Ya'kub b. Dâvûd'un, Zeydî nitelendirilen kişileri önemli görevlere getirdiği ve onların görüşlerini benimsediği söylenmekte ve Kûfe'de, Zeyd b. Ali'nin oğlu Îsâ b. Zeyd'in önderliğindeki "Zeydî" denilen grupların faaliyetleri bilinmektedir.⁴⁸⁴

Zeydiyye'nin kurumsallaşması öncesi fikrî altyapısını oluşturan Süleyman b. Cerîr (?/?) ve Hasan b. Sâlih b. Hayy (168/784), imâmet konusunda imâmete en lâayık olan dururken daha az faziletli olanın imâmetini meşru görmüşler ve imamın seçiminin şûraca yapılmasını savunmuşlardır. Bu isimlerin herhangi bir isyana katıldıklarına dair bir işaret bulunmamaktadır.⁴⁸⁵ İbn Kuteybe listesinde de yer alan Hasan b. Sâlih'in görüşlerini ileride anlatacağımız için burada tekrar etmeye gerek görmüyoruz.

Ölüm tarihi net olarak bilinmeyen "Zeydî" düşüncüyü savunduğu belirtilen Süleyman b. Cerîr için de; saraya yakınlığıyla tanındığı ve isyancı Zeydîler'in tutum ve davranışlarına tamamen ters olarak, zâlim idareye karşı huruç düşüncesini taşımadığı,⁴⁸⁶ onun gibi düşünenlerin diğer Şîî gruplar için "Râfîzî İmamları" nitelemesi kullandığı ve onları şiddetle kınadığı bilinmektedir. Hatta Süleyman b. Cerîr'in halîfe adına komutanlık yaptığı, Nefsüzzekiye'nin kardeşi İdrîs b. Abdullah'ı zehirlediği ifade edilmiştir.⁴⁸⁷

"Zeydî" nitelendirilen gruplar arasında tam bir fikir birlikteliği yoktu. Bir grup mefdulün imâmetini savunarak iktidarla karşılıklı çıkar ilişkilerini yürütürken bir kısmı siyasî

⁴⁸² Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 52-53.

⁴⁸³ Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 70-71.

⁴⁸⁴ Gökarp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 47.

⁴⁸⁵ Gökarp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 50.

⁴⁸⁶ Gökarp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 50.

⁴⁸⁷ Benli, *Râfîza'nın Takdimi*, s. 102.

mücadeleye devam ediyorlardı. Ancak tüm bu isyanlar başlangıçtan itibaren tüm Zeydîler'i bir arada tutmuş, hicrî ikinci yüz yılın sonlarında ise siyasî yönü olan Zeydî topluluğu oluşmuştur.⁴⁸⁸

Bu süreçte Abbâsî kimliği ön plana çıkarılarak, Alioğulları devre dışı bırakılmıştır. Halîfeliğin kendilerine bizzat Peygamber'in amcasının atamasıyla geçtiği iddia edilerek Abbâsî hilâfedinin meşruiyeti ispatlanmaya çalışılmıştır.⁴⁸⁹

Mûsâ el-Kâzım, Mehdî tarafından 169/785 tarihinde hapsedilmiş sonrasında ise serbest bırakılmıştır.⁴⁹⁰ Mûsâ el-Kâzım'ın, hakkındaki iddialarla ilgili söylentiler ve Humus'tan elde ettiği geliri iktidar aleyhine kullanacağı endişesiyle tutuklandığı söylenmiştir.⁴⁹¹ Hüseyin b. Ali'nin isyanına destek verdiği şüphesiyle halîfe tarafından suçlanmıştır. Oysa ki kendisi, Hüseyin b. Ali'yi isyan etmemesi hususunda uyarmıştır. Hasan b. Ali nesli bu dönemde adeta kabuğuna çekilip yaralarını sarma yolunu tutarken, Hüseyin b. Ali nesli Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer etrafında siyasete müsamahalı durmaktadır.⁴⁹² Mûsâ el-Kâzım, Allah'ın zatı ile ilgili söylenen tescim ve teşbihe şiddetle karşı çıkmıştır. Onun zamanı Ca'fer es-Sâdık'ın etkisinin birçok bölgede yaygınlaşmaya başladığı ve Humus hisselerinin artmasıyla vekâlet kurumunun açığa çıktığı bir dönem olmuştur.⁴⁹³ Özellikle hicrî ikinci asrın ikinci yarısı nâs ve tayin fikrinin başladığı bir dönem olarak söylenebilir.⁴⁹⁴

Mehdî, dînî hususlarda babası ve amcasından daha titiz tavrandı. Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kullandığı "Mehdî" ünvânını kullanması bu sebeptendir. Ali evladına karşı daha ılımlı bir siyâset izlemeye çalıştı. Mansûr döneminde iptal edilen, Mekke ve Medine şehirlerine eski imtiyazlarını iade etti. Yine, babası zamanında mülkleri alınan Ali evladının mülklerini geri verdi. Bu politikasının neticesi olarak onun döneminde Ali evladın ciddi bir isyanı görülmedi.⁴⁹⁵

⁴⁸⁸ Gökâlp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 51.

⁴⁸⁹ Aydın, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyâset*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 75; Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 112.

⁴⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 15, s. 18.

⁴⁹¹ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 117-118.

⁴⁹² Öz, "Mûsâ el-Kâzım", s. 2.

⁴⁹³ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 113-114. Vekalet kurumu için bkz. Demir, "Horasan'da Şiîlik", s. 86-93.

⁴⁹⁴ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 128.

⁴⁹⁵ Bozkurt, "Mehdî-Billâh", DİA, Cilt 28, 2003, s. 378.

1.2.4. Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786) Dönemi

Mûsâ el-Hâdî; Ali b. Ebî Tâlib taraftarlarını, Emevî ailesine mensup kişileri, Hâricî ve Zındıkları zan ve şüphe üzerine ağır bir şekilde cezalandırması, kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan azletmek istemesi ve israf boyutundaki bahşişleri sebebiyle tenkit edilmiştir.⁴⁹⁶ Hâdî, babasının halka verdiği birçok hakkı onlardan aldığı için Müslümanlar, Ali b. Ebî Tâlib'in torunlarından Hasan b. Ali soyundan Hüseyin b. Ali etrafında toplanmışlar ve ona biat etmişlerdi.⁴⁹⁷

Ali oğullarına kötü muamelede bulunan Medine valisi Abdülazîz b. Abdillâh'a karşı Yahyâ ve İdrîs b. Abdillâh, Hüseyin b. Ali,⁴⁹⁸ Abdullah b. Hasan'ın çocukları, İbrâhim b. İsmâil Tabâtabâ sabah namazında mescide gelerek müezzinden "hayye ale hayri'l amel" ifadesini okumasını istemişler ve 169/785 yılında bir isyan başlatmıştır.⁴⁹⁹ Ancak Mekke'ye doğru hareket ettiği sırada Fah Vadisi'nde öldürülmüştür. Bu olay bir isyandan ziyade vâlinin kötü muamelesi ve baskıları karşısında bir direniş hareketidir⁵⁰⁰ ve Kerbelâ vakâsından sonraki en acı gün olarak tarihe geçmiştir.⁵⁰¹ Hüseyin'in başarısız olmasında, isyana başlarken toplumdan destek gelip gelmeyeceğini hesap etmeden plansız hareket etmesi ve başına gelen olaylar karşısında soğukkanlılığını muhafaza edemeyişi etkili olmuştur.⁵⁰² Hüseyin'in dayısı Hâlid b. İdrîs bölgede tutunamayacağını anlayarak Fas'a kaçmışsa da peşinden gönderilen halîfenin adamlarınca zehirlenerek öldürülmüştür.⁵⁰³

Bundan sonra da en-Nefsüzzekiyye'nin kardeşlerinden İdrîs b. Abdillâh, Mısır'a gitmiş⁵⁰⁴ ve yerine geçen oğlu İdrîs ile birlikte İdrîsîler sülâlesi doğmuştur⁵⁰⁵

Taberistan bölgesine giden diğer kardeş Yahyâ b. Abdillâh ise faaliyetlerini buradan yürütmüştür. İsyanın Zeydîlik açısından dikkat çeken özelliği ise, "Zeydî" olarak

⁴⁹⁶ Hasan, s. 337.

⁴⁹⁷ İbn Kesîr, Cilt 10, s. 264.

⁴⁹⁸ Dîneverî, s. 444.

⁴⁹⁹ Belâzurî, Cilt 3, s. 355; 169 yılı Hüseyin b. Ali b. Hüseyin'in Fah'taki durumunun anlatılışı için bkz., Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-müluk*, (Thk. Ebû Suheyb el-Keremî), Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, Riyad, s. 1640-1644.

⁵⁰⁰ İbn Kuteybe, s.260; Eş'arî, s. 96; Varol, *Hilâfet Mücâdelesi*, s. 162.

⁵⁰¹ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 132.

⁵⁰² İlhan **Yakut**, "İkinci Kerbelâ Fâciası Fah (Fakh) Vakâsı (172/786)", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Şubat 2017, s. 56.

⁵⁰³ İbn Esîr, Cilt 6, s. 84-87.

⁵⁰⁴ Eş'arî, s. 96; el-Bağdâdî, s. 184.

⁵⁰⁵ Sırma, *Abbâsiler*, s. 66; O'leary, s. 66.

nitelendirilen kişilerin ön planda olması ve "hayye ale hayri'l amel" ibaresinin yer almasıdır.⁵⁰⁶

Bu dönemde Alioğulları'na yapılan eziyet ve baskılar artırıldı, kaçıp gizlenenlerin evleri yakılıp yıkıldı, mallarına el konuldu. Kûfe'de bulunan Alioğulları ve taraftarları da sürekli takip edildi.⁵⁰⁷

1.2.5. Hârûn er-Reşîd (170-193/786-809) Dönemi

Hârûn er-Reşîd, Abbâsîlerin en güçlü oldukları bir dönemin halîfesidir. Abbâsî devleti birçok alanda başarılar elde etmesine karşın iç muhalefetle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bir yandan Hâricî ayaklanmaları diğer yandan kabilecilik düşüncesi ile ayaklanan Arap toplulukları ve bir yandan da Alioğulları ile mücadele edilmiştir.⁵⁰⁸

İkinci asrın ikinci yarısında Mûsâ el-Kâzım'a yakın bazı kişilerin, imâmetin nâs ve tâyin ile olduğunu dillendirmeleri Abbâsî iktidarı üzerinde meşruiyyetlerine zarar vereceği endişesi doğurdu. Bunun karşısında Hârûn er-Reşîd'in baskılarını artırdığı ifade edilmiştir.⁵⁰⁹

Hârûn er-Reşîd'in hilâfetinin özellikle ilk beş yılı Alioğullarına karşı sert politikaların yürütüldüğü bir dönem olmuştur.⁵¹⁰ Alevîler hakkındaki bu sert tutumunun sebebi, Alevîler'in, Ümeyyeoğulları'ndan intikamları alındıktan sonra Abbâsîler aleyhinde bazı faaliyette bulunmaları Abbâsîlerden ziyâde Emevîlere daha bağlı oldukları şeklinde değerlendirilmiştir.⁵¹¹ Hârûn er-Reşîd'in, pasif direnişte bulunan Alioğullarıyla probleminin olmadığı, asıl tehlike olarak Alioğullarının Zeydî kanadını gördüğü söylenir.⁵¹²

Dönemin ilgi çekici olaylarından biri de Mu'tezilî liderlerden kabul edilen Bîşr b. el Mu'temir (210/825)'in, Abbâsîlerin Alioğullarına karşı muamelesinden rahatsızlık duyarak Alioğullarını desteklemesidir. Bîşr'in "Ali'nin haklı imam, diğerlerinin gaspçı" olduğunu savunması⁵¹³ Râfîzîlik ile suçlanarak hapsedilmesine neden olmuştur. Ayrıca

⁵⁰⁶ Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 48.

⁵⁰⁷ Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", DİA, Cilt 15, 1997, s. 16.

⁵⁰⁸ Yakut, s. 41.

⁵⁰⁹ Hakyemez, "Abbâsî Devleti'ne Yönelik Alioğulları veya Şîî Tehdidi", s. 331.

⁵¹⁰ Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyâset*, s. 76.

⁵¹¹ Benli, *Râfîza'nın Takdimi*, s. 117.

⁵¹² Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 156.

⁵¹³ Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyâset*, s. 77.

Ali b. Ebî Tâlib'i öven şiirlerinin bulunmasının da bu olaya sebep olduğu belirtilmektedir.⁵¹⁴

Bişr b. el-Mu'temir ve Bişr el-Merîsî (218/846)'nin mefdul imam anlayışını benimseyerek Ali'nin ilim ve amel bakımından Hz. Peygamber'in ardından en faziletli kişi olduğu; Ebû Bekir'in, Ali'den sonra geldiği ve Ali'yi Ebû Bekir'e tercih eden bir siyâsî tavır içinde oldukları değerlendirilmiştir.⁵¹⁵

Hârûn er-Reşîd' döneminin vezirlerinden Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî (190/805)'nin tertip ettiği meclislerde, Râfîzîler ile Mu'tezilîler arasındaki dostane münasebetlere dikkat çekilir. Bu sohbetlerde; Ali'yi, Şeyhayn'a tafdîl ve Ali'ye bir takım gulve varan özellikler yakıştırmak Râfıza olarak belirtilmiştir.⁵¹⁶

Dönemin en önemli iki Alioğulları faaliyeti, Fah Vakâsı'ndan kaçan Yahyâ ve İdrîs kardeşlerin isyanıdır. Halîfe, Yahyâ b. Abdillâh ile anlaşma yolunu seçerek emanname vermiştir.

Diğer kardeş İdrîs b. Abdillâh ise Mısır'a giderek Berberîlerin de desteğiyle kendi adıyla anılan devletini kurmuştur. Ve bu devlet Kuzey Afrika'da İslâm'ın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.⁵¹⁷ Hârûn er-Reşîd, Kuzey Afrika'yı İbrâhim b. Ağleb'e iktâ olarak vererek bu devletle mücadelesini sağlamıştır.⁵¹⁸

Diğer taraftan Alioğulları'ndan Abdullah b. Hasan, Muhammed b. Yahyâ, Abbas b. Muhammed ve Mûsâ el-Kâzım hapse atılmışlardır. Özellikle Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'in, Zeydî nitelendirilen düşünce sahiplerini etrafında topladığı iddiaları halîfe tarafından dile getirilmiştir. İbnü'l-Eftas adıyla meşhur olan Abdullah b. Hasan inkar etse de, halîfe Bağdat dışına çıkmasına müsaade etmemiştir. Sonrasında ise öldürülmüştür. Yine Abbas b. Muhammed b. Abdillâh b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib de, Medîne vâlisi olan Bekkâr b. Abdillâh'ın şiddetine maruz kalarak ölmüştür.⁵¹⁹

⁵¹⁴ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 119.

⁵¹⁵ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 119.

⁵¹⁶ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 121.

⁵¹⁷ Eş'arî, s. 95; İpek, s. 57.

⁵¹⁸ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 179-181.

⁵¹⁹ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 181-182.

1.2.6. Emîn (193-198/809-813) Dönemi

Emîn dönemi fitne ve çalkantılarla dolu olarak târihe geçmiştir. Emîn ile Me'mûn arasındaki rekâbet sürerken, bir yandan da Abbâsîler ile Alioğulları diğer yandan Abbâsîler ile Farslılar arasında sürdürülen mücâdele Alioğullarının güçlenmesine zemin hazırlamıştır.⁵²⁰ Me'mûn'un, Emîn ile sürdürdüğü mücâdelede kendisi için "imam" lakabını kullanması Alioğullarının desteğini almak istemesi olarak yorumlanmıştır.⁵²¹

Hilâfeti döneminde aldığı yanlış kararlar sebebiyle, Emîn'in idarede olduğu dönem iç mücadelelerle geçmiştir.⁵²²

1.2.7. Me'mûn (198-218/813-833) Dönemi

Me'mûn, hilâfetinin ilk yıllarında Abbasoğulları-Alioğulları mücadelesine son vermek için Ali b. Mûsâ'yı (203/818)⁵²³ veliaht tayin etmiş;⁵²⁴ ancak bu tayin meselesinde Ali er-Rızâ'nın niçin seçildiği hususunda tarihçiler mutabık kalamamıştır.⁵²⁵ Ali er-Rızâ'nın imam olarak benimsenmesi, ismi etrafında kurguların gelişmesine neden olmuştur. Ancak ismin ön plana çıkması, Me'mûn tarafından veliaht tayin edilmesi sonucudur.⁵²⁶ Alioğulları'nın sembolü yeşil elbiseyi giydirmişse de, veliahtın ölmesi/öldürülmesi bu işin âkim kalmasına neden olmuştur. Hatta, Alioğullarına bu şekilde yakınlık göstermesi onun Râfizîlik'le suçlanmasına yol açmıştır.⁵²⁷

Me'mûn, Ali b. Ebî Tâlib'in efdal oluşu doktrinini resmî hale getirmek istemiş, bu durum Me'mûn'da teşeyyu ve itizâl bulunduğu, sahih sünneti bilmediği şeklinde tenkit edilmiştir.⁵²⁸ Ali er-Rızâ döneminde, Kat'iyye'nin imâmi çizginin ana bünyesini oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz. Bazı müellifler Kat'iyye ile İsnâaşeriyye'yi aynı anlamda kullanmışlardır.⁵²⁹

⁵²⁰ Aydın, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyâset*, s. 79.

⁵²¹ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 180.

⁵²² Yıldız, "Emîn", *DİA*, Cilt 11, 1995, s. 113.

⁵²³ Suyûtî bu tarihi 201 olarak vermektedir. Suyûtî, s. 316.

⁵²⁴ Taberî, Cilt 7, s.139; İbn Esîr, Cilt 6, s. 283; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 418; Bkz. Nahide Bozkurt, *Abbâsîler, Ali er-Rızâ'nın Veliaht Tâyni*, s. 58-62.

⁵²⁵ Konunun değerlendirilmesi için bkz., Varol, *Hilâfet Mücâdelesini*, s. 207-219. Bu hususta, Me'mûn'un Mütezilî ve Şîî oluşundan meşruiyetini sağlamlaştırmak istemesine kadar bir dizi sebep sayılmaktadır. Büyükkara, *Ehl-i beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 278-295.

⁵²⁶ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 160.

⁵²⁷ Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesi*, s. 76; Aydın, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyâset*, s. 81.

⁵²⁸ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 325-329.

⁵²⁹ Eş'arî, s. 48; Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 155.

Hikmet ve felsefeyle ilgilenen ve birçok eserin Arapça'ya çevirisini yaptıran, Me'mûn, Kur'an'ın yaratılmışlığı iddiasını icbaren uygulamaya koydurur. Yirmi yıl hilâfette kalan, Me'mûn, hilâfetin sonlarına doğru Mihne Süreci'ni⁵³⁰ başlatır. Siyasî bir manevra olarak⁵³¹ değerlendirilen bu süreç, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde tüm şiddetiyle sürerken Mütevekkil'in saltanatıyla son bulmuştur.

"İbn Tabâtabâ" adıyla tanınan ve soyu Ebû Tâlib'e dayandırılan, Muhammed b. İbrâhim b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, 199/815'de, Kûfe'de, "er-Rızâ'ya bey'at, Kur'an ve sünnet ile amel" çağrısıyla kendisine davette bulunmuştur.⁵³² Muhammed b. İbrâhim, devletin güçten düşmesini fırsat bilerek Alioğullarının hilâfete geçmelerini sağlamak amacıyla bir isyan hareketi başlatmıştır. Ancak, 199/815 yılında Muhammed b. İbrâhim, Ebü's-Serâyâ tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Ehl-i beyt adını istismar eden bu şahıs, mala düşkünlüğü ve Muhammed b. İbrâhim'in de kendisine yönetimi vermeyişi bu yola tevessül etmesine neden olmuştur.⁵³³ Ebü's-Serâyâ kontrolü ele geçirmiş ve o günlerde yaşça küçük olan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i liderliğe getirmiştir. 200/815 yılında Ebü's-Serâyâ öldürülmüştür. İsyan esnasında "Zeydî" tabirinin kullanılmasına dikkat çekilmiştir.⁵³⁴

Ebü's-Serâyâ'nın atadığı vâliler gittikleri yerlerde ufak çaplı da olsa isyan hareketlerinde bulunmuşlardır. Yemen'e gönderilen İbrâhim b. Mûsâ (el-Kâzım) b. Ca'fer'in orada çok kan döktüğü bildirilir. Mekke'ye gönderilen Hüseyin b. Hasan el-Eftas'ın, Ebü's-Serâyâ'nın gönderdiği sarı örtüyü Kabe'ye örttüğü, hac yapan insanların mallarını gasbettiği, Kabe'de bulunan az miktardaki altını aldığı ve Kabe'deki bazı eşyaları söktüğü söylenir. Ayrıca Ca'fer'i Sâdık'ın oğlu Muhammed b. Ca'fer'e 200/815 yılında halîfe olarak biat edildiği nakledilir.⁵³⁵

Zeyd b. Mûsâ (el-Kâzım) ise Ahvaz'a gönderilmesine rağmen Basra'ya giderek orayı da kontrolüne almıştır. Abbâsî taraftarı olarak gördüğü kişilerin evlerini yağmalayıp ateşe vermiş ve bu nedenle Zeyd en-Nâr adıyla meşhur olmuştur. Ancak Bağdat nâibi Ali b. Hişâm onu yakalayarak faaliyetlerine son vermiştir.⁵³⁶

⁵³⁰ Taberî, Cilt 7, s. 195; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 429.

⁵³¹ Akoğlu, s. 130.

⁵³² Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 572; İbn Esîr, Cilt 6, s. 262.

⁵³³ Olayın ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 190-198.

⁵³⁴ İbn Kuteybe, s. 265; Taberî, Cilt 7, s. 117-118; Gökalp, "Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı", s. 47-48.

⁵³⁵ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 198-203.

⁵³⁶ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 201.

Kûfe'ye gönderilen Ali b. Muhammed b. Ca'fer ise Ebû's-Serâyâ'nın kardeşi Ebû Abdullah ile birlikte hareket etmiştir. 198/813'te Emîn'in öldürülmesinden başlayarak Me'mûn'un 204/820'de Bağdat'a gelişi arasındaki zaman diliminde ortalık bir hayli karışıktır. Kimin kime itaat ettiği, kimin nereye kim adına vâli tâyin edildiği belli olmayan bir süreçtir. Bu süreç içerisinde 202/817 tarihinde, Ali b. Muhammed hareketini başlatmış ancak hezîmete uğratılmıştır.⁵³⁷

Dönemin önemli olaylarından birisi 201/816 yılındaki Bâbek'in isyanıdır.⁵³⁸ Bâbek'in emriyle adamları köylere, kasabalara saldırıyor; erkek, kadın, çocuk herkesi katlediyorlardı. Me'mûn'un gönderdiği orduların bir türlü başarı elde edememesi üzerine isyân ancak Mu'tasım zamanında Türk birliklerinden Afşin'in yardımıyla bastırılabilmiştir.⁵³⁹ Yaklaşık yirmi yıl boyunca Abbâsîler'in kabusu olan bu kişi, siyasî endişelerle ilk önce Arap zenginlere saldırıp bölge halkını isyâna teşvik etmişler ve böylece geniş çaplı bir taraftar kitlesi oluşturmuşlardır. Daha çok Azerbaycan ve İran dağlık bölgelerindeki insanlardan destek almıştır. Mazdek'le birlikte bu bölgeler İbâhî hareketlerin sığınağı olmuştur. Görüşleri hususunda, İslâm'ı ortadan kaldırmayı istediği, Mecûsîliği yeniden ikâme amacı taşıdığı, Ali b. Ebî Tâlib ve Ehl-i beyt ile ilgili tuhaf görüşler dile getirdiği ve gâyesine ulaşmak için her türlü yolu mübah gördüğü bilgileri mevcuttur.⁵⁴⁰

212/827 senesinde el-Me'mûn; Ali'nin, Ebû Bekir ya da Ömer b. Hattâb'tan daha üstün olduğunu ve Kur'an'ın yaratılmış olduğu öğretisini ilan etti. Halkın tepkisi üzerine vazgeçmiştir.⁵⁴¹

Bu dönemde görülen diğer bir Alioğulları isyânı ise Abdurrahman b. Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib hareketidir. Yemen'de "er-Rızâ Âl-i Muhammed" adına biat aldığı belirtilir. Sonrasında gelişen olaylarla birlikte kendisine sunulan emanname ile hareketinden vazgeçmiştir.⁵⁴²

⁵³⁷ Varol, *Hilâfet Mücâdelesi*, s. 201-203.

⁵³⁸ Dîneverî, s. 458; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 445.

⁵³⁹ Taberî, Cilt 7, s. 260; İbn Esîr, Cilt 6, s. 416-417.

⁵⁴⁰ Numanoğlu, s. 78-82.

⁵⁴¹ Suyûtî, s. 318.

⁵⁴² Varol, *Hilâfet Mücâdelesi*, s. 219-220.

Me'mûn, saltanatından hiç taviz vermeyerek saltanatının ilk yıllarında Ali taraftarlığını sonunda ise Mu'tezilî fikirleri kendi lehine kullanmayı başarmıştır.⁵⁴³

1.2.8. Mu'tasım (218-227/833-842) Dönemi

Dönemin, Alioğulları'nın siyasî faaaliyeti içerisinde gösterilen tek isyan hareketi Muhammed b. Kasım'ın isyanıdır.⁵⁴⁴ Hüseyin b. Ali neslinden, Muhammed b. Kasım b. Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib 219/834 tarihinde Horasan'ın Talikan bölgesinde isyan etmiştir. "Rıza min Âli Muhammed" çağrısıyla ayaklanmıştır. Muhammed b. Kasım, Abdullah b. Tâhir ile savaşmış ve mağlup olmuş, tutuklanarak Bağdat'ta hapsedilmiştir.⁵⁴⁵

Sürekli beyaz yünden bir elbise giyindiği için çevresindeki insanların "Sûfî" diye isimlendirdiği, Muhammed'in, Mu'tezilî fikirlere sahip olduğu söylenmektedir. Ona göre; Hz. Peygamber, Ali'nin imâmetini isimlendirmemiş ancak vasfetmiştir. Bu düşünceyle o dönemdeki Zeydî nitelendirilen görüşlere de aykırı davranmıştır. Çünkü Zeyd b. Ali ve onun düşüncesindeki gruplar, Ali b. Ebî Tâlib'in değil, Ebû Bekir'in vasfedildiğini düşünmekteydiler.⁵⁴⁶ Hasan b. Ebî Tâlib neslinden birçok kimse onun etrafında toplanmışlardı. "Âli Muhammed'den razı olma" ilkesiyle davetini yapmış sonrasında tutuklanarak 219/834 yılı Rebülevvel ayının son günlerinde Bağdat'a getirilmiştir. Fakat hapisten kaçmıştır. Horasan'ın hareket merkezi olarak seçilmesi ve Zeydî ve İmâmî düşüncelerin tartışıldığı bir ortamda siyasî amaç ve isteklerin azalması gibi süreçler yaşanmıştır.⁵⁴⁷

Zeydî-Cârûdî nitelendirilen görüşlere sahip olduğu, tevhid ve adâlet esaslarına inandığı söylenen Muhammed b. Kasım dönemi, Zeydiyye'nin artık mezhepsel olarak şekillendiğini göstermektedir.⁵⁴⁸ Kasım b. İbrâhim (246/860)'le birlikte Zeydiyye, artık itikâdî olarak da belirginlik kazanmıştır.⁵⁴⁹

⁵⁴³ Sırma, *Abbâsiler*, s. 100. Me'mûn dönemini ayrıntılı anlatan makale için bkz. Talat **Sakallı**, Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Münasebetleri I, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, Kayseri 1989, s. 245-270; Sakallı, Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Münasebetleri II, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, Kayseri 1990, s. 113-131.

⁵⁴⁴ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 332-335.

⁵⁴⁵ Taberî, Cilt 7, s. 223-224; İbn Esîr, Cilt 6, s. 385-386.

⁵⁴⁶ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 223-224.

⁵⁴⁷ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 226-227.

⁵⁴⁸ Gökalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", s. 49.

⁵⁴⁹ Eş'arî, s. 85; Gökalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", s. 66.

Abbâsî Devleti sınırlarının doğu ve batıya doğru genişlemesinin neticesi olarak siyasî irade buraları kontrol altında tutmakta zorlanmış; daha önceki dönemlerde uygulamaya başladıkları kendi içinde bağımsız, dış siyasette Abbâsî Devletine bağlı hanedanlıklar ortaya çıkmıştır. Maddi yönden de rahatlatan bu uygulamaya rağmen hanedanlık topraklarının genelinde isyan ve fırka hareketleri eksik olmamıştır. Aynı zamanda hanedanlıktaki Türk unsurların hilâfeti kontrol altına aldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Ehl-i beyt halîfelik talebinden vazgeçmiştir.⁵⁵⁰ Ali er-Rızâ'nın vefatından sonra, Muhammed el-Cevâd (220/835) bazı tartışmalar yaşanmakla birlikte imam olarak kabul edilmiştir. Çocuk yaşta imâmete getirilen ve ilmi kimden alacağı tartışması yaşanan Muhammed el-Cevâd döneminde, imâmet nazariyyesine imamın semâvî âlemlerle bağlantısı da eklenmiştir.⁵⁵¹ Ondan sonra yine 6-7 yaşlarında küçük bir çocuk olan oğlu Ali el-Hâdî (254/868-869) imâmete getirilmiştir.⁵⁵²

1.2.9. Vâsik (227-232/842-847) Dönemi

Vâsik, Mu'tasım'ın ölümü ardından Alevîler'e bir hayli bağıшта bulunmuştur.⁵⁵³ O dönemde farklı bölgelerde yaşasalar da tüm Alioğulları'na gıda yardımında bulunulmuştur.⁵⁵⁴ Onun bu cömertliğinin bu dönemde Ehl-i beyt isyanı olmayışında tesiri olmuştur.⁵⁵⁵ Hatta, vefât eden Ehl-i beyt mensubu Muhammed b. Ali b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali'nin cenaze namazını, Vâsik kıldırmıştır.⁵⁵⁶

Bununla birlikte, Mu'tezile'nin görüşlerini yayma yolunda Mu'tasım'ın izinden giderek Ruyetullah'ı kabul ettiğini söyleyen âlimlere eziyet etmiştir.⁵⁵⁷

Vâsik'tan sonra devletin güç ve otoritesindeki azalmalar dikkat çekicidir. Aynı zamanda bu dönem Ehl-i beyt neslinin hilâfet mücadelesinden vazgeçerek kendilerini dine adadıkları bir süreç olmuştur.⁵⁵⁸

1.3. Mütevekkil (232-247/847-861) Dönemi

Mütevekkil siyâseti "Osmânî", "Sünnî", "Nasîbî" gibi farklı kavramlarla nitelendirilmiştir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁰ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 221-222.

⁵⁵¹ Bozan, *İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 167-174.

⁵⁵² Bozan, *İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 174.

⁵⁵³ İbn Esîr, Cilt 7, s. 34.

⁵⁵⁴ Hakyemez, "Abbâsî Devleti'ne Yönelik Alioğulları veya Şîî Tehdidi", s. 333.

⁵⁵⁵ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 227.

⁵⁵⁶ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 336.

⁵⁵⁷ İbn Esîr, Cilt 7, s. 25-27; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 514; Hasan, s. 383.

⁵⁵⁸ Varol, *Hilâfet Mücadelesi*, s. 228.

İlk icraatı kadroları değiştirmek, hapse atılan Ahmed b. Hanbel ve onun gibi düşünenlere sahip çıkmak olan Mütevekkil; muhaddisleri Semerra'ya davet ederek sıfatlar ve ruyetullah üzerine hadis rivayetleri sunmalarını istemiştir.⁵⁶⁰ Mütevekkil Sünnî görüşlerin yerleşmesine zemin hazırlayarak, tavrını Ehl-i hadis'ten yana kullanmıştır.⁵⁶¹ Böylelikle sünneti ihya eden örnek halîfe diye anılmıştır.

Hüseyin b. Ali'nin türbesini yıktırarak ziyaretleri yasaklamıştır.⁵⁶² 236/851 senesinde kabrin çevresindeki evlerin de yıkılarak arsanın tarlaya dönüşmesini emretmiş ve türbe metrûk hale gelmiştir.⁵⁶³ Alioğulları ve taraftarlarına baskıyı artırmıştır.⁵⁶⁴ Hatta, kendisine ihbar edildilen Ali b. Ebî Tâlib muhibbi kimselerin mallarını müsadere edip onlara eziyet ettiği söylenmiştir.⁵⁶⁵ Nasîbî olarak nitelenmesine, Alioğullarına karşı tavrı sebep olmuş olabilir. Onun bu tavrı bazı çevreleri memnun etmesine karşın Bağdat halkının tepkisine yol açmıştır.⁵⁶⁶

Mütevekkil'in, Ali b. Ebî Tâlib'e muhabbetleri sebebiyle kendinden evvelki Abbâsî halîfeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik'a kızgın olduğu ifade edilmiştir. Mütevekkil'in çevresinde, Ali b. Ebî Tâlib'e düşmanlıklarıyla tanınan kişilerin bulunduğu ve bunların Alevîler konusunda halîfeyi sürekli korkutarak, Alevîlere eziyet ve işkence yönünde kışkırttıkları nakledilmiştir.⁵⁶⁷ Gülgün Uyar'a göre; Mütevekkil'in bu şekilde davranmasının sebebi, kendi ikdidarı için tehlike olarak görmesi değildir. Asıl neden, Ali b. Ebî Tâlib nesline karşı beslediği menfî hislerdir.⁵⁶⁸

Mütevekkil, İsnâaşeriyye'nin imam silsilesinde onuncu sırada yer alan Ali b. Muhammed b. Ali b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali el-Hâdî'ye baskı uygulamıştır. 233/847-848'de halîfenin emriyle Sâmerâ'ya getirilmiş ve Mütevekkil'in hilâfeti süresince burada göz hapsinde tutulmuştur.⁵⁶⁹

⁵⁵⁹ Benli, *Râfıza'nın Takdimi*, s. 124.

⁵⁶⁰ Suyûtî, s. 357.

⁵⁶¹ Aydın, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyâset*, s. 120.

⁵⁶² İbn Kesîr, Cilt 10, s. 529.

⁵⁶³ Suyûtî, s. 358.

⁵⁶⁴ İbn Esîr, Cilt7, s. 52-54.

⁵⁶⁵ İbn Esîr, Cilt7, s. 53.

⁵⁶⁶ Suyûtî, Halîfeler Târihi isimli eserinin 360. sayfasında Mütevekkil için "Râfızî'ydi" denildiğini, aynı eserin 364. sayfasında ise "Şâfî" olma ihtimalinin yüksek olduğunu söylemektedir. Aydın, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyâset*, s.119.

⁵⁶⁷ İbn Esîr, Cilt7, s. 53-54.

⁵⁶⁸ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 336.

⁵⁶⁹ Kummî/Nevbahî, s. 237; Mahmut **Kırkpınar**, "Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed", DİA, Cilt 32, 2006, s. 212.

Mütevekkil, Mısır'da bulunan Ali evladının Medine'ye sürülmesi emrini verdi. Ali evladından olan Kasım b. Abdullah b. Hüseyin de bu sebeple Medine'den çıkarılarak Sâmerâ'ya götürülmüş ve burada zehirlenip öldürülmüştür. Ayrıca, Ali evladından birini sakladığı gerekçesiyle, Ahmet b. Hanbel'in evi aranmıştır.⁵⁷⁰

Kendisinden sonra tahta geçen oğlu Müntasır (247-248/861-862), babasının aksine Alioğulları'na yardımcı olarak kabir ziyaretine izin vermiş ve Osman b. Affân'dan beri tartışma konusu olan Fedek arazisini Hasan ve Hüseyin soyuna tahsis etmiştir.⁵⁷¹

Abbâsî devri, İslâmî ilimlerin sistemleştiği, bir yandan itikâdî bazı mezheplerin kurulup gelişmesine karşın bazılarının da yok olup gittiği bir dönem olmuştur.⁵⁷²

Değerlendirme

Görüldüğü gibi, Ehl-i Beyt mensuplarından bir kısmı hilâfeti gerçekten istemişlerdir. Ve bunun neticesinde de ciddî zorluklarla karşılaşmışlardır. "Sırf iktidar için bile iktidar istenebilir"⁵⁷³ tezinin ne kadar acı sonuçlar ortaya koyduğu tecrübe edilmiştir. Ehl-i Beyt imamları, hilâfet taleplerinde Şîa'nın iddia ettiği gibi atanmış olma vasfıyla hareket etmemişler, kendilerinin Ehl-i Beyt olmalarından dolayı bunu kendileri için bir hak olarak algılamışlardır.⁵⁷⁴ Buna karşın, Ehl-i Beyt mensuplarının büyük bir kısmı, siyasetten uzak durmaları ve zaman zaman halîfeleri desteklemelerine rağmen takip edilmekten ve hapsedilmekten kurtulamamışlardır. Yönetim tarafından böyle bir muameleye mâruz kalmalarının sebepleri arasında, onlara karşı toplumda oluşan teveccüh ve onların imam olarak algılanmaları gösterilebilir.⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed", s. 212

⁵⁷¹ İbn Esîr, Cilt 7, s.102; Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesi*, s. 113.

⁵⁷² "Emevîler zamanında ortaya çıkan Mu'tezile, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde altın çağını yaşamış bir hayli taraftar toplamış hatta Bağdat Mu'tezilesi devletin resmi mezhebi haline gelmiştir. Özellikle Kur'an'ın mahluk olduğu tartışmaları Mihne'yi ortaya çıkarmış, birçok âlim bu dönemde şiddetten nasibini almıştır. Mütevekkil halîfe olunca gücünü yitiren Mu'tezile, Abbâsîler'in son devirlerine doğru tesirini yitirmiştir".⁵⁷² Yıldız, s. 42-43.

⁵⁷³ Bülent Dâver, *Siyâset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1992, s. 87.

⁵⁷⁴ Bozan, "Şîi Teo-Politik Söylemin Zemini Olarak İmamet (Teori-Pratik)", s. 23.

⁵⁷⁵ Bozan, "Şîi Teo-Politik Söylemin Zemini Olarak İmamet (Teori-Pratik)", s. 15.

2. BÖLÜM

İBN KUTEYBE'NİN ŞİA LİSTESİNİN İNCELENMESİ

2.1. İbn Kuteybe'nin Şîa Listesindeki İsimlerin Şîilik'le İlişkilendirilmesi Meselesi

Daha önce yaptığımız Şîa tanımından da hatırlanacağı gibi doktrinsel bir Şîilikten söz edebilmemiz için, Şîi denilen bir kişinin; Ali b. Ebî Tâlib'in nass ve tayinle Hz. Peygamber'den sonra imam tayin edildiğine, Ehl-i beyt imamlarının mâsum olduğuna⁵⁷⁶, bazı sahâbeden uzaklaşıp Ehl-i beyt'in büyüklerine tevellî etmeye, takiyye⁵⁷⁷ anlayışına ve Ehl-i beyt'e verilen gizli ilme inanması gerekir. Bu şekilde anlaşılan bir Şîa ancak üçüncü asırdan sonra vücut bulmuştur.

Konuyla ilgili bir çalışmada cerh-ta'dîl, târih ve tabakat kitaplarındaki Şîilik ithamlarının değerlendirmesi yapılmıştır. Hadis ilimleri açısından "altın çağ" olarak nitelendirilen ilk üç asırda bir hadis râvisinin Şîilikle ithamının genelde Kûfeli olmasından kaynaklandığı, özellikle de liyâkat ve fazîlet bakımından Ali b. Ebî Tâlib'i, Osman b. Affân veya Ebû Bekir ve Ömer'e ya da sahabenin tümüne öncelemek ya da Ehl-i beyt ve onların benimsediği şahıslarla ilgili fazîletlerin rivâyetlerinden kaynaklandığı vurgulanmıştır. Ehl-i beyt merkezli hareketlere destek verenlerin de bu kavram içine konduğu söylenmiştir.⁵⁷⁸ Yine, Ali b. Ebî Tâlib'in yaptığı savaşlarda haklılığını savunup karşı tarafı eleştirmek, sahâbe hakkında eleştirilerde bulunmak, Şîi temelli isyanlara katılmak veya destek vermek ya da Şîi inancının ayrıştırıcı inanç ve görüşlerinden bazısını kabul etmek Şîi ithamlarında etkili olan diğer hususlardandır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁶ Bkz. Hakyemez, "İmâmiyye Şîasında İsmet İnancı-İlk Tezahürleri, Teşekkülü ve İtikâdileşmesi", *Marife*, Yıl 7, Sayı 1, Bahar 2007, s. 167-192.

⁵⁷⁷ Bkz. Hakyemez, "Şîi Takiyye İnancının Teşekkülü", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, Cilt 3, Sayı 6, s. 129-146.

⁵⁷⁸ Topgöl, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu Kavramına Tarihsel Bir Bakış", s. 49.

⁵⁷⁹ Topgöl, "Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şîilik İthamları-Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 55, Aralık 2018, s. 57-58

Efdâliyet konusundaki değerlendirmelerin, Rasulullâh zamanından itibaren var olduğu ve bunun önemli görüldüğü âyet ve hadislerden yola çıkılarak değerlendirilebilir.⁵⁸⁰ Bu konu hadis kitaplarında fazîlet olarak işlenirken kelâm alanında tafdil meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dört halîfenin tafdili meselesinde hilâfete liyâkatten ziyâde onların fazîletleri açısından bakıldığı söylenebilir.⁵⁸¹ Hilafette efdaliyet tartışmaları, Ebu Bekr'in hilafeti meselesiyle açığa çıkarak hicri 250 yıllarına gelindiğinde halifeler ve vezirler huzurunda tartışılır olmuştur.⁵⁸² Araştırmamız açısından "Efdâliyet" kavramını önemli kılan ise, bu tartışmaların Ali b. Ebî Tâlib eksenli değerlendirmelere konu olmasıdır. Ali b. Ebî Tâlib'in Osman b. Affân'a veya Ebû Bekir ve Ömer'e yahut da sahâbenin tamamına tafdil edilmesi Şîî ithamlarında bir kriter olarak ortaya çıkmaktadır.

Dönemin tafdil tartışmalarına dâhil olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (150/767); "İnsanların en fazîletlisi Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'dir. Onların hepsine sevgi ve saygı duyar, Hz. Peygamber'in sahâbesini ayırt etmeden hayırla anarız." demektedir.⁵⁸³

Anladığımız kadarıyla şehirlerin fazîlet konusundaki tavırları aynı değildir. Belâzurî'de, Muhammed b. Ali'nin Horasan'ı davetine üs olarak seçmesine gerekçe olarak söylediği şu söz şehirlerin fazîlet tartışmalarında nasıl bir çeşitliliğe sahip olduğu hususunda bilgi sunmaktadır: "Kûfe halkı, Alioğullarına meyleder. Basra halkı, Osmânî'dir. Ehl-i Şam, Mervânî; Cezîre halkı, Hâricî; Medîne halkı üzerinde Ebû Bekir ve Ömer sevgisi gâliptir. Onlardan bir kısmı ise Tâlibîlere meyleder,..."⁵⁸⁴

Nâşî el-Ekber'in verdiği bilgi bu konuyu tamamlar mahiyettedir. O, şöyle demektedir; Vekî b. Cerrâh, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn ve Kûfe şeyhlerinden çoğu Ashâbü'l-Hadîs'tendir. Onlar, Hz. Peygamber'den sonra insanların en efdalinin Ebû Bekir, Ömer, Ali ve Osman olduğunu iddia ediyorlardı. Ali'yi fazîlet bakımından Osman'ın önüne geçiriyorlardı. Bu, Kûfelilerden, Ashâbü'l-Hadîs'in teşeyyüdüdür. Yahyâ b. Saîd, Hammâd b. Seleme, Abdurrahman el-Mehdî gibi Vâsıt ve Basralılardan Ashâbü'l-Hadîs

⁵⁸⁰Bkz. Abdurrahim Yeşilmen, "Sahâbe Arasında Efdaliyet Konusu ve Efdaliyetin Hadis Kaynaklarına Yansıması", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵⁸¹Yavuz Köktaş, "Hadislerde Efdaliyet Anlayışına Dair", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XVII, İzmir 2003, s. 126, 149.

⁵⁸²Ümit, "Hicrî Üçüncü Asırda Şîî-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 80.

⁵⁸³**Ebû Hanîfe** Nu'mân b. Sâbit (150/767), *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, (Çev. Mustafa Öz), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 550.

⁵⁸⁴Belâzurî, Cilt 4, s. 108-109.

mensupları, Nebî'den sonra insanların en fazîletlisinin Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali olduğunu söylüyorlardı.⁵⁸⁵

Ehl-i sünnet, Hulefâ-yi Râşidîn'in hilâfet sırasını fazîlet sırası⁵⁸⁶ olarak görmüştür. Zehebî'de anlatılan bir olaya göre, Bağdat ehli, Ali'nin mi yoksa Osman'ın mı fazîletli olduğu hususunda ihtilâfa düştüler. Rasulullâh'ın ashâbı ittifakla Osman'ı Ali'ye tafdil ederlerdi. Ehl-i sünnet'in görüşü de bu yöndedir. Buna inanmak Râfîzîlikten kurtulmaya sebeptir. Zehebî, bu durum karşısında; "Ali'nin tafdili Râfîzîlik ve bid'at değildir. Bilakis sahâbe ve tâbiûnden bazıları da bu görüştedir. Osman da Ali de cihatta, İslâm'a girişte, ilimde, yücelikte fazîletli kimselerdir. Ancak ümmetin çoğunluğu Osman'ı Ali'ye hilâfette tercih etmiştir. Ve bizim de görüşümüz budur." demektedir.⁵⁸⁷

Ehl-i beyt'e yapılan zulüm karşısında sessiz kalmayan pek çok tâbiîn âlimi Şîlik ile suçlanmışlardır.⁵⁸⁸ Ayrıca dönemin kavramlarının kullanılışında ciddî bir muğlaklık söz konusudur. Sadece Şîlikle alakalı olmayıp dönemle ilgili fikirsel ifadeler de kişiler arası suçlama unsuru olarak kullanılmıştır.⁵⁸⁹

Cerh ve ta'dîl âlimleri Şîlik ithamı için zaman zaman "Teşeyyu", "Şîî", "Râfîzî", "Gâli", "Alevî", "Muhtârî", "Haşebî", "Zeydî", "Sebeî" gibi nitelemeleri de kullanmışlardır.⁵⁹⁰

Siyasî, sosyolojik ve toplumsal olaylar aynı zamanda râvilere yönelik ithamların da çeşitlilik kazanmasına sebep olmuştur. Dönemin her bir olayı kullanılan kavramla çoğunlukla paralellik arz etmektedir. Birinci asırda Alevî nisbesi "Ali taraftarı olmak, Ali'yi Osman'a tafdil etmek" şeklinde kullanılmıştır. Muhtâr olayında Şîî eğilimli gruplar tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Böyle olunca 75-150 senelerinden vefat eden râvilerde "rec'ata inanırdı" ithamları görülmüştür. 50-125 senelerinde "Muhtârî" nisbesi kullanılmıştır. Fakat bu ifadeler bazen kesinlik arz etmemektedir. 153 senesinde vefat eden bir râvide "Haşebî" nitelemesinin görülmesi tarihi zeminle her zaman bir

⁵⁸⁵ Nâşî el-Ekber, s. 65-66.

⁵⁸⁶ Yeşilmen, s. 106.

⁵⁸⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 16, s. 457-458; Yeşilmen, s. 110-111.

⁵⁸⁸ Arif **Ulu**, "Tâbiîn'in Sünnet Anlayışı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 40.

⁵⁸⁹ Ebû Hanîfe Mescid-i Haram'da Saîd b. Cübeyr'in Mürcieliğinden bahsedince Hammâd b. Zeyd kimden duyduğunu sorunca "Sâlim el-Eftaz" der. Bunun üzerine Hammâd "Sâlim'in kendisi Mürciedir" şeklinde cevap verir. Ca'fer **Karadaş**, Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Milel ve Nihal*, Cilt 7, Sayı 2, Mayıs-Ağustos 2010, s. 200-201.

⁵⁹⁰ Topgül, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu Kavramına Tarihsel Bir Bakış", s. 52-53. Yıllara göre ifadelerin kullanılışı için bkz. Topgül, "Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şîlik İthamları-Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme".

uyuşma olmadığını da göstermektedir.⁵⁹¹ Şîî, Alevî, Râfıza kavramları ilk dönemler için mezhebî bir bakış veya terimsel bir anlam ifade etmemekte, bir birine yakın anlamda kullanılmaktaydı.⁵⁹²

Teşeyyu, bazı Şîî görüşlere sahip olmak demektir. İlk üç asırda yaşamış hadis râvileri, Ali b. Ebî Tâlib ve Ehl-i beyt büyükleriyle farklı irtibatları ve muhabbetleri sebebiyle "Teşeyyu" ile nitelendirilmişlerdir. Şîîlik ithamında bulunan müellifin fikrî ve mezhebî bakışı ithamların şeklini belirlemiştir.⁵⁹³ Mesela 250-275 döneminde-bu aynı zamanda müellifimiz İbn Kuteybe'yi de kapsayan bir zaman aralığıdır- yer alan müelliflerde Ehl-i Hadis düşüncesinin ağır bastığı; Şîî düşüncesine karşı tepkili oldukları bilinmektedir.⁵⁹⁴

Ayrıca mütekaddimîn ve müteahhirîn ıstılâhında "Şîa" kavramına yüklenen anlam da farklılık arz etmektedir. Özellikle ricâl kitaplarına bakıldığında mütekaddimîn muhaddisleri teşeyyuyu, Ali b. Ebî Tâlib'i Osman b. Affân'dan üstün tutmak; Ali b. Ebî Tâlib'i muhalifleri arasındaki savaşlarda haklı, muhaliflerini hatalı görmek şeklinde gösterilir. Bunlar arasında, Ali b. Ebî Tâlib'i Hz. Peygamberden sonra mahlûkatın en efdalı olduğunu söyleyenler de olabilir. Ancak bu kişiler vera sahibi ve dürüst oldukları ve mezheplerine başkalarını davet etmedikleri durumda rivayetleri de makbuldür. Müteahhirîn ıstılâhında ise diğer ashâba buğz eden ve söven kimseler Râfîzîler'dir ki bunların rivayetleri merduttur.⁵⁹⁵

İbn Kuteybe de bu yüzdendir ki Şîî, Râfîzî, Gulât ayrımına yer vererek ayrı bir liste oluşturmuştur.⁵⁹⁶

Öyle ise râvinin Şîîlikle ithamında, muhaddislerin yaptığı bu iki ana ayrım bizim doğru tespitte bulunmamızı sağlayacaktır. Kaldı ki selefin çoğunlukla Şîîlikle suçlanmalarının sebebi Ali b. Ebî Tâlib'i sahâbenin çoğuna tafdîl etmeleri idi. Tâbîîn ve tebeu't-tâbîîn arasında bu şekilde suçlananlar çoktu.⁵⁹⁷

⁵⁹¹Topgöl, "Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şîîlik İthamları-Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme", s. 74.

⁵⁹² Topgöl, "Hadis Râvilerinde Şîîlik Eğilimi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 71.

⁵⁹³ Topgöl, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu Kavramına Tarihsel Bir Bakış", s. 51-52.

⁵⁹⁴Topgöl, "Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şîîlik İthamları-Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme", s. 70

⁵⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, Cilt 1, s. 93; Selahattin **Polat**, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, s. 53.

⁵⁹⁶ İbn Kuteybe, *El-Maârif*, s. 443-444.

⁵⁹⁷ Polat, s. 53.

Ehl-i sünnet âlimleri "hafif Şîlik" şeklinde niteledikleri temayülün de hiçbir zararının olmadığını ifade etmektedirler.⁵⁹⁸

İlk iki asırda Ehl-i beyt taraftarı olmak demek bir ölçüde kişinin kendisinin siyasî olarak Emevîlerden ayrıştırması anlamına gelmekteydi. Oysa ki kendini ilk dönemden itibaren varmış gibi göstermeye çalışan Şîiler, Ehl-i beyt taraftarı olmayı Şîilikle özdeş hale getirmişlerdi.⁵⁹⁹

Çalışmamızın bu kısmına kadar olan bölümünde Şîilik anlayışının serüvenini kısmen de olsa ortaya koymuştuk. Biz İbn Kuteybe'nin Ehl-i hadis çizgisinde mezhepsel bir eğilime sahip olduğunu bilmekteyiz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*'inde Şîa ile Râfızîlerin arasını net bir şekilde ayırmıştır. Râfızîleri Şîa'nın Gulâtından sayarken Ebu Bekir, Ömer, ve Osman hakkında kötü konuşmayan, ancak Ali b. Ebî Tâlib 'i daha üstün gören Şîa için⁶⁰⁰ ayrı bir liste oluşturmuştur.⁶⁰¹

İbn Kuteybe'nin endişelerinin farklı olması da mümkündür. Ayrıca o, Şîa kavramını geniş yelpazede değerlendirerek, Şîî müelliflerin Mürciî olarak nitelediği kişilere Şîa listesinde yer vermiştir. Gerçi Mürcie denilen bu kişilerin bir kısmı Ashâbü'l-Hadîsin nüveleri kabul edilmektedir.

Süfyân b. Uyeyne (198/813)'nin şu değerlendirmesi olayı aslında ortaya koymaktadır.

"Osman ve Ali'nin fazilet sıralamasındaki durumu hakkında duraksayan kimse Şîî'dir. Böyle birisi güvenilir kabul edilmez, kendisiyle konuşulmaz, onunla aynı mecliste bulunulmaz, Ali'yi Osman'ın önüne alan kimse ise Râfızî'dir, Peygamber'in ashâbının yolundan yüz çevirmiştir. Râşid halîfeleri ashabın tamamına takdim eden ve kalanlar için rahmet dileyip hataları hususunda suskun kalan kimse ise bu konudaki doğruluk ve hidâyet yolundadır".⁶⁰²

Yani kişileri değerlendirirken kişinin Ali b. Ebî Tâlib'in ve soyuna beslediği sevgi, Emevî ve Abbâsî zulmüne karşı Alioğullarını desteklemesi ve iktidar mücadelesinde onların tarafını tutması anlamındaki Şîilikle; Ali ve nesline kutsiyet atfederek onları mâsum kabul eden, Ali'yi ilâh ve Peygamber seviyesine çıkaran Gulât-Şîilik ayırımına

⁵⁹⁸ Topgöl, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu Kavramına Tarihsel Bir Bakış", s. 65.

⁵⁹⁹ Demir, "Horasan'da Şîilik", s. 27.

⁶⁰⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 170.

⁶⁰¹ İbn Kuteybe, *El-Maârif*, s. 444.

⁶⁰² Topgöl, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu Kavramına Tarihsel Bir Bakış", s. 61.

dikkat etmemiz gerekmektedir. Mesela listemizde yer alan İbrâhim en-Nehaî'nin, Ehl-i beyt'i sevmesi, meşrû halîfenin Ali olduğuna ve Muâviye'nin halkın tercihiine bakmaksızın hilâfeti gasbettiğine inanması Şiîlikle ithamına neden olmuştur.⁶⁰³

Pek çok sika⁶⁰⁴ ve sadûk⁶⁰⁵ hadis bilgininin, İslâm dışına çıkmış mezhep mensubu gibi gösterilmesinde Emevî ve Abbâsî idarecilerinin veya onlara yakın olanların kendilerine muhalif zümrenin halk üzerindeki tesirini yok etmek için kullandıkları da bir gerçektir. Bu ithamda kullanılan mezheplerin başında da Şîa ve kolları öncelikli olmak üzere, Mu'tezile ve diğerleri gelmektedir.⁶⁰⁶

Abdurrahman b. İshak İbn Mende'nin (470/1078) söylediği şu söz toplumun kişileri ötekileştirmede ve itham etmedeki durumunu ortaya koymaktadır:

Gidip gördüğüm yerlerde ve yaşadığım muhitlerde bana en yakın olanlardan en uzak olanlara varıncaya kadar âriflerin ve inkarcıların şahsıma karşı takındıkları tavırlara dâima hayret ettim... görüşlerden herhangi biri hakkında, 'Kur'an ve Sünnet'te bunun aksi bir delil vardır' dediğimde beni Hâricî olarak isimlendirdiler. Onlardan birine karşı tevhid konusunda bir hadis okuduğumda Müşebbihî olarak nitelediler. Şayet bu bahis rü'yet konusunda ise Sâlimî, iman konusunda ise Mürciî, amellerle ilgili ise Kaderî, marifet konusunda ise Kerrâmî, Ebû Bekir ve Ömer'in fazileti ile alakalıysa Nâsıbî, Ehl-i beyt'in efdaliyeti ile ilgili ise Râfizî ismiyle damgalandım...⁶⁰⁷

İbn Mende'nin ifadelerinde geçen, araştırmamız boyunca bir kısmına da değindiğimiz birtakım kavramların, toplum tarafından nasıl kullanıldığını görmüş olduk. Bu değerlendirmeden sonra kişileri incelemeye geçelim. Biz, kişileri değerlendirirken Emevîler, 1. Abbâsî Asrı ve Mütevekkil dönemi olmak üzere bir tasnif yaptık. Bu şekilde hareket ederek ölüm tarihlerine göre kronolojik bir sıralamayı planladık.

⁶⁰³ Sarıçam, Kümeit b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyyât'ı-I, s. 291.

⁶⁰⁴ Sika: "Adalet ve Zabt sıfatlarını taşıyan, kendisine güvenilen râvidir". Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul 1987, s. 138; Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1980, s. 398.

⁶⁰⁵ Sadûk: "Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis yazılır ve araştırılır. Ancak râvinin zabt vasfına sahip olduğuna kesinlikle delâlet edilmez". Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 132, Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 398.

⁶⁰⁶ Mirza Tokpınar, "Abdürrazzâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'ın Şiîlikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme-I", *Dîni Araştırmalar*, Cilt 3, Sayı 9, Ocak-Nisan 2001, s. 80.

⁶⁰⁷ Muhammed Emin Eren, *Hadis Târihi ve Yorum / 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2017, s. 18.

2.2. Emevîler Dönemi

2.2.1. el-Asbağ b. Nübâte (41-60?/661-680 ?)

el-Asbağ b. Nübâte İbnü'l-Hâris b. Amr b. Fatik b. Âmir b. Mübaşi' b. Dârim. Temîmoğullarındandır.⁶⁰⁸

Âbid, zâhid bir kişi idi. Ali b. Ebî Tâlib'in yakın arkadaşıdır.⁶⁰⁹ Ali b. Ebî Tâlib'in komutanları arasında yer almış, Ali b. Ebî Tâlib'e biat ederek ölünceye kadar ona sadık kalmış ve onunla gurur duymuştur. Aynı zamanda Ali b. Ebî Tâlib'in güvendiği kimselerdendir. Sıffîn Savaşı'nda Irak atlıları arasında yer almıştır.⁶¹⁰ Ali b. Ebî Tâlib'in Yemen bölgesinden taraftarıdır ve ondan sonra vefat etmiştir.⁶¹¹

Hadis ilminde sika kabul edilmemiştir.⁶¹² Hakkında "münkerü'l hadîs",⁶¹³ "hadîsi metrûktur"⁶¹⁴ şeklinde ifadeler yer alır. Sünnî müelliflerin aksine, Şîa'nın makbul râvi gruplarından Şurtatu'l-Hamîs'te yer alan isimlerden birisidir.⁶¹⁵ el-Asbağ b. Nübâte, Ömer b. Hattâb, Ali b. Ebî Tâlib'ten hadis almış, kendisinden de Fıtr b. Halîfe rivâyette bulunmuştur.⁶¹⁶

İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁶¹⁷ Tûsî, onu Emir'ül-Mü'min'den rivayette bulunanlar arasında zikretmektedir.⁶¹⁸ Hillî, onun teşekkür şâyan biri olduğunu söylemiştir.⁶¹⁹

Ali b. Ebî Tâlib'in, Malik b. Eşter'i Mısır'a vali olarak atadığındaki nasihatı ve oğlu Muhammed el-Hanefiyye'ye vasiyeti onun kanalıyla nakledilmiştir.⁶²⁰ A. Muhammed Nur Veli, el-Asbağ b. Nübâte'yi Şîilikte aşırı gitmiş raviler arasında sınıflandırmıştır.⁶²¹

⁶⁰⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 335-336.

⁶⁰⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 335-336; en-Necâşî, s. 10.

⁶¹⁰ Keşşî, s. 655.

⁶¹¹ Abdullah b. Hasan **el-Mamakani**, *Tenkîhu'l-makâl fî ilmi'r-ricâl*, (Thk. Muhyiddin el-Mamakani), Cilt 11, el-Müessesetü Âli'l-Beyt, 2003, s. 128-140.

⁶¹² Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî b. Bahr b. Sinân b. Dinar **en-Nesâî** (303/915), *ed-Duaîf ve'l-metrûkûn*, Müesseset'ül Kütüb'il-Sikafiyye, Beyrut 1985, s. 58.

⁶¹³ Münkerü'l-Hadîs: "Hadis râvilerinin cerhinde kullanılan tabirlerden biri olup "Hadisi kabul edilmeyen, rıza gösterilmeyen kimse" manasına gelir". Koçyiğit, s. 291.

⁶¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm Vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, Cilt 3, s.16-17. Metrûk: "İbn Hacer'in tarifine göre Hz. Peygamberin kızb (yalancılık) ile itham olunan yahut hadiste yalanı görülme bile sâir konuşmalarında yalancı olarak bilinen kimseleri malum kaidelere aykırı olarak rivayet ettikleri ve bu rivayetlerinde münferit kaldıkları hadislere denir". Koçyiğit, s. 221.

⁶¹⁵ Sofuoğlu, "Şîa-i İmâmiyye'nin Hadis Anlayışı", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, (13-15 Şubat 1993), s. 264-265, 274.

⁶¹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm Vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, Cilt 3, s. 16-17.

⁶¹⁷ İbn Rüste, s. 219.

⁶¹⁸ Berkî, s. 5; Tûsî, *Ricâl*, s. 48.

⁶¹⁹ Hillî, s. 77.

Nâşi el-Ekber'de, el-Âsbağ b. Nübâte ve el-Hâris el-A'ver'in, Ali b. Ebî Tâlib'in ashabından olduğu söylenerek onlara atfen şu rivayet nakledilir. Ali'nin şehadetinden sonra, oğlu Hasan'ın imam olduğunu iddia eden bir fırka vardır. Bu fırkaya göre; Hz. Peygamber, tıpkı Ali'nin imâmetini nass ile sabit kıldığı gibi, oğlunun imâmeti de sabittir. Her imamdan sonra bir imam, her vasiden sonra bir vasi dünya yok oluncaya kadar gereklidir. Hz. Peygamber, gelecek her imamın ismini ve sıfatını belirtmiştir.⁶²²

Verilen malumatlara bakıldığında el-Âsbağ b. Nübâte, Ali b. Ebî Tâlib muhibbi, onun taraftarı bir kişi olması sebebiyle Şîi olarak isimlendirilmiş, ancak Ali b. Ebî Tâlib'i diğer halîfelerden üstün tuttuğuna dair bir rivayete rastlanmamıştır. Ölüm tarihi olarak Ali b. Ebî Tâlib'den sonra vefat ettiği bilgisine bakıldığında Muâviye dönemi olması muhtemeldir.

2.2.2. Sa'sa'a b. Sûhân (41-60?/661-680?)

Sa'sa'a b. Sûhân, İbn Hucr b. el-Hâris b. el-Hicrîs b. Sabire b. Hidricân b. İsâs b. Leys b. Hudâd b. Zâlim b. Zühl b. İcl (b. Vedî'a) b. Amr b. Vedî'a b. (Lükeyz b.) Efsâ b. Abdülkays.⁶²³ Sa'sa'a, Kûfe şehir planlayıcılarından hatip biridir.⁶²⁴

Osman b. Affân kuşatıldığında isyancılara gelerek: "Bana bir adam gösterin onunla konuşayım." deyince onlar da Sa'sa'a b. Sûhân'ı gösterdiler. Osman ona şunu söyledi: "Sizi bana karşı çıkmaya iten sebep nedir?" O da şöyle dedi: "Biz, Allah rabbımızdır dediğimiz için memleketlerimizden çıkarıldık." Bu söz üzerine Osman, ona. "Yalan söyledin, siz onlar değilsiniz, biz onlarız. Zîrâ Mekkeliler bizi yurdumuzdan çıkardılar. Böylece Allah şöyle dedi: "Onları biz yeryüzüne yerleştirirsek namaz kılarlar, zekât verirler, uygun olanı emrederler. İşlerin sonucu Allah'a aittir."⁶²⁵ Bu ise beladan ziyâde övgü idi.⁶²⁶

Zeyd b. Sûhân,⁶²⁷ Sa'sa'a b. Sûhân ve Seyhân b. Sûhân kardeşlerin üçü de Cemel Vak'ası'na katılmışlardır.⁶²⁸ Ali b. Ebî Tâlib sancağını önce Seyhân, şehit olduktan sonra

⁶²⁰ Necaşi, s. 10; Tûsi, *Fihrist*, s. 433

⁶²¹ Veli, s. 41.

⁶²² Nâşi el-Ekber, s. 22.

⁶²³ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 332.

⁶²⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 332; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed **İbn Abdilber** (463/1071), *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (Thk. Ali Muhammed el-Begâvî), Daru'l Ceyl, Beyrut 1992, Cilt 2, s. 717.

⁶²⁵ Hac, 41.

⁶²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 219.

⁶²⁷ Hillî, s. 308.

⁶²⁸ İbn Kesîr, Cilt 7, s. 371-399.

Zeyd ve o da şehit olduktan sonra Sa'sa'a almıştı.⁶²⁹ Ali b. Ebî Tâlib'in, Sıffîn Savaşı esnasında Muâviye b. Süfyân'a gönderdiği kişilerden Sa'sa'a b. Sûhân'ın adı da geçmektedir.⁶³⁰ Halîfe b. Hayyât, Sıffîn Savaşındaki kumandanları sayarken Sa'sa'a b. Sûhân'ın Kûfe Abdulkaysına kumandan tayin edildiğini söylemektedir.⁶³¹ İbn Sa'd, Sa'sa'a'nın, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın hilâfeti döneminde vefat ettiğini söylerken⁶³² İbn Kesîr de hicrî 36 Cemel Savaşı esnasında öldüğü bilgisini verir.⁶³³ Keşşî ise Hz. Peygamber zamanında Müslüman olan Sa'sa'a'nın, Ali b. Ebî Tâlib'in arkadaşlarından olduğu ve Osman b. Affân'ın hilâfeti yıllarında öldüğü bilgisini verir.⁶³⁴ Ancak müellifimiz İbn Kuteybe'nin "Benu Sûhân"⁶³⁵ başlığı altında, Sa'sa'a b. Sûhân'ın Cemel Vak'ası'na katıldığı bilgisini sunması Osman b. Affân döneminde ölmüş olmasının mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. Halîfe b. Hayyât, Cemel Savaşında ölenlerin içerisinde Zeyd ve Seyhân'ın adını sayarken Sa'sa'a'dan söz etmemektedir.⁶³⁶ Muâviye zamanında öldüğü bilgisi doğru görünmektedir.

Hadis âlimlerinin sika kabul ettiği bir râvidir⁶³⁷ ancak az hadis rivayet ettiği söylenmektedir.⁶³⁸ Malik b. Haris el- Eşter dönemini anlatan rivayetleri bulunmaktadır.⁶³⁹ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁶⁴⁰ Tûsî, onu Emir'ül-Mü'min'den rivayette bulunanlar arasında zikretmektedir⁶⁴¹

Welhausen, Mugire b. Şu'be'nin, Sa'sa'a'nın herkesin içinde Osman b. Affân 'a sövdüğü ve Ali b. Ebî Tâlib'i övdüğü gerekçesiyle âsîler üzerine göndereceği kabile reisleri arasına seçmediğini söyler.⁶⁴² Bu sebbetme olayıyla alakalı kesin bir malumata sahip olmamakla birlikte Halîfe b. Hayyât'ın Osman b. Affân'ı kuşatanların içinde Sa'sa'a'nın adını vermesi olaylar arasında bir bağlantı olabileceğini düşündürmektedir.

⁶²⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 332; İbn Abdilber , Cilt 2, s. 717.

⁶³⁰ Dîneverî, s. 233.

⁶³¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 250.

⁶³² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 332.

⁶³³ İbn Kesîr, Cilt 7, s. 393.

⁶³⁴ Keşşî, s. 658.

⁶³⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 275-276.

⁶³⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 243.

⁶³⁷ Aynı yer.

⁶³⁸ Keşşî, s. 658.

⁶³⁹ Necaşî, s. 198-199.

⁶⁴⁰ İbn Rüste, s. 219

⁶⁴¹ Berkî, s. 5; Tûsî, *Ricâl*, s. 59.

⁶⁴² Wellhausen, *İslâmiyet'in ilk Devrinde Dînî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 30.

Netice olarak Sa'sa'a'nın Ali b. Ebî Tâlib'in arkadaşı⁶⁴³ olması hasebiyle devrinin siyasî konjonktürü gereği Şîî olarak isimlendirilmiş olması muhtemeldir.

2.2.3. el-Hâris el-A'ver (64-65/682-685 ?)

el-Hâris el-A'ver b. Abdullah b. Kâ'b b. Esed b. Hâlid b. Hûs. A'ver; gözü görmeyen anlamına gelir.⁶⁴⁴

el-Hâris el-A'ver, Abdullah b. Yezîd el-Ensârî el Hâtimî'nin Kûfe valisi olduğu, Abdullah b. ez-Zübeyr'in hakimiyeti günlerinde Kûfe'de vefat etmiştir.⁶⁴⁵

Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyeti hicrî 63-73⁶⁴⁶ veya 64-73⁶⁴⁷ yılları arasında sürmüştür. İbn Zübeyr'in, hicrî 64'te Kûfe valiliğine atadığı iki validen birisi Abdullah b. Yezîd el-Ensârî el-Hâtimî'dir.⁶⁴⁸ Bu tarih aynı zamanda Harre Vak'ası'nın vukû bulduğu, Osman b. Affân hakkındaki hüsnü şehâdeti sebebiyle Hâricîler'in Abdullah b. Zübeyr'i terk ettikleri, Tevvâbûn'un harekete geçtiği, Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekaffî'nin Mehdî söylemiyle Muhammed İbn Hanefîye adına hareket ettiğini söylediği bir dönemdir. Abdullah b. Zübeyr hicrî 65'te bu vâliyi azletmiştir.⁶⁴⁹ Bu malumata bakıldığında el-Hâris el-A'ver'in hicrî 64 veya 65 yılında ölmüş olması muhtemeldir.

Tâbiîn âlimlerindendir.⁶⁵⁰ Hadis ilminde zayıf kabul edilen râvilerdendir.⁶⁵¹

Hâris, hakkındaki Şîî nitelemesini, İbn Kuteybe gibi Şehristânî de sebep göstermeden "İmâmiyye ve Şîa'nın Diğer Sınıflarından Olanlar" şeklinde oluşturduğu liste içinde zikreder.⁶⁵² Şîîler tarafından yapılan bir çalışmada "Ca'ferî" gösterilen bir kişidir. Onların iddiasına göre; Ali'yi aşırı sever ve onu diğerlerine tercih ederdi.⁶⁵³ İbn Rüste onu Ali taraftarı olarak zikreder.⁶⁵⁴

⁶⁴³ İbn Abdilber, Cilt 2, s. 717.

⁶⁴⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 275-277.

⁶⁴⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 275-277.

⁶⁴⁶ Hasan, Cilt 2, s. 105.

⁶⁴⁷ Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 40-44.

⁶⁴⁸ İbn Kesîr, Cilt 8, s. 387.

⁶⁴⁹ İbn Kesîr, Cilt 8, s. 421.

⁶⁵⁰ Nesâî, s. 77.

⁶⁵¹ Nesâî, s. 77.

⁶⁵² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 171. "Şîa Ricâli ve Muhaddislerden Kitap Tasnif Edenler" başlıklı bölümde incelediğimiz on beş kişinin ismi de geçmektedir. Yeri geldikçe bunlara değinilecektir.

⁶⁵³ Berkî, s. 4; Seyyid Abdülhüseyn Şerefuddin, "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî", e Booked by: ShiaLibrary.com, www.IslamKutuphanesi.com (08.02.2015)

⁶⁵⁴ İbn Rüste, s. 224, Eker, Ali Fuat, "İbn Rüsteh'in 'A'lâkî'n-Nefise" Adlı Eseri", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 262

Keşşî'nin⁶⁵⁵ anlattıklarına bakılırsa Ali'yi bir gece ziyaret eder, kendisine "Seni buraya getiren nedir?" diye soran Ali 'ye "Allah'a ve sana olan sevgimdir"⁶⁵⁶ şeklinde cevap verir. Kendisinin Şîlik'le ithamında Ali b. Ebî Tâlib'e muhabbeti sebebiyle taraftar anlamında bir Şîlik'ten söz edilebilir.

2.2.4. Habbe b. Cüveyn (76/695)

Habbe b. Cüveyn b. Ali b. Abdinuhum b. Mâlik Ebû Kudâme el-Urenî el-Kûfî.⁶⁵⁷ Kûfeli'dir, Tâbiîndendir.⁶⁵⁸ Becîle kabilesine mensuptur.⁶⁵⁹

İbn Sa'd, Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfetinin ilk yıllarında yetmiş altı senesinde vefat ettiği bilgisini sunar.⁶⁶⁰ Ancak Halife b. Hayyât gerek *Târîh*'inde gerekse *Tabakat*'ında yetmiş dokuz yılı olayları içinde ölüm tarihini işlerken Haccâc'ın Irak'a geldiği ilk günlerde öldürüldüğünü⁶⁶¹ söylemektedir.

Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Mes'ûd ve Hüzeyfe b. el-Yemânî'den rivayette bulunmuştur.⁶⁶² Kendisinden de Seleme b. Küheyl, Ebü'l-Mikdan Sâbit b. Hürmüz ve başkaları hadis nakletmiştir.⁶⁶³

Hadis ilminde zayıf⁶⁶⁴ olduğuna dair rivayetlerin yanında⁶⁶⁵ sika olduğunu söyleyenler de mevcuttur.⁶⁶⁶

Şehristânî, Habbe b. Cüveyn'in Şîa ve İmâmîyyeden olduğuna dair bilgi vermektedir. Ancak buna herhangi bir sebep göstermemektedir.⁶⁶⁷ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği

⁶⁵⁵ Keşşî, s. 85-86.

⁶⁵⁶ Hillî, s. 122.

⁶⁵⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. 9, s. 197.

⁶⁵⁸ İbn Hibbân, *Târîhu's Sikat*, c. 4, s. 182; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. 9, s. 197.

⁶⁵⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 286.

⁶⁶⁰ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 286; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 9, s. 201; İbn Esîr, Cilt 4, s. 376.

⁶⁶¹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 344; *Kitâbü't-Tabakât*, s. 1088.

⁶⁶² İbn Hibbân, Cilt 4, s. 182; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 9, s. 197.

⁶⁶³ İbn Hibbân, Cilt 4, s. 182; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. 9, s. 197.

⁶⁶⁴ "Sahih veya hasen için aranan şartlardan birini veya birkaçının yok olması halinde hadis zayıf kabul edilir. Bu da ancak hadisin cerhi ile anlaşılır. Âdil ve zabtı tam râvilerin, muttasıl senetler rivayet ettikleri şâz olmayan ve illeti bulunmayan hadisler sahih kabul edilir. Hasen de ise, ricâli yalancılıkla itham olunmayan fazla hataları görülmeyen bununla beraber zabtı yönünden hadis ricâlinin derecesine ulaşmayan hadistir". Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 467.

⁶⁶⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 286; İbn Hibbân, Cilt 4, s. 182; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 9, s. 200.

⁶⁶⁶ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 9, s. 199.

⁶⁶⁷ Şehristânî, s. 171.

isimlendendir.⁶⁶⁸ Tûsî, onu Emir'ül-Mü'min'den rivayette bulunanlar arasında zikretmektedir⁶⁶⁹ Hillî'de de ismi geçmektedir.⁶⁷⁰

Hatib el-Bağdâdî, Ali b. Ebî Tâlib'in arkadaşı olduğunu ve onda teşeyyu bulunduğuna dair rivayetlerde bulunmuştur.⁶⁷¹ A. Muhammed Nur Veli, Habbe b. Cüveyn'i Şîlikte aşırı gitmiş raviler arasında sınıflandırmıştır⁶⁷²

Yaşadığı asır dikkate alındığında Habbe b. Cüveyn'in Kûfeli olması, Ali b. Ebî Tâlib'e yakın oluşu, onun taraftar anlamında kullanılan Şîlikle itham edilmesinde etkisi olmuş olabilir.

2.2.5. İbrâhim en-Nehaî (96/714)

İbrâhim b. Yezîd b. el-Esved b. Amr b. Râbia b. Hârise b. Sa'd b. Mâlik b. en-Nehaî. Kûfe'de doğmuştur. Yemen'deki Mezhic kabilesindendir. Künyesi Ebû İmrân'dır ve Tâbiîndendir. Bir gözü görmezdi.⁶⁷³ Şakacı bir mizaca sahip olduğu⁶⁷⁴ söylenmiştir. İhlâs sahibi idi. Hz. Âişe'yi görmüş⁶⁷⁵ ancak ondan hadis alıp almadığı yaşı itibariyle tartışılmış olup net değildir.⁶⁷⁶

Vefat tarihi hakkında hicrî 49, 58, 60, 95 şeklinde farklı rivayetleri bulunmaktadır.⁶⁷⁷ İhtiyarlamadan 30-50 yaş arası, hicrî 95 senesinde öldüğü bilgisi de kaynaklarda geçmektedir.⁶⁷⁸ İbn Sad'a göre, ellili yaşlarda Kûfe'de Velid b. Abdülmelik'in hilâfeti döneminde ittifakla hicrî 96 yılında vefat etmiştir.⁶⁷⁹ Haccâc'dan gizlenirken öldüğü söylenmiştir.⁶⁸⁰ Ebû Avn şöyle demiştir: "İbrâhim'in cenazesindeydim, dayısının oğlu Abdurrahman b. Esved b. Yezîd cenaze namazını kıldırdı. Cenazede ancak yedi kişi vardı."⁶⁸¹

⁶⁶⁸ İbn Rüste, s. 219.

⁶⁶⁹ Berkî, s. 6; Tûsî, *Ricâl*, s. 50.

⁶⁷⁰ Hillî, s. 309.

⁶⁷¹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 9, s. 200.

⁶⁷² Velî, s. 65.

⁶⁷³ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 384-389; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, Cilt 2, s. 1052-1054; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 322-323.

Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 73-74.

⁶⁷⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 322-323.

⁶⁷⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 73-74.

⁶⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, Cilt 2, s. 1052-1054.

⁶⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, Cilt 1, s. 25-26.

⁶⁷⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 73-74.

⁶⁷⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 391-402.

⁶⁸⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, Cilt 2, s. 1052-1054.

⁶⁸¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, Cilt 1, s. 387.

Mesrûk, Alkame ve dayısı Esved b. Yezîd hadis aldığı kişilerdendir. Ondan da A'meş, Hammâd b. Süleyman, Mansûr, Mugire b. Miksem ve başkaları rivayette bulunmuştur.⁶⁸² Daha on sekiz yaşlarındayken ilim öğrettiği⁶⁸³ hatta Saîd b. Cübeyr'in onunla ilgili olarak "Aranızda İbrâhim olduğu halde bana mı fetva soruyorsunuz?" dediği naklölunur.⁶⁸⁴

Nehaî, bölgesel fıkıh öğretilerinin teşekkül etmeye başladığı dönemde, re'ye göre fetva veriyor ve bu sebeple "Fâkihül Irak" diye tanınıyordu. Döneminin âlimleri gibi mescidin sütunları altında ders verememesi, öğrencilerinin sayısının dört-beş civarında olması, orta yaşta vefat etmesi, son dönemlerini de Haccâc'dan gizlenerek geçirmesi sebebiyle yeterince üne kavuşamamıştır. Onun fikirleri çoğunlukla talebesi Hammâd b. Süleyman kanalıyla rivayet edilmiştir. Aynı zamanda fikirleri Ebû Hanîfe ismi etrafında şekillenecek Hanefî mezhebinin görüşlerine de ilham olmuştur.⁶⁸⁵

Yanında Mürcie'den bahsedilince ağır konuştuğu "İrcâ bid'attır" dediği ve kendi meclisinde "İrcâ" yı kabul eden bir kişinin haberini aldığında "Bizimle beraber oturma" dediği nakledilir.⁶⁸⁶ Hatta el-A'meş'ten gelen bir rivayette Mürcie'den söz edilince "Allah'a andolsun ki benim yanımda Ehl-i kitap'tan daha sevimsizdirler." der.⁶⁸⁷

Bir adam İbrâhim en-Nehaî'ye ilim öğrenmek için geliyordu. Bu arada bir grubun Osman ile Ali hakkında tartışmalarını duydu. Adam dedi ki: "Ben İbrâhim'den bir şeyler öğreniyorum. Ancak insanların Ali ve Osman'ın durumları hakkında ihtilâf içinde olduklarını görüyorum." Bu durumu İbrâhim en-Nehaî'ye sorunca o da: "Ben ne Sebeîyim ne de Mürcie" diye cevap verdi. Bir başka rivayette "Ali bana Ebû Bekir ve Ömer'den daha sevimli geliyor" diyen bir adama; "Ancak Ali eğer senin bu sözünü duymuş olsaydı sırtını açtırdı sırtına vurdururdu. Eğer siz böyle bir düşünce ile yanımda oturuyorsanız bundan sonra bizimle oturmayın." dedi. Eş-Şeybânî'nin söylediğine göre; "Ali bana Osman'dan daha çok sevimli geliyor, ancak Osman'a herhangi bir kötülük isnat etmektense gökten yere düşmeyi tercih ederim." demiştir.⁶⁸⁸ "Ehl-i Kible'den herhangi biri ile çarpışmayı helal görseydim şu Hâşebiye denen

⁶⁸² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, Cilt 2, s. 1052-1054.

⁶⁸³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 322-323.

⁶⁸⁴ Şükrü Özen, "Nehaî", DİA, Cilt 32, Yıl 2006, s. 535-538.

⁶⁸⁵ Özen, s. 537.

⁶⁸⁶ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 384-389.

⁶⁸⁷ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 389-391.

⁶⁸⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 389-391.

grupla savaşmanın helal olduğunu kabul ederdim." dediği yine gelen rivayetler arasındadır.⁶⁸⁹

Haccâc, hutbe okurken zaman zaman Ali b. Ebî Tâlib aleyhine konuştuğunda, İbrâhim'in hutbeyi dinlemediği, tespih çektiği söylenir. Haccâc veya diğer zâlimlere lânet etmenin hükmünü soranlara; "Allah, 'Allah'ın lâneti zâlimlerin üzerine olsun'⁶⁹⁰ demiyor mu?" diye cevap verdiği naklolunur.⁶⁹¹

Haccâc ile arasının iyi olmadığı, onun yaptığı haksızlıkları görmezlikten gelmeyi körlük olarak gördüğü hatta Haccâc'ın ölüm haberi kendisine ulaştığında secdeye kapanarak sevinçten ağladığı da⁶⁹² gelen haberler arasındadır.

İbrâhim en-Nehaî, İbn Kuteybe'nin Şîa listesinde yer almakla birlikte, *el-Maârif*'te hakkında kısa bir malumat da bulunmaktadır.⁶⁹³ İbn Rüste'nin Şîi olarak gösterdiği isimlerdendir.⁶⁹⁴ Tûsî, onu Ali b. Ebî Tâlib'in ashâbı arasında zikreder.⁶⁹⁵

Neticede İbrâhim en-Nehaî'nin, Emevîler'in Süleyman b. Abdülmelik'e (99/717) kadar geçen siyasî kadrolarının yaptığı siyasî çalkantılardan etkilenmesi mümkündür.⁶⁹⁶ İdarecilerin haksız uygulamalarına sessiz kalmadığı, Ali b. Ebî Tâlib'i sevmekle birlikte Ebû Bekir ve Ömer'e tafdîl etmediği, Osman'a dil uzatmayı kerih gördüğü gelen haberlerden anlaşılmaktadır. Yönetimle arası iyi olmayıp Ali'yi de sevdiğini söylemesi taraftar anlamında Şîilik'le itham edilmesine neden olmuş olabilir.

2.2.6. Sâlim b. Ebi'l-Ca'd (100-101/719)

Sâlim b. Ebi'l-Ca'd el-Gatafânî. Gatafan'dan Eşca'nın Kûfeli bir azatlısıdır. Tâbiîndendir.⁶⁹⁷ Ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Ömer b. Abdülaziz'in hilâfeti sırasında 100 veya 101 yılında ölmüştür.⁶⁹⁸ Veya 99 yılında Süleyman b. Abdülmelik'in döneminde vefat etmiştir.⁶⁹⁹

⁶⁸⁹ ay.

⁶⁹⁰ Hud 18

⁶⁹¹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 389-391.

⁶⁹² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 73-74.

⁶⁹³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 322-323.

⁶⁹⁴ İbn Rüste, s. 219.

⁶⁹⁵ Tûsî, *Ricâl*, s. 57

⁶⁹⁶ Mehmet **Özkul**, "İbrâhim en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 1997, s. 6.

⁶⁹⁷ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 409-410; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 315; İbn Kesîr, Cilt 9, s. 307.

⁶⁹⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 409-410; Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakat*, s. 264.

⁶⁹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, s. 389; İbn Esîr ise doksan beş yılında öldüğünü belirtmektedir. *el-Kâmil*, Cilt 4, s. 533.

Maârif'te verilen bir rivayette Ebî'l Ca'd'ın altı oğlu bulunduğu ve bunların ikişer ikişer Şîilerin, Mürcîilerin ve Hâricîilerin görüşünü benimsediği söylenmektedir. Babalarının bu durum karşısında "Ey oğullarım, şüphesiz Allah sizin aranızı ayırdı." dediği nakledilmektedir.⁷⁰⁰

Kardeşleri; Ubeyd, İmrân, Ziyâd Müslim⁷⁰¹ ve Abdullah'tır.⁷⁰² Kardeşlerinden hadis rivayet edilmiştir.⁷⁰³

Sâlim b. Ebi'l-Ca'd hadiste sika kabul edilirdi.⁷⁰⁴ Döneminin meşhur muhaddislerindendir.⁷⁰⁵ Câbir, Sevbân, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Ömer, Nu'mân b. Beşîr ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Kendisinden de rivayette bulunanlar arasında Katâde ve A'meş gelmektedir.⁷⁰⁶

Berkî, onu, Ca'fer es-Sâdık'ın ashâbı arasında zikrederek âmi ve Kûfe'li olduğunu söylemektedir.⁷⁰⁷ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁷⁰⁸ Tûsî, onu Emir'ül-Mü'min'den rivayette bulunanlar arasında zikretmektedir.⁷⁰⁹ Şehristânî sebep göstermeden Şîa ve İmâmiyyeden olanlar arasında göstermekte ve güncel bir sitede Ca'ferîler arasında ismi geçmektedir.⁷¹⁰

Buraya kadar verilen malumata bakılınca Şîî gösterilmesinde Kûfeli olması, önemli bir unsur olarak görülmektedir. Onun dışında Hulefâ-yi Râşidîn arasında herhangi bir tafdîl, sahâbeden teberrî ettiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Daha önce değindiğimiz gibi Kûfeli olmak muhaddislerin Şîî gösterilmesinde bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Sâlim b. Ebî'l-Ca'd'ın da bu sebeple Şîî gösterildiğini düşünmekteyiz.

2.2.7. Tâvûs b. Keysân (106/725)

Tâvûs b. Keysân el-Hemedânî el-Yemânî. Künyesi Ebû Abdurrahman'dır. Annesi Fars asıllıdır. Tâvûs lakâbıdır. İsmi Zekvân'dır.⁷¹¹ Yemen'de el-Cened bölgesinde

⁷⁰⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 315.

⁷⁰¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 315; İbn Kesîr, Cilt 9, s. 307.

⁷⁰² Hillî, s. 308; İbn Kesîr, Cilt 9, s. 307.

⁷⁰³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 315.

⁷⁰⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 409-410.

⁷⁰⁵ İbnü'l-İmâd, Cilt 1, s. 404.

⁷⁰⁶ İbn Kesîr, Cilt 9, s. 307.

⁷⁰⁷ Berkî, s. 33.

⁷⁰⁸ İbn Rüste, s. 219.

⁷⁰⁹ Tûsî, *Ricâl*, s. 55.

⁷¹⁰ Şehristânî, s. 171; Seyyid Abdülhüseyn Şerefüddin, "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî", e Booked by: ShiaLibrary.com, www.IslamKutuphanesi.com

⁷¹¹ Ebû Bekr Ahmed b. Hârûn **el-Berdîcî** (301/914), *Tabakatü'l-esmâ'î'l müfreda, mine's-sahâbet'i ve't - tâbiîn ve ashâbi'l-hadîs*, (Thk. Abduh Ali Kuşek), Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, Dimaşk 1990, s. 82.

oturuyordu. Mekke'de 106 yılında Tevriye⁷¹² gününde vefat etmiş, cenaze namazını Hişâm b. Abdülmelik kıldırılmıştır.⁷¹³

Genelde yüzü örtülü gezdiği, Haccâc'ın kardeşi Muhammed b. Yûsuf'un hediye etmek istediği şalı almadığı rivayet edilir.⁷¹⁴ Ayrıca Yemen emiri kendisine beş yüz dirhem gönderdiğinde kabul etmemiştir.⁷¹⁵

En çok İbn Abbâs ve İbn Ömer'den rivayette bulunmuştur. Tâbiîn efendilerinden Yemenli âbid ve fakih biridir.⁷¹⁶ Tâvûs ayetlerin fikhî yönleri üzerinde durur ve nassların zâhirine göre hüküm verir ve re'yden daha fazla nakle önem verdiği görülse de akıl ve nakli birlikte kullanan bir âlimdir. Kendisi kesin bir şekilde "Ehl-i Re'y" ya da "Ehl-i Eser" sayılmamaktadır.⁷¹⁷

Ömer b. Abdülazîz, Tâvûs'a bir mektup yazarak nasihat istediğinde; "İşlerin hayırlı olmasını istiyorsan hayırlıları göreve getir." diye cevap vermiştir. Halîfe de bunun üzerine "Öğüt olarak bu bana yeter" şeklinde karşılık vermiştir.⁷¹⁸

Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'dan şöyle bir olay nakleder: "Tâvûs'un Mekke'de bulunduğu bir sırada, Halîfe Hişâm da Mekke'ye geldi. Bu esnada Tâvûs'un yanında bulunanlar, Halîfe Hişâm'ın faziletlerinden bahsederek ondan halîfenin yanına gitmesini istediler. Tâvûs'un; 'Benim ona ihtiyacım yoktur.' demesi üzerine yanındakiler, gitmediği takdirde halîfeden zarar görebileceğinden bahsettiler. Bunun üzerine, Tâvûs: 'Öyleyse sizin anlattığınız gibi faziletli biri değildir.' şeklinde cevap verdi."⁷¹⁹

İbn Kesîr de, Horasan valisi Müslim b. Kuteybe b. Müslim'in, Tâvûs tarafından kovulduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Süleyman b. Abdülmelik'in, tavaf sırasında gördüğü Tâvûs'u yanına çağırarak bir takım sualler sorduğunu; Tâvûs'un, Haccâc b. Yûsuf'un kardeşi Eyyûb b. Yahyâ'ya iltifat göstermediğini de nakletmektedir.⁷²⁰

⁷¹² Arife gününden bir gün önce.

⁷¹³ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 84-89; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 317; İbn Hibbân, Cilt 4, s. 39; el-Berdîcî, s. 82; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 90; İbnü'l-Îmâd, Cilt 2, s. 40-41.

⁷¹⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 84-89.

⁷¹⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 90.

⁷¹⁶ İbn Kuteybe, *el Maârif*, s. 317; İbn Hibbân, s. 354.

⁷¹⁷ Abdullah **Kahraman**, "Tâvûs b. Keysân", DİA, Cilt 40, s. 185-186.

⁷¹⁸ İbn Hallikân, Cilt 2, s. 509; İbnü'l-Îmâd, Cilt 2, s. 40-41.

⁷¹⁹ İbn Kesîr, Cilt 9, s. 383.

⁷²⁰ İbn Kesîr, Cilt 9, s. 388.

Tâvûs hakkındaki Şîî nitelemesini İbn Kuteybe gibi Şehristânî de sebep göstermeden "İmâmiyye ve Şîa'nın diğer sınıflarından olanlar" şeklinde oluşturduğu liste içinde zikreder.⁷²¹

Rivayetler değerlendirildiğinde Tâvûs'un, Emevî yöneticileriyle arasına mesafe koyduğu, onların istekleri doğrultusunda hareket etmediği anlaşılmaktadır. Ali b. Ebî Tâlib'e yakınlığı veya onu diğer halîfelere tafdîl ettiğine dair net bir bilgi olmayışı dönemin iktidarına muhalefeti sebebiyle Şîîlik'le itham edilmiş olabileceği fikrini akla getirmektedir.

2.2.8. Atıyye b. Sa'd Avfî (111/729-730)

Atıyye b. Sa'd İbn Cünâde el-Avfî, Künyesi Ebü'l-Hasan olup Kays kabilesinin Cedile koluna mensuptur. Doğduğunda babası Ali b. Ebî Tâlib'e getirmiş o da Allah'ın bir hediyesi anlamında Atıyyetullah demesi üzerine ismi Atıyye olarak kalmıştır. Annesi Rum asıllıdır. Hicrî 111 senesinde vefat etmiştir.⁷²²

Hadisteki durumu net değildir. Kimi muhaddisler sika kabul ederken, kimileri zayıf görmüşlerdir.⁷²³

Tâbiîn'dan olan Atıyye b. Sa'd, 81/700'deki İbnü'l-Eş'as⁷²⁴ isyanına katılmış yenilince İran bölgesine kaçmıştır. Haccâc bunun üzerine Muhammed b. el-Kâsım es-Sekaffi'ye bir mektup yazarak, Atıyye'yi çağırıp, Ali b. Ebî Tâlib'e lânet getirmesi karşılığında serbest bırakmasını, aksi durumda dört yüz kırbaç vurarak saç ve sakalının tıraş ettirilmesini istemiştir. Lânet etmeyi kabul etmeyen Atıyye cezalandırılmıştır. Kuteybe'nin Horasan valiliği döneminde oraya gitmiş, Irak valisi Ömer b. Hübeyre kendisine izin verince Kûfe'ye dönmüştür ve ölünceye dek oradan ayrılmamıştır.⁷²⁵

Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Atıyye'nin adını da zikretmektedir.⁷²⁶ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁷²⁷ Berkî,

⁷²¹Şehristânî, s. 171. "Şîa Ricâlî ve Muhaddislerden Kitap Tasnif Edenler" başlıklı bölümde incelediğimiz on dört kişinin ismi de geçmektedir. Yeri geldikçe bunlara değinilecektir.

⁷²²İbn Sa'd, Cilt 8, s. 422-423.

⁷²³İbn Sa'd, Cilt 8, s. 422-423; İsmâil Lütü Çakan, "Atıyye el-Avfî", DİA, Cilt 4, 1991, s. 62-63.

⁷²⁴İbn Esîr, Cilt 4, s. 418.

⁷²⁵İbn Sa'd, Cilt 8, s. 422-423.

⁷²⁶Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Belhî **el-Kâ'bî** (319/931), *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifetu'r-ricâl*, (Thk. Ebû Amr el-Hüseyin b. Ömer b. Abdîrrahim), Dâru'l-Kütübil-İlmiyye, Beyrut 2000, Cilt 2, s. 390.

⁷²⁷İbn Rüste, s. 219.

onu, Ca'fer es-Sâdık'ın ashâbı arasında zikreder.⁷²⁸ Tûsî, onu Emir'ül-Mü'min'den rivayette bulunanlar arasında zikretmektedir.⁷²⁹

Atıyye'nin dönemindeki birçok âlim gibi, İbnü'l-Eş'as isyanına destek vermesi, dönemin iktidarına karşı muhalefet tarafında yer alarak siyasî tartışmalara dâhil olduğunu göstermektedir. Bu zaman dilimi Hâşimoğulları'nın gizli propaganda yürüttükleri bir dönemdir de. Ailesinin doğan çocuklarına Ali b. Ebî Tâlib'in isim vermesini istemesi ve kendisinin yönetime muhalif gruplar içinde yer almasının Şîî olarak isimlendirilmesinde etkisinin olması muhtemeldir.

2.2.9. Hakem b. Uteybe (114-115/731-732)

Hakem b. Uteybe, Ebû Muhammed el-Kindî⁷³⁰ İbn Sa'd'da tam adıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. *el-Kâmil'de*, "Hakem b. Uteybe b. Nehhâs, Kinde'den bir hanımın mevlâsıdır" denilmektedir.⁷³¹ Künyesi Ebû Abdillâh'tır.⁷³² Künyesinin Ebû Muhammed olduğu da söylenmektedir.⁷³³ İbrâhim en-Nehâî ile aynı yıl doğmuştur.⁷³⁴ Elli yılında doğduğu da söylenmiştir.⁷³⁵ Kûfelidir.⁷³⁶ Kûfe'de, Hişâm b. Abdülmelik'in hilâfeti sırasında 115 senesinde vefat etmiştir.⁷³⁷ Zehebî, *Târîh*'inde 114 senesinde öldüğünü söyleyenler olsa da⁷³⁸ "115 doğru olandır" demektedir.⁷³⁹

Sika, fakih, hâfız, âlim, yüksek ve yüce bir kişi idi. Çok sayıda hadis rivayet etmiştir.⁷⁴⁰ Ali b. Hüseyin,⁷⁴¹ Mücâhid, İbrâhim en-Nehâî, Saîd b. Cübeyr ve diğerlerinden rivayette bulunmuştur. Ondan da, Evzâî, Zeyd b. Ebî Uneyse, Ebû Avâne, Şu'be ve başkaları nakilde bulunmuşlardır.⁷⁴²

Zehebî, Ahmed el-İclî'den naklen verdiği bir rivayette sünnete ittibâ ettiğini söylemektedir. Bir başka rivayette Ali'yi Ömer ve Ebû Bekir'e tafdîl ettiği söylense de

⁷²⁸ Berkî, s. 14.

⁷²⁹ Tûsî, *Ricâl*, s. 46

⁷³⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 224.

⁷³¹ İbn Esîr, Cilt 5, s. 212.

⁷³² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 448-450.

⁷³³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 323; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 224.

⁷³⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 448-450; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 323.

⁷³⁵ İbn Esîr, Cilt 5, s. 212.

⁷³⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 224 ve *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 118.

⁷³⁷ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 448-450; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 323.

⁷³⁸ Halîfe b. Hayyât, bu tarihin 114 olduğunu söylemektedir, *Kitâbü't-Tabakat*, s. 275 ve *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 426; İbn Esîr'de ise bu tarih 113 olarak verilir, *el-Kâmil*, Cilt 5, s. 212

⁷³⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 224-225.

⁷⁴⁰ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 448-450; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 118.

⁷⁴¹ Berkî, s. 9.

⁷⁴² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 118 ve *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 224.

kendisi bu râvi için "zayıftı" nitelemesini yapmaktadır.⁷⁴³ İbn Kuteybe ise Nehaî'den nakledilen bir rivayette, Hakem'in kardeşlerinin yalancı olduğunu kaydetmektedir.⁷⁴⁴ Keşşî'de zikredilen bazı rivayetler değerlendirildiğinde her söylediğinin doğru olmadığı belirtilmiştir. Hakem hakkındaki başka rivayetlerde ise "fakihlerdendi" denilmiştir.⁷⁴⁵

Hakem b. Uteybe Ca'ferîler'le ilgili hazırlanan bir listede Zeydiyye'nin Betriyye fırkasından gösterilmiştir.⁷⁴⁶ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁷⁴⁷ Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık'ın ashâbı arasında zikretmektedir.⁷⁴⁸

Birçok kaynakta Hakem'in adı, Seleme b. Kuheyl ve Hasan b. Sâlih b. Hayy ile anılmaktadır. Elimizdeki verilere bakıldığında, kendisinin Ali b. Ebî Tâlib'i, Ebû Bekir ve Ömer'e tafdîl ettiğini söyleyen rivâyetin, müellif tarafından zayıf nitelendirilmesi, Hakem'in Kûfeli olması ve Şîî müelliflerce Şîî ve Zeydî olarak kabul edilmesi dışında bir bilgiye sahip değiliz. Biz burada, Hakem b. Uteybe'nin Ali b. Ebî Tâlib'e sevgisi sebebiyle Şîî nitelendirildiğini düşünmekteyiz.

2.2.10. Habîb b. Ebî Sâbit (119/737)

Habîb b. Ebî Sâbit el-Esedî. Künyesi Ebû Yahyâ'dır. İsmi Ebû Sâbit Kays b. Dinar'dır. Kahiloğulları'nın mevlâsıdır ve Kûfe ehlinen sayılmıştır.⁷⁴⁹ Uzun boyluydu ve bir gözü görmezdi. 119⁷⁵⁰ yılında Ramazan ayında Kûfe'de ölmüştür.⁷⁵¹ 122 senesinde öldüğü de söylenmiştir.⁷⁵²

Meşhur muhaddislerdendir.⁷⁵³ İbn Ömer ve İbn Abbâs'tan hadis nakletmiştir. Kendisinden de A'meş, Sevrî,⁷⁵⁴ Şu'be⁷⁵⁵ rivayette bulunmuştur.

Sigat'ta,⁷⁵⁶ hadiste müdelles⁷⁵⁷ olduğu ifade edilmiştir. Ebû Bekir b. Ayyâş şöyle demiştir: "Kûfe'de üç kişi vardır. Onların dördüncüsü yoktur. Bunlar; Habîb b. Ebî

⁷⁴³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 225.

⁷⁴⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 323.

⁷⁴⁵ Keşşî, s. 182-183; Hillî, s. 341.

⁷⁴⁶ Hillî, s. 341; İslamKutubhanesi.com, *Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî*.

⁷⁴⁷ İbn Rüste, s. 219.

⁷⁴⁸ Tûsî, *Ricâl*, s. 184.

⁷⁴⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 439; İbn Hibbân, Cilt 4, s. 137.

⁷⁵⁰ İbn Esîr, Cilt 5, s. 178.

⁷⁵¹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 439; Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakat*, s. 270 ve *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 430; İbn Hibbân, Cilt 4, s. 137.

⁷⁵² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 116.

⁷⁵³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Cilt 2, s. 545-546.

⁷⁵⁴ İbn Hibbân, Cilt 4, s. 137.

⁷⁵⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 116.

⁷⁵⁶ İbn Hibbân, Cilt 4, s. 137.

Sâbit, el-Hakem b. Uteybe ve Hammâd b. Süleyman. Onların üçü de fetva ehliydi. Onlar tanınan meşhur kimselerdi. Kûfe'de Habîb'e itaat etmeyen saygı göstermeyen hiç kimse yoktu."⁷⁵⁸

Yahyâ el-Kattân; "Habîb b. Ebî Sâbit'le birlikte bir topluluğa geldim. Sanki Peygamber gelmiş gibiydi." demektedir.⁷⁵⁹

İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁷⁶⁰ Tûsî, onu Emir'ül-Mü'min'den rivayette bulunanlar ve Ca'fer-i Sâdık'ın ashâbı arasında zikretmektedir.⁷⁶¹ İbn Kuteybe'nin liste dışında herhangi bir bilgi sunmadığı Habîb b. Ebî Sâbit, Şehristânî'de Şîî ricâli içinde gösterilir.⁷⁶²

Şîî kaynaklarda adının geçmesi dışında, onun Şîî gösterilmesine sebep olabilecek tek unsur Kûfeli olması görülmektedir.

2.2.11. Seleme b. Kuheyl (122/740)

Seleme b. Kuheyl el-Hadramî⁷⁶³ Kûfelidir. 121⁷⁶⁴ veya Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de öldürüldüğü yıl olan 122 yılında bir rivayete göre aşûre gününde öldürülmüştür.⁷⁶⁵

Çok sayıda hadis rivayet etmiştir. Cündeb el-Becelî ve diğerlerinden hadis nakletmiş Ondan da Şu'be ve Sevrî nakilde bulunmuştur.⁷⁶⁶

İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁷⁶⁷ Tûsî, onu Emir'ül-Mü'min'den rivayette bulunanlar arasında zikretmektedir.⁷⁶⁸ Şehristânî ve İbnü'l-İmâd da onun için "Şîî idi" demektedir.⁷⁶⁹

Keşşî'de ise Seleme'nin Butriyye'den olduğuna⁷⁷⁰ dair şöyle bir olay anlatılır: Ebû Ca'fer es-Sâdık, Zeyd b. Ali ile olduğu bir esnada, Seleme b. Kuheyl, Kesîrû'n-Nevâ, Sâlim b. Ebî Hafsa ve Ebü'l-Mikdâm Sâbit Haddat yanlarına gelir. Onlar "Ali, Hasan ve

⁷⁵⁷ Müdelles: "Bir râvinin mülâki olduğu şeyhten işitmeden (yahut da muasırı olmakla beraber mülâki olmadığı şeyhten işitmiş gibi) rivayet ettiği hadislerle denir". Koçyiğit, s. 249-251.

⁷⁵⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 439.

⁷⁵⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 116.

⁷⁶⁰ İbn Rüste, s. 219.

⁷⁶¹ Berkî, s. 9; Tûsî, *Ricâl*, s. 51, 185.

⁷⁶² Şehristânî, s. 171, *İslamKutuphanesi.com, Ehli Sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî*.

⁷⁶³ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 436.

⁷⁶⁴ İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 93.

⁷⁶⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 436; Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 275; İbn Esîr, Cilt 5, s. 201.

⁷⁶⁶ İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 93.

⁷⁶⁷ İbn Rüste, s. 219.

⁷⁶⁸ Berkî, s. 8; Tûsî, *Ricâl*, s. 55.

⁷⁶⁹ Şehristânî, s. 171; İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 93.

⁷⁷⁰ Hillî, s. 354.

Hüseyin'e tevellî, onların düşmanlarından teberrî" ettiklerini söylerler. Ebû Ca'fer "evet" der. Bu defa onlar "Ebû Bekir ve Ömer'e tevellî, düşmanlarından teberrî ettiklerini" söyleyince Zeyd b. Ali onlara şöyle der: "Fâtıma'dan da mı teberrî ettiniz? Bizim soyumuzu kuruttunuz, Allah da sizin soyunuzu kurutsun." O günden sonra onlara Butriyye⁷⁷¹ denildi.⁷⁷²

Ya'kûb İbn Şeybe, onun içi; "Güvenilirdir, onda teşeyyu vardır." demiştir. Cerîr b. Abdülhamîd'den şöyle nakledilmiştir: Basra'dan gelen bir grup, Cerîr'e, "Arkadaşlarından güvenilir olanları bize anlat" deyince; Seleme b. Kuheyl, Hakem b. Uteybe, Habîb b. Ebî Sâbit, Mansûr el-Mu'temir'in güvenilir şîadan olduğunu haber vermiştir.⁷⁷³

Keşşî'de geçen bu rivayeti değerlendiren Gökalp'e göre; Hakem b. Ebî Uteybe ve Seleme b. Küheyl, Hasan b. Sâlih ile birlikte hareket eden ve Ali b. Ebî Tâlib'in imâmetini isteyen kişilerdir. Ali'nin fâziletine inanmakla birlikte Ebû Bekir ve Ömer'in imâmeti hususunda hiçbir itirazları bulunmamaktadır. Yine de Hakem'in 114/732 ve Seleme'nin 122/740 yıllarındaki ölüm tarihleri dikkate dikkate alındığında onların Zeydiyye'den Butriyye'ye nisbetleri kesin gözükmemektedir. Onların Şeyhayn ve Ali hakkındaki görüşleri sebebiyle bu şekilde bir tasnife uğramaları mümkündür.⁷⁷⁴

Zeyd b. Ali isyana başlamadan önce Ebû Hanîfe'nin desteğini isteyince fukahadan kimlerin kendisine destek verdiğini sormuştur. Ali b. Zeyd kendisini destekleyenler arasında Seleme b. Küheyl'in adını zikretmektedir.⁷⁷⁵

Anlaşılan odur ki Seleme b. Küheyl, Zeyd b. Ali'nin arkadaşıdır ve onu desteklemiştir. İlk dönem kaynaklarda belirtildiğine göre Zeydiyye'den Butriyye, Ehl-i sünnet'e yakın bir koldur. Seleme, Zeydiyye'nin henüz mezhepsel hüviyet kazanmadığı bir dönemde yaşamıştır. Şîî olarak nitelendirilmesinde, Zeyd b. Ali'ye yakınlığının sebep olduğunu kabul etmek daha doğrudur.

⁷⁷¹ Butriyye: "Zeydiyye'den üçüncü fırka Hasan b. Sâlih b. Hayy'ın ve Kesîr'ün-Nevvâ'nın taraftarları olan Butriyye'dir. Kesîr'in lakabı "Ebter" olduğu için bu isimle anılmışlardır. Bunlar Ali'nin insanların en üstünü ve imâmete en lâyük kişi olduğunu iddia ederler. Ancak Ebû Bekir ve Ömer'e biat hata değildir. Çünkü Ali bunu o ikisine bırakmıştır. Butriyye mensupları Osman ve katilleri hakkında susarlar, onu tekfir etmezler. Bunlar Ehl-i sünnet katında Cerîriyye'den çok daha iyi kabul görürler". el-Eş'arî, s. 86-87; el-Bağdâdî, s. 28.

⁷⁷² Keşşî, s. 204.

⁷⁷³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1996, Cilt 5, s. 299; Velî, s. 113.

⁷⁷⁴ Gökalp, *Şîî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014, s. 89.

⁷⁷⁵ Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 342.

2.2.12. Ebû İshak es-Sebî (127/745)

Amr b. Abdillâh b. Ali b. Ahmed b. Zîyuhmid b. es-Sebî b. es-Sebî b. Sa'd b. Muâviye b. Kesîr b. Mâlik b. Cüşem b. Hâşid b. Cüşem b. Hayrân b. Nevf b. Hemdân.⁷⁷⁶

Yemen'de bulunan Hemdân kabilesine mensub, Sebî b. Sa'd'ın neslinden olması sebebiyle Sebiî veya Hemdânî denilmiştir. Kûfe'de ikamet ettiği için Kûfî nisbesiyle tanınmıştır.⁷⁷⁷

İbn Sa'd ve İbn Kuteybe'de geçen, Şerik'ten gelen bir rivayete göre Osman b. Affân'ın hilâfeti sırasında veya hilâfetinin son üç yılında doğmuştur.⁷⁷⁸ Doğum tarihinin hicrî 29, 32 ve 34 olması gibi birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır.⁷⁷⁹ 127 senesinde 95 yaşında⁷⁸⁰ Yahyâ el-Kattân'dan gelen bir rivayete göre Dahhâk b. Kays'ın Kûfe'yi ele geçirdiği günlerde⁷⁸¹ 128 yılında 99 veya 100 yaşında bir başka rivayette ise 129 yılında ölmüştür.⁷⁸² Üç günde bir Kur'an'ı hatmettiği, haram ayların tamamını oruçlu geçirdiği, sadece yaşlanıp güçten düştüğünde her ayın üç gününü pazartesi ve perşembelerini oruçlu geçirdiği söylenmektedir.⁷⁸³

İbn Abbâs, Zeyd b. Erkam, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. Âs, Berâ b. Âzib, Muâviye b. Ebî Süfyân gibi sahâbîlerden; Mesrûk b. Ecda, Amr b. Şurahbîl, Dahhâk b. Kays gibi tâbiîlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de aynı zamanda hocası olan İbn Sîrîn, akranı Zührî, torunları İsrâîl b. Yûnus ve Yûsuf b. İshak rivayette bulunmuştur. Bunların dışında Şu'be b. Haccâc, A'meş, Mansûr b. Mu'temir, ve Süfyân es-Sevrî, Fıtr b. Halîfe, Ebû Avâne gibi isimlerin de ondan hadis rivayet ettiklerini görmekteyiz.⁷⁸⁴

Ebû İshak'ı sika kabul edenler yanında rivayetlerinin müdelles olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.⁷⁸⁵ İbn Muîn; Ümmet-i Muhammed'in altı kişiden ilim öğrendiklerini

⁷⁷⁶ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 432.

⁷⁷⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 114; Ali Osman **Koçkuzu**, "Ebû İshak es-Sebî", DİA, Cilt 10, s. 170-171.

⁷⁷⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 432-434; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 315.

⁷⁷⁹ Koçkuzu, "Ebû İshak es-Sebî", s. 170.

⁷⁸⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 315.

⁷⁸¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 114-115 ve *Târihu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 476.

⁷⁸² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 432-434.

⁷⁸³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 475.

⁷⁸⁴ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 473; Koçkuzu, "Ebû İshak es-Sebî", s. 170-171; S. Kemal **Sandıkçı**, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 195.

⁷⁸⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 475-476.

söylemektedir. Bunlar: Mekke'de, Amr b. Dînâr; Medine'de, İbn Şihâb; Kûfe'de, A'meş ve Ebû İshak; Basra'da, Yahyâ b. Kesîr ve Katâde'dir.⁷⁸⁶ Hadisteki kesreti sebebiyle Zührî'ye benzetilmiş, otuz sekiz sahâbi ile görüştüğü, yaklaşık üç yüz kişiden hadis aldığı belirtilmiştir.⁷⁸⁷

Ebû İshak, hocası Hâris el-A'ver'in ölümü ardından hocasının hanımıyla evlenmiş ve onun kitapları kendisine kalmıştır. Ebû İshak es-Sebîî yaşamının son kırk yılında gözlerine uyku girmediğini ifade etmiştir.⁷⁸⁸

Ebû İshak es-Sebîî, Ali b. Ebî Tâlib'i minberde hutbe verirken gördüğünü, saç sakalının bembeyaz olduğunu söylemiştir.⁷⁸⁹ İbn Sa'd, Ali b. Ebî Tâlib'in arkasında Cuma namazı kıldığını, ancak Muâviye döneminde Horasan'da Cuma namazı kılmadığını nakletmektedir.⁷⁹⁰

Muâviye döneminde Rum üzerine yapılan gazalara katılmıştır. Babasına ödenen aylık 300 dirhem Muâviye tarafından kendisine ödenmeye devam etmiş ve bu miktar zamanla artırılmıştır. Ebû İshak, Ziyâd b. Ebîh komutasında altı gazveye katıldığını söylemiştir.⁷⁹¹

İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁷⁹² Şehristânî'nin tasnifinde de⁷⁹³ Şîî gösterilen isimlerdendir. Yine bir internet sitesinde Şîî olarak sunulmaktadır.⁷⁹⁴

Ebû İshak'ın Şîî olarak gösterilmesine sebep olabilecek net bir bilgiye sahip değiliz. Yaşadığı asır itibarıyla Ali b. Ebî Tâlib'e sebbedilmesi, iktidarın birtakım haksız uygulamalarına itiraz etmesi, Kûfeli olması, Ali b. Ebî Tâlib'e yakınlığı taraftar anlamında Şîî gösterilmesine sebep olduğunu düşündürmektedir. Sahâbeye sebbetmemiş ve yanında Osman b. Affân'ı küçük düşürücü ifadeler bulunan bir hadis nakledildiğinde öfkelenmiştir. O kişiye meclisini terk etmesini ve bir daha gelmemesini

⁷⁸⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 475.

⁷⁸⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 114-115.

⁷⁸⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 475.

⁷⁸⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 315; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 474.

⁷⁹⁰ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 432-434. Cuma namazı kılmayış sebebi eserin mütercimi tarafından değişik sebeplere bağlanmıştır. Bunlar: 1) Sürekli yer değiştiriyor olmaları, 2) Emevî dönemi olması hasebiyle genellikle Cuma hutbelerinde Ali b. Ebî Tâlib ve Ehl-i beyt aleyhinde konuşmaların yapılıyor olmasıdır. Bundan dolayı bu konuşmaları dinlememek ve bir tepki vermek amacıyla Cuma namazı kılmıyor olabilir denilmiştir.

⁷⁹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt 3, s. 473-474.

⁷⁹² İbn Rüste, s. 219.

⁷⁹³ Şehristânî, s. 171.

⁷⁹⁴ IslamKutuphanesi.com, *Ehli Sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî*.

söylemiştir. Hatta sahâbeden kimden bahsetse sanki o kişi sahâbenin en faziletlisi gibi övdüğü belirtilmiştir.⁷⁹⁵

Muâviye ile arasında herhangi bir sorun yaşanmayışı onun Şiîliğinin sadece taraftar anlamına geldiğini destekler mahiyettedir.

2.3. 1. Abbâsî Asrı (132/750-232/873)

2.3.1. Mansûr b. el-Mu'temir (132/750)

Mansûr b. el-Mu'temir b. Abdillâh b. Rebîa b. Hârise b. Mâlik b. Rûfaâ b. Hâris b. Behsehu b. Selim es-Sülemî. Künyesi Ebû Attâb'tır. Kûfelidir.⁷⁹⁶

Âlim, hâfız, zâhid, hüccet biridir. Altmış sene boyunca gündüz oruç tutup gece namaz kıldığı, çok ağlamaktan görme yetisinde azalma olduğu gelen rivayetler arasındadır.⁷⁹⁷ Ölümüyle ilgili *Kitâbü's-Sikat'ta* Müsevvide'den⁷⁹⁸ sonra öldüğü bilgisi vardır. Müsevvide'nin Kûfe'ye 131 senesinde geldiği nakledilmiştir.⁷⁹⁹ 132 yılının sonlarında⁸⁰⁰ ölmüştür.

Çok sayıda hadis rivayet etmiş sika, yüce ve şanlı bir zat olarak nitelendirilmiştir.⁸⁰¹ Kendisi hadisleri asla yazmadığını ifade etmiştir.⁸⁰²

Sahâbeden hadis almamış, Ebû Vâil, Ebû b. Harrâş, İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Ebû Hazm el-Eşcaî,⁸⁰³ Zeyd b. Vehb⁸⁰⁴ gibi tâbiîlerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Fudayl b. İyâz, İbrâhim b. Ethem, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Süfyân b. Uyeyne,⁸⁰⁵ Süleyman et-Teymî ve Kûfe ehlinde başkaları⁸⁰⁶ hadis nakletmiştir.

⁷⁹⁵ Mehmet **Ayhan**, "Ebû İshak es-Sebî'nin Hadis İlmindeki Yeri", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2000, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 27.

⁷⁹⁶ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 455-456; İbn Hibbân, Cilt 7, s. 473.

⁷⁹⁷ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 455-456; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 331; İbn Hibbân, Cilt 7, s. 474; İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 147.

⁷⁹⁸ Müsevvide: "Ebû Müslim'in liderliğinde Abbâsîleri hilâfete taşımak amacıyla savaşan kimseler olup siyah elbise giydikleri için Horasan'da kendilerine Müsevvide yani siyah elbise giyenler denilmekteydi". Meşkur, s. 368.

⁷⁹⁹ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 474.

⁸⁰⁰ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 455-456; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 142; İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 147. Halîfe b. Hayyât, ölüm tarihini 133 olarak aktarır. *Kitâbü't Tabakat*, s. 278.

⁸⁰¹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 455-456.

⁸⁰² İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 147.

⁸⁰³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 142.

⁸⁰⁴ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 474.

⁸⁰⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 142.

⁸⁰⁶ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 474.

Şu'be'nin "Ondan hiç hadis almadım" dediği de nakledilmiştir. İbn Mehdî onun için "Kûfe'de Mansûr'dan daha hâfızı yoktu." dediği nakledilir. Ahmed el-Becelî onun için "Mansûr, Kûfe'nin en sağlamıydı, kimse onun hakkında ihtilâf etmezdi." demiştir.⁸⁰⁷

İbn Sa'd, Ebû Nuaym kanalıyla Hammâd b. Zeyd'in şöyle dediğini nakleder: "Mansûr'u Mekke'de gördüm. Onun Haşebiyye⁸⁰⁸ fırkasına mensup olduğunu zannediyorum."⁸⁰⁹ İbn Hibbân da, Haşebiyye'den olduğu ve onda teşeyyunun bulunduğu dair rivayetleri nakleder.⁸¹⁰ Zehebî, onda az miktarda teşeyyu bulunduğunu söylemektedir.⁸¹¹ Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Mansûr'un adını da zikretmektedir.⁸¹² İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁸¹³ Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık'ın ashâbı arasında zikretmektedir.⁸¹⁴

İbn Kuteybe, Yezîd b. Ömer'in onu kadılığa tayin ettiğini söylese de⁸¹⁵ bu kişinin Irak emiri Yûsuf b. Ömer es-Sekafî olma ihtimali daha doğrudur. Mansûr el-Mu'temir, Kûfe valiliğine getirilmiş ancak bu görevi hoş görmediği için ne yapıp edip görevden azledilmeyi başarmıştır.⁸¹⁶ İbnü'l-İmâd, Mansûr'un Zeyd b. Ali'ye beyat ettiğini de nakletmiştir.⁸¹⁷

Muhammed el-Bâkır'a fikrî yakınlığı sebebiyle Şîî temayüllü olduğu söylenmişse de bu konuda aşırıya gitmemiştir. Hillî, onun, Muhammed el-Bâkır'ın ashâbından olduğunu söyleyerek Butriyye'den olduğunu ifade etmiştir.⁸¹⁸ Hişâm b. Abdulmelik'in güvenlik görevlilerinden biri olduğu söylenmekteyse de yaygın kanaat ilim ve ibadet hayatını her türlü uğraşından uzak tuttuğu doğrultusundadır.⁸¹⁹

⁸⁰⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 142.

⁸⁰⁸ Haşebiyye: "Hüseyin b. Ali'nin intikâmını almak için isyan eden Muhtâr el-Sekafî'nin ordusundaki bir grup mevâlîye verilen isimdir. Odun ve sopa anlamına gelen Haşebin nisbet ismi olan Haşebînin çoğulu olan Haşebiyye ilk defa Muhtâr es-Sekafî'nin isyanı sırasında büyük çoğunluğunu teşkil eden ve kılıç alamayacak derecede fakir oldukları için silahları sopadan ibaret olan Kûfe mevâlîsi hakkında aşağılayıcı bir tâbir olarak kullanılmıştır. Sonraları bu isim yerini Keysâniyye, Muhtâriyye bırakmış ve bazı Şîa grupları da Haşebiyye ismi ile anılmıştır". Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözcüğü*, s. 201-202.

⁸⁰⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 455-456.

⁸¹⁰ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 474.

⁸¹¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 142.

⁸¹² Kâ'bî, Cilt 2, s. 391.

⁸¹³ İbn Rüste, s. 219.

⁸¹⁴ Tûsî, *Ricâl*, s. 305.

⁸¹⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 331.

⁸¹⁶ İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 147.

⁸¹⁷ İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 90.

⁸¹⁸ Hillî, s. 408.

⁸¹⁹ Salih **Karacabey**, "İbnü'l-Mu'temir", DİA, Cilt 21, Yıl 2000, s. 143. Mansûr el-Mu'temir daha önce bahsettiğimiz bir internet sitesinde Ca'ferî gösterilen isimlerdendir.

Zeyd b. Ali'ye yakınlığı ve Kûfeli olması Şîilikle itham edilmesinde aslında önemli ipuçları vermektedir. Bu bilgiler ışığında Zeyd b. Ali'ye yakın olması Zeydî olduğunu söylememizi güçlendirmekle birlikte efdâliyetle alakalı her hangi bir sözü nakledilmemiştir. Zaten yaşadığı asır mezhebî bir niteleme için oldukça erken bir dönemdir. Onun Şîiliğinin taraftar anlamında bir Şîilik olması muhtemeldir.

2.3.2. İbrâhim'in Arkadaşı Mugire b. Miksem ed-Dabbî (133-136/750-753)

el-Mugire b. Miksem ed-Dabbî. Dabbe kabilesinin mevlâsıdır. Ebû Hâşim diye künyelenmiştir. Kûfelilerdendir.⁸²⁰

İbn Kuteybe, Mugire'yi İbrâhim'in sucusu olarak anlatmıştır. Çocuk sahibi olmadığını söylemektedir.⁸²¹ Gözleri görmezdi,⁸²² ömrünün sonuna doğru akıl sağlığının bozulduğu nakledilmiştir.⁸²³ 136 senesinde vefat etmiştir.⁸²⁴

Sika, zekî, hâfız, sünnet sahibi ve çok sayıda hadis rivayet etmiş bir râvidir.⁸²⁵

Ebû Vâil, Şu'be, İbrâhim en-Nehaî, Mücâhid'den hadis almıştır. Kendisinden de Şu'be, Zâide, İsrâil, Ebû Avâne, İbn Fudayl, Hüseyim nakilde bulunmuştur. Şu'be onun için "Hammâd b. Süleyman'dan daha hâfızdır" demiştir. Mugire'nin "Bir şey işitip de unuttuğum olmamıştır" dediği nakledilmiştir.⁸²⁶

İbn Nedim ona ait kitaplar bulunduğunu, Kitâbü'l-Ferâ'iz'in bu kitaplardan biri olduğunu söylemektedir.⁸²⁷ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁸²⁸

Bakıldığında Şîilik ithamı dışında Şîiliğine işaret eden herhangi bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Kûfeli olmasından kaynaklanan tabii bir eğilim olarak Şîiliğine hükmedilmiş olabilir.

2.3.3. Süleyman et-Teymî (143/761)

Süleymân b. Tarhan et-Teymî el-Kaysî el-Basrî. Benî Mürre'nin veya Kays'ın mevlâsıdır.⁸²⁹ Altaylarda eski Türklerde Tarhan adının sanatkârlara ve demircilere, dînî,

⁸²⁰ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 456; İbn Nedim, s. 282; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 143.

⁸²¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 330.

⁸²² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 143.

⁸²³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 330.

⁸²⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 456; İbn Nedim, s. 282; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 330.

⁸²⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 456; İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 151-152.

⁸²⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 143.

⁸²⁷ İbn Nedim, s. 282.

⁸²⁸ İbn Rüste, s. 219.

⁸²⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 332.

siyasî nüfuzu olan kimselere verilmesinden dolayı Türk olabileceği söylenmişse de bu konuda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.⁸³⁰

Muhaddis, hâfız, imam, âbid, müttakî, İslâm meşayihından biridir. Çok oruç tutar ve namaz kılardı. Künyesi Ebü'l-Mu'temir'dir.⁸³¹ Teym'de oturduğu için Teymli denilmiştir.⁸³²

Yezîd b. Hârûn onun için "Teymî değil Mirrîdir" demiştir.⁸³³ İbn Kuteybe ve İbn Hibbân, Süleyman'ın Amr b. Mürre b. Abbâd'ın mevlâsı olduğunu söylemektedir.⁸³⁴ Oğlu Mu'temir: "Babam kırk yıl boyunca bir gün oruç tutar bir gün tutmazdı, yatsı abdestiyle sabaha kadar namaz kılardı, doksan yedi yıl yaşadı." demiştir. İbn Mübârek, Süfyân'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Basra'nın hâfızları üçtür; Süleyman et-Teymî, Âsım el-Havle, Dâvûd b. Ebî Hind. Onların en hâfızı ise Âsım'dır." demiştir.⁸³⁵

143 yılında Basra'da ölmüştür.⁸³⁶ Bu tarih Halîfe b. Hayyât'a göre 130 veya 144 yılı olmalıdır.⁸³⁷

Enes b. Mâlik, Osman en-Nehdî ve Tâvûs'dan hadis dinlemiştir. Ondan da Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, İbn Mübârek, Yezîd b. Hârûn, Şu'be ve başkaları nakilde bulunmuştur.⁸³⁸

Şu'be, onun için "Süleyman et-Teymî'den daha doğrusunu görmedim. Resulullah'ın hadislerini okurken yüzü değişirdi." demiştir.⁸³⁹

İbn Sa'd, Süleyman et-Teymî için "Ali b. Ebî Tâlib'e meylederdi" demektedir.⁸⁴⁰ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁸⁴¹

Yaşadığı asır, Halîfe Mansûr'un Alioğulları üzerinde baskıyı artırdığı, Abdullah b. Hasan, kardeşleri ve çocuklarının yoğun bir baskıya mâruz kaldığı bir dönemdir. Hayat kronolojisine göre Ali b. Ebî Tâlib'e yetişmiş olması mümkün görülmemektedir.

⁸³⁰ Bilal **Saklan**, "Süleyman b. Tarhan", DİA, Cilt 38, Yıl 2010, s. 109.

⁸³¹ İbn Hibbân, Cilt 4, s. 300; İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 199.

⁸³² İbn Hibbân, Cilt 4, s. 300; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 150-152.

⁸³³ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 266.

⁸³⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 332; İbn Hibbân, Cilt 4, s. 300.

⁸³⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 150-152.

⁸³⁶ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 266; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 332; İbn Hibbân, Cilt 4, s. 300.

⁸³⁷ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakat*, s. 376.

⁸³⁸ İbn Hibbân, Cilt 4, s. 300; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 150-152.

⁸³⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 150-152; İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 199.

⁸⁴⁰ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 266.

⁸⁴¹ İbn Rüste, s. 219.

Anlaşılan odur ki Ali b. Ebî Tâlib ve soyuna karşı muhabbet beslemektedir. Bundan dolayı Şîî olarak gösterilmesi muhtemeldir.

2.3.4. Avfû'l Arabî el-Basrî (146/763)

Avf b. Ebî Cemîle el-Arabî el-Abdî el-Basrî.⁸⁴² Künyesi Ebû Sehl olup Tay kabilesinin mevlâsıdır.⁸⁴³ Elli dokuz senesinde doğmuş,⁸⁴⁴ 146 yılında vefat etmiştir.⁸⁴⁵

Sika olup çok sayıda hadis rivayet etmiştir.⁸⁴⁶ Hasan ve İbn Sîrîn'den hadis almıştır. Ondan da Şu'be, Süfyân ve Basra ehlinden başkaları rivayette bulunmuştur.⁸⁴⁷

İbn Sa'd, Avfû'l-Arabî'nin Şîî olduğunu söylemektedir.⁸⁴⁸ Bundar lakaplı Muhammed b. Beşar b. Osman el-Abdî el-Basrî onun için; "Kaderiyyedendir, Râfizî'dir yani Şîadandır" demektedir.⁸⁴⁹ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁸⁵⁰

İbnü'l-Mübârek, Ca'fer b. Süleymân'ı Avfû'l-Arabî ile oturup kalkması nedeniyle tenkid ederek, Avf'da Kaderîlik ve Şîîlik gibi iki bid'atın varlığından söz etmiştir.⁸⁵¹

Avfû'l-Arabî, Mu'tezile mensuplarının Kaderiyye olarak isimlendirildiği bir dönemde yaşamıştır. İbn Kuteybe ona Kaderî listesinde de yer vermektedir.⁸⁵² Yine aynı zaman dilimi Şîî eğilimlerin Râfizî olarak nitelendirildiği bir dönemdir. Bir kimsenin Râfizî olarak nitelendirilme sebeplerinden biri de sahâbeye sebbetmektir. Kendisinden bu yönde bir ifade nakledildiğine dair bir bilgiye sahip olmamakla birlikte Şîîliğinin muhabbet anlamında olabileceğini düşünmekteyiz.

2.3.5. Süleyman el-A'meş (148/765)

Süleymân b. Mihrân el-Esedî el-Kâhilî.

Taberistan halkındandır.⁸⁵³ Künyesi Ebû Muhammed el-Esedî.⁸⁵⁴ Kâhiloğullarından A'meş'in mevlâsıdır.⁸⁵⁵ Babası Sebi Debsen'den⁸⁵⁶ "Hamîl" idi.⁸⁵⁷ Babasının Hüseyin b.

⁸⁴² İbn Hibbân, Cilt 7, s. 296.

⁸⁴³ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 271.

⁸⁴⁴ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 296.

⁸⁴⁵ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 271; İbn Hibbân, Cilt 7, s. 296; İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 210.

⁸⁴⁶ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 271.

⁸⁴⁷ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 296.

⁸⁴⁸ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 271.

⁸⁴⁹ İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 210.

⁸⁵⁰ İbn Rüste, s. 219.

⁸⁵¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 8, s. 199; Velî, s. 131.

⁸⁵² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 444.

⁸⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 17.

⁸⁵⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 460-463.

⁸⁵⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 460-463; İbn Kuteybe, s. 341; İbnü'l-İmâd, Cilt 2, s. 217.

Ali'nin katli sırasında orada olduğu söylenir.⁸⁵⁸ Doğum tarihi ile ilgili rivayetler birbirinden farklıdır. Hicrî 58, 60 veya 61 yılının Muharrem ayında Aşûre günü doğmuştur.⁸⁵⁹ 147 veya 148 Rebîülevvel ayında 87 yaşında vefat etmiştir.⁸⁶⁰ *Sikat*'ta yer alan bilgilere bakıldığında ölüm tarihi ile ilgili 145, 147 ve 148 gibi birbirinden farklı rivayetler vardır.⁸⁶¹

Kur'an, ferâiz ve hadis konusunda otorite idi. Kur'an kıraatında Abdullah b. Mes'ûd'u esas alırdı.⁸⁶² İbn Kuteybe, A'meş'i kıraat ashabında⁸⁶³ hem de hadis ashabında zikretmektedir. Hadis yönünün daha güçlü olduğuna da vurgu yapmaktadır.⁸⁶⁴

Enes b. Mâlik'i Vâsıt'ta ve Mekke'de görmüş ondan hadis ezberlemiştir.⁸⁶⁵ Ancak ondan merfû olarak bir şey dinlememişti.⁸⁶⁶ Sika kabul edilirdi. İbn Vâil, Evfâ, Ebû Amr eş-Şeybânî, Ma'rûf b. Süveyd, İbrâhim en-Nehaî gibi kişilerden ders okumuştur.⁸⁶⁷ Ondan da Vekî, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, Ya'lâ b. Ümeyye, Ubeydullah b. Mûsâ, Süfyân b. Uyeyne, Ebû Nuaym,⁸⁶⁸ Hakem b. Uteybe, Ebû İshak es-Sebî, Süleymân et-Teymî, Cerîr b. Abdülhamîd, Yahyâ b. Saîd el-Kattân⁸⁶⁹ hadis nakletmiştir.

Doğru sözlülüğü ve dürüstlüğünden dolayı "mushaf" diye isimlendirilmiştir.⁸⁷⁰

Yahyâ el-Kattân, A'meş için "Alâmetü'l-İslâm" ifadesini kullanmıştır.⁸⁷¹

İbnü'l-Medîni'ye göre 1300 hadis bilmektedir.⁸⁷²

Denilmiştir ki; Muhammed ümmeti içinde ilmi muhafaza eden altı kişidir. Bunlar: Mekke'de, Amr b. Dînâr; Medine'de, Muhammed b. Müslim ki o Şihâb ez-Zührî'dir.

⁸⁵⁶ İbn Hibbân, Cilt 4, s. 302.

⁸⁵⁷ Hâmil: İslâm ülkesinin dışındaki bir ülkeden savaş sonucunda esir alınıp köle yapılanlar. İbn Sa'd, Cilt 8, s. 460-463; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 341.

⁸⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 341.

⁸⁵⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 460-463; İbn Hibbân, Cilt 4, s. 302; İbn Hallikân, Cilt 2, s. 400-403.

⁸⁶⁰ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 460-463; Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 278; İbn Hallikân, Cilt 2, s. 400-403; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 154; İbü'l-İmâd, Cilt 2, s. 217-218.

⁸⁶¹ İbn Hibbân, Cilt 4, s. 302.

⁸⁶² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 460-463.

⁸⁶³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 373.

⁸⁶⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 341.

⁸⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 17.

⁸⁶⁶ Merfû Hadis: "*Senedi nasıl olursa olsun Resûlullah'a sarahaten veya hükmen nisbet edilen hadis.*" Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 96.

⁸⁶⁷ İbn Hibbân, Cilt 4, s. 302; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 154.

⁸⁶⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 154.

⁸⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 17.

⁸⁷⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 154; *Tezhibü't-Tehzib*, Cilt 4, s. 171-177.

⁸⁷¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 154.

⁸⁷² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 154; *Tezhibü't-Tehzib*, Cilt 4, s. 171-177; İbn İmâd, Cilt 2, s. 217.

Kûfe'de, Süleymân b. Mihrân el-A'meş ve Ebû İshak es-Sebî'dir. Basra'da, Yahyâ b. Ebî Kesîr'dir.⁸⁷³

İbn Hallikân, Ebû Muâviye ed-Dârîrî'den naklen A'meş'le ilgili şöyle bir olay anlatır: Halîfe Hişâm b. Abdülmelik, gönderdiği bir elçi aracılığıyla, A'meş'den, Osman'ın faziletlerini ve Ali'nin kötülüklerini anlatan bir yazı yazmasını talep eder. Halîfenin talebinin yazılı olduğu kağıdı alan A'meş onu bir koyunun ağzına verir. Koyun kağıdı çiğneyince haberciye; "Ona cevabımın bu olduğunu söyle" demesi üzerine, elçi; "Eğer ona cevap götürmezsem beni öldüreceğine yemin etti" der. Çevresindekilerin de ısrar etmesi üzerine A'meş, Hişâm'a yazdığı cevapta şunları söyler: "Osman'ın faziletleri dünyayı doldurmuş olsa sana hiçbir faydası olmayacağı gibi, Ali'nin kötülükleri de dünyayı doldurmuş olsa sana hiçbir zararı olmayacaktır. Kendi nefsinle ilgilen, vesselam."⁸⁷⁴

Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin isyan ettiği dönemde Halîfe Ebû Ca'fer el-Mansûr Muhammed'in ağzından bir mektup yazarak el-A'meş'i yardıma çağırır. A'meş cevabında selamdan sonra ona mizâhî bir dille; "Ey Benî Hâşim! Sizin ne istediğinizi söyleyeyim mi? Anlaşılan siz tirit yemeyi seviyorsunuz." diye cevap vermişti. Elçi durumu Halîfe Mansûr'a haber verince; "Şehadet ederim ki bu A'meş'in sözüdür." demiştir.⁸⁷⁵

İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁸⁷⁶ Şehristânî'nin Şîî gösterdiği kimselerdendir.⁸⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî ve Zehebî de onda teşeyyu vardı demektedir.⁸⁷⁸

A'meş hakkında iddia edilen;

1) İbn Hallikân'dan yukarıdaki paragrafta aktardığımız Halîfe Hişâm'ın, Osman'ın fâziletleri ve Ali'nin kusurları hakkında birtakım şeyleri yazmasını isteyip A'meş'in bunu reddetmesi, buna karşılık Ali'nin fâzileti hakkında on bin hadis bildiğini Hâlîfe Mansûr'a söylemesi,

⁸⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 10; Zehebî, *Tezhîbü't-Tehzîb*, Cit 4, s. 171-177; Ali Özek, *Hadis Ricâli*, s. 72-73.

⁸⁷⁴ İbn Hallikân, Cilt 2, s. 400-403; İbn İmâd, Cilt 2, s. 217-218.

⁸⁷⁵ Hüseyin Gültekin, "A'meş Süleymân Bin Mihrân ve Hadis İlmindeki Yeri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 27.

⁸⁷⁶ İbn Rüste, s. 219.

⁸⁷⁷ Şehristânî, s. 171.

⁸⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 7-8; Zehebî, *Tezhîbü't-Tehzîb*, Cilt 4, s. 171-177. "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada Şîîlerin sahip çıktığı bir isimdir.

- 2) Ebû Hanîfe'nin A'meş'e, Ali'nin fâziletleri hakkında rivayette bulunmaktan vazgeç demesi, onun rivayette bulunmaya devam etmesi,
- 3) Hz. Hüseyin'i öven bazı hadisler nakletmesi, onun kabrinin ziyaret edilmesi hususunda insanları yönlendirmesi,
- 4) Kur'an'ın bazı ayetlerini Şîî görüşlere uygun bir şekilde yorumladığının söylenmesi gibi iddiaları değerlendiren Mücteba Uğur, bunları rivayet tekniği ve ihtiva ettikleri fikirler açısından doğru bulmamaktadır. Ona göre; Hz. Ali'nin kusurları hakkında hadis toplama işi Ehl-i sünnet âliminin kabul etmeyeceği bir konudur. Hz. Ali'yi sevmenin Şîîlikle bir ilgisi yoktur. Ali'yi öven on bin hadisin bulunduğunu aşırı Şîîlerin dahi söylemesi mümkün değildir. Ebû Hanîfe'nin Ali'nin faziletleri hakkında rivayette bulunmaktan vazgeçirmesi, Ehl-i beyt'i seven ve bu sebeple dönemin iktidarından ceza gören bir alim için mümkün değildir. Kaldı ki, Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret edilmesi, Sünnîliğe aykırı değildir. Bazı Kur'an ayetlerini Şîî görüşlere uygun bir şekilde yorumladığının söylenmesi doğru değildir.⁸⁷⁹

Ehl-i hadis mensubu, sahâbenin fazîletleri hususunda hiçbir tereddütü olmayan, haliyle Ali b. Ebî Tâlib'in hasletlerini çok iyi bilen A'meş gibi bir raviye yapılan Şîîlik ithamı makul görünmemektedir. Ayrıca siyâset adamlarıyla arasına koyduğu mesafe Abbâsî yöneticilerinin uygulamalarını onaylamadığını düşündürmektedir. Ali'nin ve sahâbenin fazîletine inanması Şîîlik ithamının doğru olmayacağını ortaya çıkarmaktadır.

2.3.6. Ma'mer b. Râşid (153/770)

Künyesi Ebû Urve'dir. Ezd'in mevlâsıdır.⁸⁸⁰ Basra halkındandır.⁸⁸¹ Göç ederek Yemen'e yerleşmiştir.⁸⁸² Yirmi seneden fazla Yemen'de yaşamıştır.⁸⁸³

Ölüm tarihi ile ilgili 150 ve 153 yılı Ramazan ayı olmak üzere farklı rivayetler vardır.⁸⁸⁴ Zehebî; Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in Ma'mer'in 154 yılında öldüğünü söylediklerini naklederek "doğru olan 153 tarihidir" demektedir.⁸⁸⁵ Tokpınar, bu konuda

⁸⁷⁹ Mücteba Uğur, "A'meş", DİA, Cilt 3, Yıl 1991, s. 54.

⁸⁸⁰ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 92; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 355; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 223.

⁸⁸¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 355; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 223.

⁸⁸² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 92.

⁸⁸³ Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 223.

⁸⁸⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 92; Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 520; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 355; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 190.

⁸⁸⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 190.

Abdullah b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in, Abdürrezzâk'ın öğrencileri olduğunu ve 154 senesinin tercih edilmesinin daha güvenilir olacağını söylemektedir.⁸⁸⁶

Fakih, hadis hâfızı, muttakî, sika bir âlimdi.⁸⁸⁷ Hadis âlimleri Ma'mer b. Râşid'in güvenilir bir muhaddis olduğunu ifade ederek ondan övgü dolu sözlerle bahsetmişlerdir.⁸⁸⁸

Katâde b. Diâme, İbn Şihâb ez-Zühri, Amr b. Dînâr, Muhammed b. Ziyâd el-Cemha, Ziyâd b. Alâka, Yahyâ b. Ebî Kesîr'den hadis almıştır.⁸⁸⁹ Kûfe'de, A'meş ve Ebû İshak es-Sebî gibi muhaddislerin yaşadığı bir çevrede yetişmiştir.⁸⁹⁰ Ma'mer'den de Süfyân es-Sevrî, Hişâm b. Yûsuf, Süfyân b. Uyeyne, İbn Mübârek Abdül'A'lâ b. Abdül'A'lâ, Abdürrezzâk⁸⁹¹ hadis almıştır.

İbn Cüreyc'e göre; devrinde ondan âlimi yoktu.⁸⁹² Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ma'mer'den on bin hadis yazdığını söylemiştir.⁸⁹³ Yemen'de ilk musannefi tasnif eden Ma'mer'dir.⁸⁹⁴ Hicrî ikinci asrın yarısında tasnife başlanan Camî türündeki eserlerin ilk örneğidir.⁸⁹⁵

Hadis tahsili için Yemen'e gitmiş, orada Ebû Hureyre'nin arkadaşı Hemmâm b. Münebbih ile görüşmüştür.⁸⁹⁶ İbn Nedîm, onun Kûfe halkından olduğunu belirttikten sonra çeşitli alanlarda kitaplarının mevcut olduğunu bildirmektedir.⁸⁹⁷

Fıkî konularda rivayetleri değerlendirir, aklî delilleri kullanmayı tercih ederdi. O nedenle müctehidlik derecesine ulaşmış bir fakihti.⁸⁹⁸ Ma'mer b. Râşid'in, "Ömer, Ebû Bekir'den faziletlidir" diyeni azarlamayacağını söylediği nakledilir. Onun, Şeyhayn'ı seven, onları öven kimselerin, "Ali, Ebû Bekir ve Ömer faziletlidir." demesin de bir

⁸⁸⁶ Tokpınar, "Ma'mer b. Râşid (154/771)'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XV, İzmir 2002, s. 27.

⁸⁸⁷ Zirikî, Cilt 7, s. 272.

⁸⁸⁸ Hamit Kılıç, "Ma'mer b. Râşid'in (153/770) el-Câmi ve Hocaları", Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 7.

⁸⁸⁹ Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 223; *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 190.

⁸⁹⁰ İbrâhim Hatiboğlu, "Ma'mer b. Râşid", *DİA*, Cilt 27, 2003, s. 553.

⁸⁹¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 190.

⁸⁹² Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 82-83.

⁸⁹³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 190.

⁸⁹⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 190.

⁸⁹⁵ Bağcı, s. 202-203.

⁸⁹⁶ İbn İmâd, Cilt 2, s. 244.

⁸⁹⁷ İbn Nedîm, s. 106.

⁸⁹⁸ Hatiboğlu, "Ma'mer b. Râşid", s. 553.

mahsur görmediği de söylenmiştir.⁸⁹⁹ Ma'mer'in, böyle bir fazilet sıralaması yapması, efdaliyetin kat'i olmayıp zannî olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.⁹⁰⁰

İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁹⁰¹ Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık'ın ashabı arasında zikretmektedir.⁹⁰²

Ma'mer b. Râşid'in Şîîliği meselesini değerlendiren Tokpınar, bu listeyi güvenilir bulmamaktadır. Belki İbn Kuteybe'nin *el-Maârif*'indeki Şîa listesindeki birkaç kişi şüpheli olsa da diğerlerinin Şîî olmadığı kesinlikle bilinmektedir. Onlar hilâfeti liyakat esasıyla değerlendirdiklerinden Ali'yi Osman'dan daha liyakatli bulmaktadırlar. Dönemin siyasî anlayışı ve bunların taraftarlarının, bu listedeki kişilerin toplumu yönlendirmelerinden endişelenerek böyle bir isimlendirme yapmış olabilirler. Onların Şîîliklerinden değil de teşeyyulerinden söz etmek daha isabetli bir tercih olacaktır. İlk dönemlerin teşeyyu anlayışı, hilâlefete en layık olanın Ali olduğunu kabul edip onu Osman'a tafdil etmektir. Ma'mer'in rivayetleri incelendiğinde onun Selefî akîdeye mensubuyeti görülecektir. Şîî olduğunu destekleyecek hiçbir rivayet bulunmamaktadır.⁹⁰³

Ma'mer'in yaşadığı dönemde Alioğulları, iktidar mücadelelerine devam etmektedirler. Şeyhayn'dan sonra Osman b. Affân üçüncü halîfe olsa da Ali'nin bu işe daha layık olduğu düşüncesinin hâlâ zihinleri meşgul ettiği de bir gerçektir. "Efdâliyet" tartışmalarına iştirak etmiş olması sebebiyle Ma'mer de Şîîlik ithamından nasibini almış görünmektedir.

2.3.7. Fıtr b. Halîfe (155/771)

Fıtr b. Halîfe el-Hayyât.⁹⁰⁴ Künyesi Ebû Bekir'dir. Tâbiîndendir.⁹⁰⁵ Ebû Ca'fer'in hilâfeti döneminde muhtemelen 155 yılında Kûfe'de vefat etti.⁹⁰⁶ İbn Hibbân ve Halîfe b. Hayyât'a göre ise 153 yılında vefat etmiştir.⁹⁰⁷

⁸⁹⁹ İbn Abdilber, Cilt 3, s. 1150.

⁹⁰⁰ Yeşilmen, s. 79.

⁹⁰¹ İbn Rüste, s. 219.

⁹⁰² Tûsî, *Ricâl*, s. 307.

⁹⁰³ Tokpınar, "Ma'mer b. Râşid (154/771)'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler", s. 26-27.

⁹⁰⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 481.

⁹⁰⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 481; İbn Hibbân, Cilt 7, s. 323.

⁹⁰⁶ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 481.

⁹⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakat*, s. 285; İbn Hibbân, Cilt 5, s. 300.

Ricâl ilmiyle uğraşanlar onun zayıf olduğunu söylemişlerse de İbn Sa'd; "İnşaallah sikaydı" demektedir. Ebû Vâil ve diğerlerinden hadis rivayet etmiştir. Yahyâ el-Kattân,⁹⁰⁸ Vekî, Ebû Nuaym ve Kûfe ehli⁹⁰⁹ ondan hadis almıştır.

Buhârî, Fıtr b. Halîfe ile ilişkili hadisleri rivayet etse de hadisi hasen görülmüştür.⁹¹⁰ Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Fıtr b. Halîfe'nin adını da zikretmektedir.⁹¹¹ İbn Rüste'nin Şîi olarak gösterdiği isimlerdendir.⁹¹²

Şîiliği⁹¹³ meselesine gelince, Şîi kaynaklarda adının geçmesi ve Kûfeli olmasından kaynaklanan tabii bir eğilim dışında elimizde herhangi bir veri bulunmamaktadır.

2.3.8. Şu'be b. Haccâc (160/776)

Ebû Bistâm Şu'be b. Haccâc b. el-Verd⁹¹⁴ el-Ezdî el-Atâkî.⁹¹⁵ Basra'nın bir bölümüne hakim olan Eşâkır'ın azat yoluyla mevlâsıdır.⁹¹⁶ Aslen Vâsıtlı olup Basra'da yaşamıştır.⁹¹⁷ Süfyân es-Sevrî'den on yaş büyüktür.⁹¹⁸ Dilinde tutukluk vardı.⁹¹⁹

Şu'be'nin Beşşâr ve Hammâd isimli iki kardeşi vardı. Geçimini onlar sağlardı. Saîd b. Şu'be adında bir oğlu vardı. Esmâîl onun için: "Şiiri Şu'be'den daha iyi bilen birini görmedim." demiştir.⁹²⁰

75 yaşında 160 yılında Basra'da öldüğüne dair ittifak edilmiştir.⁹²¹

Hasan el-Basrî ve Muhammed b. Sîrîn'i görmüştür.⁹²² Sika, dürüst ve sağlam bir râvi olup hadiste hüccet kabul edilmiştir.⁹²³ Katâde, Yûnus b. Ubeyd, Hâlid el-Huzâî, Ebû

⁹⁰⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 481; İbn Hibbân, Cilt 5, s. 300, Cilt 7, s. 323.

⁹⁰⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî **el-Buhârî** (256/870), *et-Târîhu'l-kebîr*, (Thk. Muhammed Abdülmuîd Han), Dârü'l-maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1958, Cilt 7, s. 139.

⁹¹⁰ İbn İmâd, Cilt 2, s. 244.

⁹¹¹ Kâ'bî, Cilt 2, s. 400.

⁹¹² İbn Rüste, s. 219.

⁹¹³ "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli listede Şîi gösterilenlerdir.

⁹¹⁴ İbn Hallikân, Cilt 2, s. 469-470.

⁹¹⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 193; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 269-270.

⁹¹⁶ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 294.

⁹¹⁷ İbn Hallikân, Cilt 2, s. 469; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 193.

⁹¹⁸ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 294; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 351; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 357.

⁹¹⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 351.

⁹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 357.

⁹²¹ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 294; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 351; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 367; İbn Hallikân, Cilt 2, s. 469-470; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 197; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 269-270.

⁹²² İbn Hallikân, Cilt 2, s. 469-470.

⁹²³ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 294.

İshak es-Sebî, Seleme b. Küheyl, Abdülmelik b. Umeyr, Amr b. Mürre, Yahyâ b. Ebî Kesîr, Talha b. Musarrıf'dan hadis nakletmiştir. Ondan da Eyyüb es-Sahtiyânî, A'meş, Muhammed b. İshak, İbrâhim b. Sa'd, Süfyân es-Sevrî, Şerîk b. Abdullah, Süfyân b. Uyeyne, Ali b. el-Ca'd, İbn Mübârek, Gunder, Affân b. Müslim, Süleymân b. Harb, Ebû Dâvûd hadis almıştır.⁹²⁴

Şâfiî: Şu'be olmasaydı Kûfe'de hadis bilinmezdi demiştir.⁹²⁵

Nesâî: Rasûlullâh'ın hadisi üzerine güvenilir olan Allah'ın kulları üçtür. Bunlar; Şu'be, Mâlik ve Yahyâ el-Kattân'dır.⁹²⁶

Tebeu't-tâbiînden olup dört yüz tâbiînden hadis dinlemiştir. Abdullah b. Ömer'in elliden fazla talebesini dinlemiştir. Ebû İshak Hemdânî ve Hakem el-Uteybe'nin önde gelen talebesidir. Hadis ricâlinde senedin muttasıl ve munkatı olması hususunda ilk değerlendirmelerde bulunan Şu'be b. Haccâc'tır.⁹²⁷

Rivayetleri aktarırken tedlis yapmaktan hoşlanmazdı. "Gökten düşüp paramparça olmam tedlis yapmaktan daha çok hoşuma giderdi" derdi. Vefat ettiğinde Süfyân onun için, "Bugün hadis öldü" demiştir.⁹²⁸

Bir hadisi yirmi defa dinlemeden gönlü rahat etmeyecek kadar hassastı. Basra'da hadisi ilk defa sistematik tasnife tabi tutanlardandı.⁹²⁹ Sevrî, onun için: "Şu'be, hadiste Mü'minlerin emiriydi." demiştir.⁹³⁰

Şu'be'nin Basra ve Kûfe hadisini topladığı söylenmiştir.⁹³¹

Şehristânî'nin Şîî ricâli içerisinde gösterdiği isimlerdendir.⁹³² Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık'ın ashâbı arasında zikretmektedir.⁹³³

Bağdat'a iki kez gelmiştir. Kardeşi hapsedilmiş, Halîfe el-Mansûr'a kardeşinin durumunu sormak istemiştir. Daha sonra da el-Mehdî zamanında ikinci kez gelmiştir.⁹³⁴

⁹²⁴ İbn Hallikân, Cilt 2, s. 469-470; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 193.

⁹²⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 193; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 269-270.

⁹²⁶ İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 269-270.

⁹²⁷ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 141-142.

⁹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 367.

⁹²⁹ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 141.

⁹³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 357 ve *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, (Thk. Mehmed Said Hatiboğlu), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 115; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 193.

⁹³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 359.

⁹³² Şehristânî, s. 171, "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada da anılan isimlerdendir.

⁹³³ Tûsî, *Ricâl*, s. 224.

Şu'be el-Haccâc'ın hadis ilmine başladığı ilk dönemler için Râfîzîler'e ait birtakım fikirlere sahip olduğu, Basra'daki âlimlerle girdiği münâkaşalar neticesinde bu fikrinden vazgeçtiği söylenmektedir.⁹³⁵

Şu'be el-Haccâc, Alioğullarına sıkı takibin yapıldığı Mansûr zamanında yaşamış, Mehdî'nin hilâfetine yetişmiştir. Devrinin bazı âlimleri gibi en-Nefsüzzekiyye isyânına destek verip vermediği hakkında bir malumatımız yoktur. Şîî kaynaklarda adı anılmakla birlikte Şîî olarak isimlendirilmesinde Kûfeli olmasının da etkisi muhtemeldir.

2.3.9. Süfyân es-Sevrî (161/778)

Süfyân b. Saîd İbn Mesrûk b. Habîb b. Râfî b. Abdullah b. Mevhibe b. Übeyy b. Abdullah b. Munkîz b. Nasr b. el-Hâris b. Sa'lebe b. Âmir b. Milkan b. Sevr b. Abdimenâd b. Uddi b. Tâbiha b. İlyas b. Mudâr b. Nizâr. Künyesi Ebû Abdullah'tır.⁹³⁶

Süfyân, Süleymân b. Abdûlmelik'in hilâfeti sırasında 97 yılında doğmuştur. Babası Dârân'lıdır.⁹³⁷ Kardeşi Mübârek b. Saîd'dir.⁹³⁸

Süfyân'ın Sevrî ismi ile ilgili şöyle bir haber anlatılır. Bir gün camiye girerken dalgınlıkla sol ayağını atar ve bunun üzerine "Ey Sevr, Sevrîlik yapma; yani öküzlük yapma" diye bir ses duyar. O günden sonra kendisine Sevr denir. Bu sesi işitince aklı başından gider, sakalını tutup suratına bir tokat atar. Ve kendi kendine; "Bak! Ayağını camiye edeple atmadığın için adını insanlık defterinden sildiler. Aklını başına topla ve ayağını nereye attığına dikkat et."⁹³⁹ demiştir. Ancak İbn Kuteybe, Süfyân'a bir dağın adı olan "Sevr-i Eftal" dendiğini aktarmaktadır.⁹⁴⁰

el-Mehdî'nin hilâfeti zamanında 161 yılında Basra'da saklandığı bir dönemde 64 yaşında vefât etmiştir.⁹⁴¹ Süfyân, sâlih bir zat olan Abdurrahman b. Abdûlmelik'e cenaze

⁹³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 10, s. 354-355.

⁹³⁵ Hatiboğlu, "Şu'be b. Haccâc", DİA, Cilt 39, 2010, s. 224-226.

⁹³⁶ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 488-492.

⁹³⁷ Dârân, Kûfe yakınlarında sika hadisçileriyle meşhur bir yerdir. İbn Sa'd, Cilt 8, s. 488-492.

⁹³⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 488-492; Belâzürî, Cilt 11, s. 312.

⁹³⁹ Ebû Hâmid Ferîdüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhim-i Nisâburî **Attâr** (618/1221), *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (Çev. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1984, s. 257-266.

⁹⁴⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 348.

⁹⁴¹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 488-492; Halîfe b. Hayyât, ölüm tarihini 162 olarak vermektedir. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 533; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 348.

namazını kılmasını vasiyet etmiştir. Abdurrahman b. Abdülmelik ve Hasan b. el-Ayyâş cenazeyi defnettikten sonra Kûfe'ye giderek Süfyân'ın ölümünü haber vermiştir.⁹⁴²

İbn Nedîm, Süfyân'ın; Câmiu'l-Kebîr, Câmiu's-Sagîr ve Kitâbü'r-Risâle isimli kitaplarının bulunduğunu aktarmaktadır.⁹⁴³

Sika, me'mûn, sebt ve hüccet kabul edilmiş; çok sayıda hadis rivayet etmiştir. İlim ve amel bakımından zamanının seyyididir.⁹⁴⁴ Süfyân'ın hadiste "Emîrû'l-Mü'minîn" olduğu söylenmiştir.⁹⁴⁵

Kûfe'de hadisi ilk defa sistematik tasnife o tabi tutmuştur. Bildiği hadis sayısı fazla olduğu halde manen rivayette bulunur zaman zaman da tedlis yapardı.⁹⁴⁶

İbn Sa'd'ın anlattığına göre; Halîfe el-Mehdî onu tutuklamak isteyince Mekke'ye gitmiş ancak yakalanma ihtimali olunca Basra'ya geçmiştir. Orada, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın evinin yakınlarında konaklamıştır. Basralı muhaddislerden Cerîr b. Hâzim, el-Mübârek b. Fudâle, Merhûm el-Attar, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Abdurrahman b. Mehdî onu ziyaret ederek ondan hadis dinlemişlerdir.⁹⁴⁷

Fıkıhta Sevrî'nin adına nispet edilen bir mezhep vardır. "İmânın artıp eksileceği" görüşüne sahipti.⁹⁴⁸ Bu mâlumat, onun Ehl-i hadis çizgisinde olduğuna işaret etmektedir.

Keşşî de; Ali b. Ebî Tâlib'in, Ebû Bekir'in hilâfeti karşısındaki tavrı, Cemel ve Sıffîn savaşlarındaki sözleri Süfyân es-Sevrî kanalıyla aktarılmaktadır.⁹⁴⁹

Belâzürî de, Ahmed b. İbrâhim ed-Devraki'nin şöyle dediği anlatılıyor: "Hasan b. Sâlih b. Hayy'ı namaz kılarken gördüm. O esnada Süfyân es-Sevrî geldi, ayakkabısını çıkardı. Hasan b. Sâlih'i fark edince ayakkabısını bıraktığı yerden alarak başka bir yere geçti. Zira Hasan Şîî idi.⁹⁵⁰ Bu ifade, Süfyân'ın, Şîîlerden uzak durduğuna dair bir intiba uyandırmaktadır.

⁹⁴² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 488-492.

⁹⁴³ İbn Nedîm, s. 281.

⁹⁴⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 488-492; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 274-275. Süfyân'ın rivayetleri, eserleri hakkında bkz. Ömer Faruk Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri/Bir Muhaddis Olarak Süfyân es-Sevrî", *Diyânet İlmî Dergi*, Cilt 51, Sayı 1, Ocak-Şubat-Mart 2015, s. 33-71.

⁹⁴⁵ Özek, s. 83-84.

⁹⁴⁶ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 196-198.

⁹⁴⁷ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 488-492.

⁹⁴⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 7, s. 273.

⁹⁴⁹ Keşşî, s. 330-333.

⁹⁵⁰ Belâzürî, Cilt 11, s. 316.

Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Süfyân es-Sevrî'nin adını da zikretmektedir.⁹⁵¹ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁹⁵²

Zehebî, onun az bir teşeyyuye sahip olduğunu ve Ali'yi fazîlet sıralamasında Osman'a takdim ettiğini söylemiştir.⁹⁵³ Zeyd b. Hubâb, Sevrî'nin, Eyyûb es-Sahtiyânî ve İbn Avn ile görüşükten sonra teşeyyüyü terk ettiğini söylemiştir. Denilmiştir ki; "Kim ki Ali'yi Osman'a takdim ederse sahâbeyi hor görmüş olur." Süfyân'dan gelen bir rivâyete göre, Râfîzîlerin Ali'nin fazîletlerinin anlatılmasına engel olmaları sebebiyle onları terkettiğini ifade etmiştir.⁹⁵⁴ O bir sözünde, Osman ve Ali'nin sevgisinin ancak şerefli insanların kalbinde olabileceğini dile getirmiştir.⁹⁵⁵

Süfyân'a, tafdîl konusundaki görüşü sorulunca; "Kûfeli Ehl-i sünnetten olanlar, Ebû Bekir, Ömer, Ali ve Osman derler; Basralıların Ehl-i sünnetten olanları ise, Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali derler." şeklinde cevap verir. Süfyân'a, "Senin görüşün nedir?" denilince; "Ben de, Kûfeliyim" şeklinde cevap vermiştir.⁹⁵⁶

Süfyân es-Sevrî'nin hayatının ilk yarısı Emevîler döneminde diğer yarısı ise Abbâsîler döneminde geçmiştir. Onun her iki yönetime karşı da taraf veya muhalif olduğu hususundaki bilgiler net değildir.⁹⁵⁷

Süfyân'ın Ehl-i beyt'e yakınlığı bilinmektedir. Siyâsetten uzak durduğu, iktidara muhalif tavrında pasif olduğu aktarılmıştır. Bu sebeple yöneticilerle bir arada görünmediği, onların hediyelerini almadığı nakledilir. Zaman zaman onları eleştirse de fitneye sebep olur endişesiyle bazen nasihat ve eleştiriye de terk ettiği bilinmektedir.⁹⁵⁸

Ebû Bekir b. Ayyaş, Sevrî için şunları söylemiştir: "Sahâbeden birisini Ebû Bekir ve Ömer'in önüne geçirmeyi reddederdi. Ancak Ali'yi, Osman'ın önüne geçirirdi."⁹⁵⁹

⁹⁵¹ Kâ'bî, Cilt 2, s. 390.

⁹⁵² İbn Rüste, s. 219.

⁹⁵³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 7, s. 241; Velî, s. 168.

⁹⁵⁴ Ebû'l-Abbas Takıyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî **İbn Teymiye** (728/1328), *Minhâcû's-Sünnetü'n Nebeviyye*, (Thk. Muhammed Reşâd Sâlim), Riyad 1406/1986, Cilt 2, s. 72-73; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 7, s. 253.

⁹⁵⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 7, s. 273; Velî, s. 169.

⁹⁵⁶ Ebû Süleymân Muhammed b. Muhammed el-Büstî **el-Hattâbî** (388/998), *Me'âlimü's-Sünen*, (Thk. Muhammed Râgıb et-Tabbâh), Halep 1932, Cilt 4, s. 303.

⁹⁵⁷ Recep **Özdirek**, Ali Hakan **Çavuşoğlu** ve Abdürrezzâk *Tek*, "Süfyân es-Sevrî", DİA, Cilt 38, Yıl 2010, s. 23-28.

⁹⁵⁸ Özdirek, Çavuşoğlu ve Tek, s. 23-28.

⁹⁵⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 7, s. 252; Velî, s. 168.

Râfızîlerin tavırlarından dolayı Ali'nin faziletlerinin anlatılamadığından ve Ehl-i beyt'e gereken desteğin verilmediğinden şikayet etmektedir. Bu yönü itibarıyla Osman'a buğzedenlerle de aynı fikri paylaşmadığını ifade etmiştir. Ca'fer es-Sâdık'tan rivayetlerde bulunması, Ehl-i beyt'e yakınlığı sebebiyle Şîî olarak kabul edilemeyeceği bir gerçektir. Sevrî'nin imanda istisna düşüncesine sahip olması öğrencilerinin Kûfeli Mürcie mensuplarınca şüpheciler (şükkak) şeklinde isimlendirildiği gelen rivayetler arasındadır.⁹⁶⁰

Süfyân es-Sevrî, yukarıda bahsettiğimiz Ehl-i beyt sevgisi, Ali'nin faziletlerine inanması ve Ca'fer es-Sâdık'tan rivayetlerde bulunması sebebiyle Şîî olarak değerlendirilmiş olabilir. Ancak onun Osman'ı kötüleyenlere karşı duruşu, imanda istisnayı benimsemesi Ehl-i Hadîs çizgisindeki yerini ortaya koymaktadır. Kûfeli olması ve yönetime muhalefetine de bu isimlendirmede etkisinin olması muhtemeldir.

2.3.10. Ma'rûf b. Harrâbüz (165/782)

Ma'rûf b. Harrâbüz el-Mekkî. İbn Uyeyne onun için; "O, Ma'rûf b. Mişkân'dır." demiştir. Tâbiîndendir.⁹⁶¹ Künyesi Ebû Velîd'dir. 165 senesinde ölmüştür.⁹⁶²

Yahyâ b. Mâin onun için; "Zayıf bir râvidir." demiştir.⁹⁶³

Keşşî'de, Ma'rûf b. Harrâbüz'ün döneminin en fâkih kabul edilen altı isminden birisi olduğu söylenmiştir.⁹⁶⁴ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁹⁶⁵ Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık'ın ashâbı arasında zikretmektedir.⁹⁶⁶

Kâbetü'r-Rahmân'ı inşâ edenlerden ve karilerden biridir. İbn Kesîr'in kıraatı üzere okurdu. İbn Tufeyl, Ebû Ca'fer el-Bâkır ve onun dışındakilerden hadis nakletmiştir. Ondan da; Vekî, Saîd b. Salt, Ubeydullah b. Mûsâ, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Ebû Âsım Harrab, Mervân b. Muâviye, İbn Mübârek, Muhammed b. Hanzala b. Muhammed b. Abdûlmahzûmî hadis almıştır.⁹⁶⁷

⁹⁶⁰ Özdirek, Çavuşoğlu ve Tek, s. 23-28.

⁹⁶¹ İbn Hibbân, Cilt 5, s. 439.

⁹⁶² Zehebî, *Tezhibü't-Tehzib*, Cilt 9, s. 53.

⁹⁶³ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed **İbnü'l-Cevzî** (597/1201), *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, Beyrut 1986, Cilt 3, s. 169; Zehebî, *Tezhibü't-Tehzib*, Cilt 9, s. 53; Hillî, s. 278.

⁹⁶⁴ Keşşî, s. 206.

⁹⁶⁵ İbn Rüste, s. 219.

⁹⁶⁶ Berkî, s. 15; Tûsî, *Ricâl*, s. 311.

⁹⁶⁷ Zehebî, *Tezhibü't-Tehzib*, Cilt 9, s. 53.

Şiîliğine işâret edebilecek herhangi bir veriye sahip olmamakla birlikte Şiî kaynaklarda oldukça değer gören bir râvidir.

2.3.11. Hasan b. Sâlih b. Hayy (167/784)

Hasan b. Sâlih b. Sâlih b. Hayy. O, Hayyân İbn Şûfi b. Hünâ el-Hemedânî es-Sevrî'dir. Vekî, yüz senesinde doğduğunu söylemiştir. Künyesi Ebû Abdullah'tır.⁹⁶⁸

İsâ b. Zeyd b. Ali ile kızını evlendirmiş ve onunla birlikte gözden kaybolmuştur. Halîfe el-Mehdî onları aramasına rağmen bulamamıştır. Hasan b. Sâlih, İsâ b. Zeyd'den altı ay sonra vefat etmiştir.⁹⁶⁹ 167 yılında Kûfe'de⁹⁷⁰ veya Ebû Nuaym'dan gelen bir rivayete göre 169 senesinde ölmüştür.⁹⁷¹

Âbid, fakih, zâhid bir zattı. Hadiste sika olduğuna dair ittifak edilmiştir.⁹⁷²

Hasan b. Sâlih, babasından Simâk b. Harb, Abdülazîz b. Refî, Abdullah b. Dînâr, Amr b. Dînâr, Kays b. Müslim, İsmâil es-Sûdî, Seleme b. Kuheyl, Ali b. Ekmer'den hadis almıştır. Ondan da, Humeyd b. Abdurrahman er-Ruâsî, Yahyâ b. Âdem, Vekî, Ahmed b. Yûnus, Ubeydullah b. Mûsâ, İshak b. Mansûr, es-Selûlî, Ali b. Ebil Ca'd hadis nakletmiştir.⁹⁷³

İbn Kuteybe, Şîa listesi dışında da Hasan b. Sâlih'i anlatırken Şiîliğine vurgu yapmaktadır.⁹⁷⁴ İbn Rûste'nin Şiî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁹⁷⁵ Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık'ın ashâbı arasında zikretmektedir.⁹⁷⁶

Zehebî, "Cumayı terk ederdi. Onda teşeyyu vardı." demektedir.⁹⁷⁷

Kummî, Nevbahtî'de Bütriyye'nin Ashâbü'l-Hadîs'ten olduğu iddiasıyla şunlar nakledilmektedir: "Ashâbü'l Hadîs'ten Betriyye (Bütriyye?)'ye gelince, bunlar, Hasan b. Sâlih b. Hayy, Seleme b. Kuheyl, Kesîrûnevâ, Sâlim b. Ebî Hafsa, Hakem b. Uteybe, Ebû'l-Mikdâm Sâbit el-Haddâd ve bunların görüşlerinde olanlardır. Bunlar Ali'nin (a.s.)

⁹⁶⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 493; Buhârî, Cilt 2, s. 295; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 357; el-Bağdâdî, s. 28; Zehebî, *Tezhîbü't-Tehzîb*, Cilt 2, s. 286-290.

⁹⁶⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 357.

⁹⁷⁰ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 493.

⁹⁷¹ Zehebî, *Tezhîbü't-Tehzîb*, Cilt 2, s. 286-290.

⁹⁷² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 493; Zehebî, *Tezhîbü't-Tehzîb*, Cilt 2, s. 286-290.

⁹⁷³ Zehebî, *Tezhîbü't-Tehzîb*, Cilt 2, s. 286-290.

⁹⁷⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 357.

⁹⁷⁵ İbn Rûste, s. 219.

⁹⁷⁶ Tûsî, *Ricâl*, s. 180.

⁹⁷⁷ Zehebî, *Tezhîbü't-Tehzîb*, Cilt 2, s. 286-290; "Ehl-i Sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" adlı çalışmada anlatılan isimlerdendir.

imâmetine (velâyet) davet etmekle birlikte Ebû Bekir ve Ömer'in yönetimini (velâyet) de kabul ettiler. Onlar, Ali'nin ümmetin tamamının en faziletlisi olduğu hususunda birleştiler. Bununla birlikte Ebû Bekir ve Ömer'in kararlarını benimsediler. Bunlara göre mestler üzerine mesh etmek, sarhoş edici hurma şarabı (nebîz) içmek ve yılan balığı (cirri) yemek caizdir. (Ümmet) Ali'nin (a.s.) savaşı ve ona karşı savaşların savaşı hakkında da fikir ayrılığına düştüler."⁹⁷⁸

el-Bağdâdî ise: "Zeydiyye Büttriyye, iki kişinin taraftarıdır. Biri el-Hasan b. Sâlih b. Hayy, diğeri Kesîrünevâ'dır. İmâmet görüşleri: Kötüleme veya methetme olmaksızın Osman b. Affan'la ilgili yorumda bulunmamaları dışında Süleymân b. Cerîr'le aynıdır. Sünnet ehli yanında, Süleymân b. Cerîr'den daha makbuldürler." demektedir.⁹⁷⁹

Şehristânî'de, Hasan b. Sâlih b. Hayy'ın Sâlihiyye'den olduğu belirtilmiştir. Bu görüş sahipleri, Osman b. Affan'ın güzel vasıfları olmakla birlikte ,mensubu olduğu Ümeyyeogullarına sağladığı ayrıcalıklar sebebiyle hayrete düştüklerini söylemişlerdir. Usul konusunda Mu'tezîlerin esaslarını benimserler, Mu'tezile imamlarına Ehl-i beyt imamlarından daha fazla tazim ederler. Fûrû konusunda ise, bazı meselelerde Şâfiî'ye ve Şîa'ya uymakla birlikte Ebû Hanîfe'nin mezhebindendirler. Bunlara göre Hz. Peygamber'den sonra insanların en efdali, imâmete layık olanı Ali'dir. Onlara göre Ali, Ebû Bekir'in hilâfetine rıza göstermeseydi Ebû Bekir helak olurdu, bundan hareketle, üstün olan kişi razı olduğu takdirde, daha alt seviyede bulunan bir kimsenin imam olması caizdir."⁹⁸⁰

Meşkûr, Şîî bakış açısıyla, Zeydiyyetü'l-Akviyyâ başlığı altında Hasan b. Sâlih b. Hayy, Seleme b. Kuheyl Sâlim b. Ebî Hafsa, Ebû'l-Mikdâm Sâbit Haddâd ve Hakem b. Uteybe isimli şahısların İcliyye'den olduğunu belirterek, halkı, Ali'nin taraftarlığına çağırdıklarını söyler. Onun ifadesine bakılırsa; Âmme yani Sünnîlere göre, İcliyye Şîa'nın en iyi fırkasıdır. Ali'yi efdal kabul etmekle birlikte, Ebû Bekir'in de hilâfetini benimsemişlerdir. Ancak Osman, Talha ve Zübeyr'i kınamışlardır. Hurûc eden Aliogullarının her biriyle birlikte hareket etmeyi "*emr-i bi'l- ma'rûf ve nehy-i ani'l- münker*" prensibi açısından vâcib görmüşlerdir."⁹⁸¹

⁹⁷⁸ Kummî-Nevbahtî, s. 77-78.

⁹⁷⁹ el-Bağdâdî, s. 28-30. Kesîrünevâ, Ebû İsmâil Kesîr b. İsmâil Ehl-i sünnet'e yakın, sikadır, 169/875-876'da ölmüştür.

⁹⁸⁰ Şehristânî, s. 146-147.

⁹⁸¹ Meşkûr, s. 584-585.

Hasan b. Sâlih'in mefdulün imâmetinin meşrûluğunu öne süren ilk kişi olduğu kabul edilir. O, Ali'yi hepsinden faziletli kabul ederken tüm sahâbeyi dost bilir. Osman'ın hilâfetine son altı yılı için ise tereddüt gösterir. Onun, Osman'a rahmet dilemediği, fâsık arkasında Cuma namazını câiz görmediği, dönemindeki emirlerin zulümlerinden dolayı isyan etmeyi kabul ettiği söylenir. İmâmeti Hz. Fâtıma'nın çocuklarıyla sınırlamaz.⁹⁸²

Hasan b. Sâlih'in Zeydî olabileceğine dair bilgileri yukarıda zikrettik. Zeydîliğin de, Şîanın Ehl-i sünnet'e en yakın kolu olduğu dikkate alındığında, bu konuda daha fazla bir yorum yapılmasına gerek olmadığı kanaatindeyiz.

2.3.12. Ebû İsrâîl el-Mülâî (169/786)

Ebû İsrâîl el-Mülâî el-Absî. İsmi, İsmâil b. Ebû İshak'tır.⁹⁸³ Ona Abdülazîz denirdi.⁹⁸⁴ Ancak İbn Hibbân ve Zehebî, Ebû İsrâîl el-Mülâî'nin İsmâil b. Halîfe olduğunu söylemektedir.⁹⁸⁵ 169 senesinde ölmüştür.⁹⁸⁶

Hadiste hata yaptığı, Şerîk, Hakem b. Uteybe, Atıyyetü'l Avfî, Fudayl el-Fukaymî'den hadis naklettiği ve kendisinden de Ebû Nuaym, Vekî, Esed el-Cemâl, İsmâil b. Amr el-Becelî, Abdullah b. İbrâhim el-Eş'arî el-İsfahânî'nin hadis aldığı aktarılmaktadır.⁹⁸⁷

Ahmed b. Hanbel "hadisini yazardı" demiştir. Nesâî, sika olmadığını söylemiştir.⁹⁸⁸

Ricâl ilmiyle uğraşanlar, onun için "sadûktur" demişlerdir. Behz b. Esed, Ebû İsrâîl'den, Osman b. Affân'ın yeme-içme ve buna benzer diğer hususlardaki davranışlarını dinlediğini söylemiştir.⁹⁸⁹ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁹⁹⁰

Ebû İsrâîl'i Şîî olarak değerlendirebileceğimiz yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Ancak İbn Sa'd'ın, Ebû İsrâîl'in Ali b. Ebî Tâlib'den rivayette bulunan altıncı tabaka içinde zikretmesi bu konuda dikkate alınabilir.

⁹⁸² Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 43 Gökalp, *Şîî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, s. 88.;

⁹⁸³ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 499; Halife b. Hayyât, *Tabakat*, s. 286.

⁹⁸⁴ Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 551.

⁹⁸⁵ İbn Hibbân, Cilt 8, s. 96; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 10, s. 181.

⁹⁸⁶ Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 551.

⁹⁸⁷ İbn Hibbân, Cilt 8, s. 96; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 551.

⁹⁸⁸ Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 551.

⁹⁸⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 499.

⁹⁹⁰ İbn Rüste, s. 219.

2.3.13. Humeyd er-Rüâsî (170/787)

Humeyd b. Abdurrahman b. Humeyd er-Rüâsî el-Kûfî. Künyesi Ebû Avf'dır.⁹⁹¹

Vekî b. Cerrâh Mescidi'nin imamı idi. Hârûn'un hilâfeti zamanında 170 senesinde Kûfe'de vefat etmiştir.⁹⁹² Ancak diğer kaynaklarda ölüm tarihi olarak 189'un sonları, 190, 192 gibi farklı rivayetlerde bulunmaktadır.⁹⁹³

Yahyâ b. Muîn onun için "sikaydı" demektedir.⁹⁹⁴

A'meş, Hasan b. Sâlih, İsmâil b. Sâlih, Hişâm b. Urve ve İbn Ebî Leylâ 'dan hadis nakletmiştir. Humeyd'den de; Katâde b. Saîd, Ebû Hayseme, Ali b. Harb hadis almıştır.⁹⁹⁵ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.⁹⁹⁶

Şiîliği hususuna gelince; Abbâsîlerin Alioğullarına sıkı takibatta bulunduğu bir dönemde yaşaması ve Kûfeli olması tavrını Ali evladından yana koyduğunu düşündürmektedir.

2.3.14. İbn Lehîa (174/790)

Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Lehîa b. Ukbe b. Lehîa el-Hadramî el-Gâfikî el-Mısırî. Tebeu't-Tâbiîndendir. 155-164 yılları arasında Mısır kadılığı yapmıştır.⁹⁹⁷

174 yılı Rebîülevvel ayının yarısında Pazar günü Hârûn'un hilâfeti döneminde Mısır'da vefât etmiştir.⁹⁹⁸ Ancak 170 senesinde öldüğü hususunda farklı bilgiler mevcuttur.⁹⁹⁹

İbn Lehîa hadisleri yazar, onları toplar ve bunun için yolculuklar yapardı. O nedenle "Ebû Harita" diye künyelenmiştir.¹⁰⁰⁰ Zayıf bir râvidir. "Ondan ilk hadis dinleyen hal bakımından sonraki dinleyenden daha iyidir." denilmiştir.¹⁰⁰¹ Kendi hadisinde olmayan şey okununca sukût ederdi. Neden sustuğu kendisine sorulunca; "Benim günahım ne?

⁹⁹¹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 117; Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 290; İbn Hibbân, Cilt 6, s. 194; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 840-841; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 417.

⁹⁹² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 117.

⁹⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 290; İbn Hibbân, Cilt 6, s. 194; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 840-841.

⁹⁹⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 117; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 840-841.

⁹⁹⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 117; İbn Hibbân, Cilt 6, s. 194; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 840-841.

⁹⁹⁶ İbn Rüste, s. 219.

⁹⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 354; İbn Hallikân, Cilt 3, s. 38-39; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 336-337.

⁹⁹⁸ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 523; Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Hayyât*, s. 549; İbn Hallikân, Cilt 3, s. 38-39.

⁹⁹⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 354; İbn Hallikân, Cilt 3, s. 38-39.

¹⁰⁰⁰ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 4, s. 271.

¹⁰⁰¹ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 523; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 354.

Okudukları bir kitabı getiriyorlar ve sonra kalkıp gidiyorlar. Bana sorsalar okuduklarının benim hadisim olmadığını söyledim." demiştir.¹⁰⁰²

Hadis ilmi oldukça geniştir. Ahmed b. Hanbel onun için, zamanında Mısır'da İbn Lehîa'dan başka muhaddis olmadığını vurgulayarak şöyle der: "Mısır'da zaptı, itkanı ve hadisinin çokluğu bakımından İbn Lehîa gibi kim var?"¹⁰⁰³ İbn Lehîa'nın 72 tabî ile görüştüğü nakledilmiştir.¹⁰⁰⁴

Atâ b. Ebî Rebâh, el-A'rac'dan hadis nakletmiştir. Kendisinden de; Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Şu'be b. Haccâc, Evzâî, Leys b. Sa'd gibi âlimler hadis almıştır.¹⁰⁰⁵ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.¹⁰⁰⁶

İbn Lehîa'nın 155/772'de Halîfe Mansûr tarafından otuz dinar maaşla Mısır kadılığına atanması ve beytûlmâlden sorumlu tutulması¹⁰⁰⁷ yöneticilerle arasının iyi olduğunu düşündürmektedir. Şîîliği meselesine gelince, Zehebî'de Ebû Ahmed b. Adiy kanalıyla gelen bir rivayette onun müfrit bir Şîî olduğu ve ondan önce Şîîliği savunanı görmediği anlatılmaktadır. Ancak Ebû Hâtim ve Yahyâ b. Maîn, bu durumun sıkıntı olmayacağını söyledikleri edindiğimiz bilgiler arasındadır.¹⁰⁰⁸ Alioğullarına kötü muameleleri sebebiyle yöneticileri zaman zaman eleştirmiş olması muhtemeldir. Şîîlikle itham edilme sebebi de bu olabilir.

2.3.15. Şerîk b. Abdullah (177/794)

Şerîk b. Abdullah İbn Ebû Şerîk. el-Hâris b. Evs b. el-Hâris b. el-Ezhel b. Vehbîl b. Sa'd b. Mâlik b. en-Neha'dır. Künyesi Ebû Abdullah'tır.¹⁰⁰⁹ Mezhic kabilesindendir. 95 senesinde Horasan bölgesinde Buhâra'da doğmuştur.¹⁰¹⁰ Dedesi, Kadisiyye Savaşı'na katılmıştır.¹⁰¹¹ 177 yılının Zilkade ayında Cumartesi günü Kûfe'de vefat etmiştir. O gün Kûfe valisi olan Mûsâ b. Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali cenazesine katılmıştır.

¹⁰⁰² İbn Kuteybe, s. 354.

¹⁰⁰³ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 4, s. 668; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 336-337; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 312-313.

¹⁰⁰⁴ Özek, s. 85.

¹⁰⁰⁵ İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 336-337.

¹⁰⁰⁶ İbn Rüste, s. 219.

¹⁰⁰⁷ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 4, s. 67; Nihat Dalgın, "İbn Lehîa", DİA, Cilt 20, 1999, s. 158.

¹⁰⁰⁸ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 4, s. 672.

¹⁰⁰⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 496-497; Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 288; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 4, s. 272; *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 642.

¹⁰¹⁰ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 496-497; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 642.

¹⁰¹¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 356.

Hîre'de bulunan Halîfe Hârûn da cenazeye katılmak üzere yola çıkmış ancak cenaze namazının kılındığını haber alınca Kûfe'ye varmadan dönmüştür.¹⁰¹²

Hadiste sika kabul edilirdi. Çok hadis rivayet etmiş ancak sık sık hata yaptığı ve yanlışlığı söylenmiştir.¹⁰¹³ Ziyâd b. İlâka, Seleme b. Kuheyl, Simâk b. Harb, Ebî İshak, Habîb b. Ebî Sâbit, Ali b. Ekmer, Mansûr b. Mu'temir, İbrâhim b. Cerîr el-Becelî, Ammâr ed-Dühnî, Abdûlmelik b. Umeyr ve başkalarından hadis almıştır. Kendisinden de Ebân b. Tağlib, Muhammed b. İshak, İbn Mübârek, Vekî, Abdurrahman b. Mehdî, Yezîd b. Hârûn, Ebû Nuaym, Ali b. el-Ca'd ve başkaları hadis almıştır.¹⁰¹⁴

İbn Mübârek; "Şerîk, beldesinde hadisi Süfyân'dan daha iyi bilirdi." demiştir.¹⁰¹⁵

Zehebî, Şerîk için, önce Kûfe kadılığı sonrasında Ehvaz kadılığı yaptığını ve adâletli olduğunu ve Osman'ı övmekle birlikte onda teşeyyunun izlerinin olduğunu söylemiştir.¹⁰¹⁶ Yaşadığı beldenin kuralı gereği onda hafif teşeyyu olduğu rivâyetler arasındadır. Şerîk'ten şöyle nakledilmiştir: "Peygamber vefat edince Müslümanlar, Ebû Bekir'i halîfe seçtiler. Şayet Ebû Bekir'den daha üstün birinin olduğunu bilerek onu seçmiş olsalardı bizleri kandırmış olurlardı. Ebû Bekir'den sonra Ömer seçildi. Ömer, hakkı ve adâleti tesis etti. O ölünce de altı kişilik şûra Osman üzerinde birleştiler. Şayet Osman'dan daha fazîletli biri olduğunu bilerek onu seçmiş olsalardı ümmeti aldatmış olurlardı."¹⁰¹⁷

Zübeyrîlerden birisi, Şerîk b. Abdullah'a; "İnsanlar, senin, Ebû Bekir ve Ömer'e sebbettiğini iddia ediyorlar." deyince, o da; "Ben, İslâm'da anlaşmayı ilk bozan, İbn Zübeyr olmasına rağmen bunu onun için bile helal görmezken nasıl olur da Ebû Bekir ve Ömer için helal sayarım?" demiştir.¹⁰¹⁸

Şerîk'in, "Ali'nin zamanına yetişseydim onunla birlikte savaşırdım." dediği aktarılmıştır.¹⁰¹⁹ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.¹⁰²⁰

¹⁰¹² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 496-497; Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 288 ve *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 550; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 356; İbn Esîr, Cilt 6, s. 129; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 642.

¹⁰¹³ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 496-497.

¹⁰¹⁴ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 4, s. 272; *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 642.

¹⁰¹⁵ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 4, s. 272; *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 642; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 348.

¹⁰¹⁶ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 4, s. 272; *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 642, 649.

¹⁰¹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 8, s. 209.

¹⁰¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 9, s. 393.

¹⁰¹⁹ Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 644.

¹⁰²⁰ İbn Rüste, s. 219.

Muhammed b. Süleym el-Abdî'den verilen bilgiye göre; Şerîk kendisi için Kûfe'de oturan en eski Kûfelinin kendisi olduğunu söylemiştir. Ebû Ca'fer el-Mansûr onu çağırarak, Kûfe kadısı olmasını istemiş, o da beni "Muaf tut deyince" halîfe kabul etmemiştir. Bir süre düşünmek isteyen Şerîk, halîfenin "Ortalıktan kaybolursan, Allah'a andolsun ki, kabilenden elli kişinin üzerine senin hiç de hoşlanmayacağın şekilde varırım." demesi sebebiyle kabul etmek zorunda kalmıştır. Ebû Ca'fer ölene kadar bu görevde kalmış, el-Mehdî halîfe olunca onu azletmiştir.¹⁰²¹

Muhammed b. Osman el-Ansî'den şöyle nakledilmiştir: "Bir topluluk Şerîk'in yanında Muâviye'nin yumuşak huyluluğunu vasfederek söz edince, Şerîk, 'Hakkı küçük düşüren ve Ali ile savaşanda yumuşak huyluluk yoktur.' dedi."¹⁰²²

"Her nebînin bir vasîsi bir de vârisi olur, benim vâsim ve vârisim Ali'dir." şeklindeki rivayetin Şerîk adına uydurulmuş olabileceği söylenmiştir. Fazîlet hususunda zaman zaman Ali b. Ebî Tâlib'i Şeyhayn'a tercih etse de bu özelliği hadis rivayeti hususunda bir kusur olarak görülmemiştir.¹⁰²³ Faydalandığımız Şîî kaynaklarda Şerîk'in adına rastlamadık. Ali'yi tafdili meselesinin burada zannilik ifade edeceği düşünülebilir. Bu bağlamda onu mutlak Şîî kabul etmek yanlış olacaktır.

2.3.16. Ca'fer b. Süleymân ed-Dubeî (178/794-795)

Ca'fer b. Süleymân ed-Dubeî el-Cüraşî, Basralıdır. Künyesi Ebû Süleymân'dır. Benî Hâris'in mevlâsıdır.¹⁰²⁴ Benî Dübey'a'da oturduğu için oraya nisbet edilmiştir.¹⁰²⁵ 178 yılı Recep ayında vefât etmiştir.¹⁰²⁶

Hadiste sika olmakla birlikte zayıf tarafları olduğu söylenmiştir.¹⁰²⁷ Sâbit el-Bünânî ve Mâlik b. Dînâr'dan hadis almış; kendisinden de Abdürrezzâk, İshak b. Ebî İsrâîl, İbn Mübârek ve Iraklılar hadis nakletmiştir.¹⁰²⁸

Zehebî'de Şîânın muhaddisi, Şîânın âbid ve âlimlerinden olduğu, hac yaptıktan sonra Yemen'e gittiği ve orada Abdürrezzâk ile görüştüğü, çoğu hadisi ondan aldığı ve onda

¹⁰²¹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 496-497; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 645.

¹⁰²² Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 649.

¹⁰²³ Mehmet Ali Sönmez, "Şerîk b. Abdullah", DİA, Cilt 39, 2010, s. 5-6. "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Caferî" isimli çalışmada adı geçmekte ve Şerîk'in, Ali'nin düşmanlarına düşman olduğuna vurgu yapılmaktadır.

¹⁰²⁴ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 302; İbn Hibbân, Cilt 6, s. 140; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 348.

¹⁰²⁵ Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 593.

¹⁰²⁶ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 302; Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 550; İbn Hibbân, Cilt 6, s. 140; İbn Esîr, Cilt 6, s. 133; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 596; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 348.

¹⁰²⁷ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 302; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 594.

¹⁰²⁸ İbn Hibbân, Cilt 6, s. 140; Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 593.

teşeyyu bulunduğu, Ca'fer'in Râfîzî olduğu rivayet edilmiştir. Kendisine, "Ebû Bekir ve Ömer'e küfrediyormuşsun" denmesi üzerine "hayır sadece buğzediyorum" şeklindeki rivâyetin, Zehebî tarafından doğru olmadığı söylenmiştir.¹⁰²⁹

Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Ca'fer b. Süleymân'ın adını da zikretmektedir.¹⁰³⁰ Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık ve Mûsâ el-Kâzım'ın ashâbı arasında zikretmektedir.¹⁰³¹

Hakkında farklı kaynaklarda, "Onda Şîîlik vardı ve Şîî taraftarıydı" denmektedir.¹⁰³²

İbn Hibbân, Ca'fer için "Şeyhayn'a buğzederdi" diyerek Cerîr b. Yezîd b. Hârûn'dan şöyle bir olay nakletmektedir: "Babam, beni Ca'fer b. Süleymân ed-Dubeî'ye gönderdi. Ona, 'Sen Ebû Bekir ve Ömer'e sebbediymişsin.' dedim. O da, 'Sebbetmiyorum fakat buğzediyorum' dedi. Cerîr dedi ki, 'O Râfîzîydi.' Ebû Hâtim de dedi ki, 'Ca'fer b. Süleymân Ehl-i beyt'e meyletmesi dışında muttakî, sika kimselerdendi.'"¹⁰³³

Zehebî, "Şîa'nın âbid ve sâlihlerindendi. Hac yapmıştı ve Yemen'in San'a şehrine gitti. Çoğunlukla onun görüşlerini ve teşeyyu'nu benimseyen Abdürrezzâk'tı." demektedir. Ancak Zehebî, İbn Hibbân'dan naklettiğimiz Şeyhayn'a şemmetmeye benzer bir olayı anlatmakta ve "Bu rivâyetin ed-Dubeî'ye ait olduğu hususundaki görüş doğrudur ancak o Râfîzî değildir." demektedir.¹⁰³⁴

Yahyâ b. Maîn, Abdürrezzâk'a, hadis aldığı Ma'mer, İbn Cüreyc, Evzâî, Sevrî ve Mâlik b. Enes'in hepsinin de Sünnet Ehli/Ashâbü'l-Hadîs'ten olduğu ve kendisinin bu mezhebi kimden aldığını sormuş; O da, Ca'fer b. Süleymân'ın kendilerine geldiğini, onun fazîletli ve hidâyet sahibi olduğunu gördüğünü bu mezhebi de ondan aldığını söylemiştir.¹⁰³⁵ Bu rivâyeti değerlendiren Tokpınar'a göre, Abdürrezzâk'tan onun Sünnî olmadığını gösterecek hiçbir görüş nakledilmemiştir. O yalnızca Emevî ve Abbâsî iktidarına muhalifti. Ca'fer b. Süleymân'ın bu rivayette övülmesi bu rivâyetin Ca'fer'in

¹⁰²⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 8, s. 197-198.

¹⁰³⁰ Kâ'bî, Cilt 2, s. 399.

¹⁰³¹ Tûsî, *Rical*, s.176, 333.

¹⁰³² İbn Sa'd, Cilt 9, s. 302; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 348. "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada adı bulunmaktadır.

¹⁰³³ İbn Hibbân, Cilt 6, s. 140.

¹⁰³⁴ Zehebî, *Târîhu Zehebî*, Cilt 4, s. 594.

¹⁰³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 5, s. 376.

öğrencilerinden birisi tarafından Abdürrezzâk'a isnatla uydurulmuş olması muhtemeldir.¹⁰³⁶ Abdürrezzâk'ı anlatacağımız bölümde bu konuya tekrar değinilecektir.

Hadis müellifleri Ca'fer ed-Dubeî hakkında, "Râfizî" nitelemesini kullanmamışlar, Ali b. Ebî Tâlib'e öncelik verdiği ve Şeyhayn'a sebbetmekten uzak durduğunu ifade etmişlerdir. Kendisinin Ehl-i beyt'e büyük bir muhabbet duymasından dolayı Şiîlikle itham edilmesi muhtemeldir. Yaşadığı dönem itibarıyla Râfizî kavramının içeriğinin net olmayışı da bu ithamların değerlendirilmesinde dikkate alınmalıdır.

2.3.17. Hüşeym b. Beşîr (183/799)

Hüşeym b. Beşîr b. Kasım b. Dînâr es-Sülemî el-Vâsîtî.¹⁰³⁷

Künyesi Ebû Muâviye olup beni Süleym kabilesinin mevlâsıdır.¹⁰³⁸ Aslen Vâsîtîdir. Bağdat'a gelmiş ve ölünceye kadar orada yaşamıştır.¹⁰³⁹ Oğlu Saîd b. Hüşeym'in verdiği bilgiye göre 105 yılında doğmuştur.¹⁰⁴⁰

Hüşeym'in babası Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî'nin mutfakçısıyken bu işi bırakıp tarhana satım işine başlar. Hüşeym'in kendisine yardım etmesi için ilimden men eder. Bu konuda direnen Hüşeym üzüntüsünden hastalanmıştır. Vâsît kadısı Ebû Şeybe'nin onu ziyarete gelmesi babasını etkilemiş ve ona izin vermiştir.¹⁰⁴¹

Hârûn'un hilâfeti zamanında 183 yılında Şâban ayında Bağdat'ta vefat etmiştir. Öldüğünde yetmiş dokuz yaşında olup el-Hayzürân Mezarlığı'na gömülmüştür.¹⁰⁴²

Hadiste sika ve sağlam olup çok sayıda hadis rivayet etmiştir.¹⁰⁴³ Ebû Hâtim er-Râzî'den Hüşeym sorulunca; "Onun doğruluğu, güvenilirliği ve salâhati sorgulanmaz" demiştir.¹⁰⁴⁴ Ancak hakkıda tedlis yaptığı söylenmiştir.¹⁰⁴⁵ Zührî, Amr b. Dînâr, Mugire b. Miksem, Abdülmelik b. Umeyr ve başkalarından hadis dinlemiştir. Kendisinden de

¹⁰³⁶ Tokpınar, Abdürrezzâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'ın Şiîlikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme-II, Cilt 4, Sayı 10, Mayıs-Ağustos 2001, s. 80-81.

¹⁰³⁷ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 303; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 310-311.

¹⁰³⁸ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 324-325; İbn Nedîm, s. 284.

¹⁰³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 131.

¹⁰⁴⁰ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 324-325; İbn Kuteybe, s. 355. Hatîb el-Bağdâdî ve Zehebî'de doğum tarihi 104 olarak geçer. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 133; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 303.

¹⁰⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 131-134; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 310-311.

¹⁰⁴² İbn Sa'd, Cilt 9, s. 324-325; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 557; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 355; İbn Nedîm, s. 284; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 305.

¹⁰⁴³ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 324-325.

¹⁰⁴⁴ Zehebî, *Târîh*, Cilt 4, s. 993.

¹⁰⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 141; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 375-376.

Şu'be, Sevrî, Vekî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Yahyâ el-Kattân ve başkaları hadis nakletmiştir.¹⁰⁴⁶ Yirmi bin hadis bildiği söylenmiştir.¹⁰⁴⁷

Yaşadığı dönem itibariyle, " el-Evzâî, Şam'da; İbn Cüreyc, Mekke'de; Süfyân es-Sevrî, Kufe'de; Hammâd b. Seleme, Basra'da; Hüseyim, Vâsıt'ta; Ma'mer b. Râşid, Yemen'de; İbnü'l Mübârek, Horasan'da; Cerîr b. Abdilhamîd, Re'y'de hadisleri tedvîn etmişlerdir. Bu isimlerin tamamı aynı asırda yaşamışlardır. Bu dönem mecmualarından İmam Mâlik'in el-Muvatta'ı ve Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi dışında bize bir şey ulaşmamıştır."¹⁰⁴⁸

Ahmed b. Hanbel, "Hüseyim'in dört yıl boyunca yanından ayrılmadım. Heybetinden çekindiğim için ancak ona iki kez soru sorabildim." demiştir.¹⁰⁴⁹

Vâsıt'ta bulunduğu dönemde, Bâhamrâ mevkinde İbrâhim b. Abdullah'ın yılında ki isyanına katılmış, kardeşi Haccâc b. Beşîr ve oğlu Muâviye bu savaşta öldürülmüştür.¹⁰⁵⁰

İbn Rüste'nin,¹⁰⁵¹ Şehristânî'nin ve yapılan bir çalışmanın¹⁰⁵² Şiîlik ithâmı dışında Şiîliğine işaret edebilecek herhangi bir bilgi bulamadık. Ancak Halîfe Hârûn dönemi Ali evlâdına yoğun baskıların yapıldığı bir dönemdir. Bundan dolayı iktidara muhalif davranmış olması muhtemeldir.

2.3.18. Cerîr b. Abdülhamîd (188/804)

Cerîr b. Abdülhamîd b. Cerîr b. Kurt b. Hilâl¹⁰⁵³ el-Hâfız ed-Dabbî el-Kûfî er-Râzî. 107,¹⁰⁵⁴ 109 veya 110 senesinde Kûfe'de doğduğu söylenmiştir.¹⁰⁵⁵ Daha sonra Rey'e yerleşmiş. 188 senesinde Rey'de ölmüş, namazını oğlu Abdullah kıldırmıştır.¹⁰⁵⁶

Muhaddis, hâfız, kâri, kadî, âbid ve zâhid bir kişi idi. Hadiste sika kabul edilmiştir.¹⁰⁵⁷ Mugire b. Miksem, Mansûr el-Mu'temir, el-A'meş, Abdûlmelik b. Umeyr ve onların

¹⁰⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 130-131; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 303 ve *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 249.

¹⁰⁴⁷ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 303.

¹⁰⁴⁸ Bağcı, s. 201.

¹⁰⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 137; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 249.

¹⁰⁵⁰ Mustafa Ertürk, "Hüseyim b. Beşîr", DİA, Cilt 19, 1999, s. 64.

¹⁰⁵¹ İbn Rüste, s. 219.

¹⁰⁵² Şehristânî, s. 171; "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî".

¹⁰⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 8, s. 184.

¹⁰⁵⁴ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 387-388.

¹⁰⁵⁵ Zehebî, *Târîh*, Cilt 4, s. 820-821.

¹⁰⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 8, s. 186, 194; İbn Esîr, Cilt 6, s. 133; Zehebî, *Târîh*, Cilt 4, s. 823 ve *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 272.

tabakalarındaki imamlardan hadis dinlemiştir. Ondan da Saîd b. Kuteybe, Süleymân b. Harb, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Osman Ebî Şeybe Ali b. el-Medîni ve birçok kişi hadis nakletmiştir. Zehebî, "İnsanlar, onun sağlamlığı ve ilmi için ona yolculuklar yapıyordu." demiştir.¹⁰⁵⁸

Cerîr b. Abdülhamîd'in şöyle dediği aktarılmıştır: "Ebû Bekir sonra Ömer sonra Ali'yi Osman'dan daha çok seviyorum. Gökten yağmur yağması Osman'ın kötülüğünü kabul etmekten daha sevimlidir. Ali'yi tasdik etmek onu yalanlamaktan daha çok hoşuma gidiyor."¹⁰⁵⁹ İbn Rüste'nin Şîl olarak gösterdiği isimlerdendir.¹⁰⁶⁰ Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık'ın ashabı arasında zikretmektedir.¹⁰⁶¹

Selman Başaran'a göre; âlimler, Cerîr b. Abdülhamîd'in güvenilirliği hususunda fikir birliği içerisindeyler. Ahmed b. Hanbel, onu hadiste otorite olarak kabul etmese de Cerîr'in Şîlliği hakkında kesin bir delil bulunmamaktadır.¹⁰⁶²

Cerîr b. Abdülhamîd'in, "Ebû Bekir, Ömer ve Ali Osman'dan daha çok sevimli geliyor." sözü Ali'yi Osman'dan daha çok sevdiğini ortaya koymaktadır. Ancak Osman b. Affân'ı kötüleme ve ona sebbetmeye dair bir rivayete rastlamadık. Kûfeli olması, yaşadığı asır itibarıyla Alioğullarına ciddi kıyımlar yapılması sebebiyle onlardan taraf bir tutum sergilemiş olabileceğini düşünmekteyiz.

2.3.19. Muhammed b. Fudayl (195/811)

Muhammed b. el-Fudayl İbn Gazvân ed-Dabbî. Bu zat da ed-Dabbe kabilesinin mevlâsıdır. Künyesi Ebû Abdurrahman'dır. Muhammed b. Süleym el-Abdî, el-Fudayl'dan, dedesi Gazvân'ın, ed-Dabbe kabilesinden olan efendisiyle Kadisiye savaşına katıldığını, dedesi Gazvân'ın milliyetinin Rum olduğu bilgisini dinlediğini söylemiştir.¹⁰⁶³

195 yılında Kûfe'de ölmüştür. Vekî b. el-Cerrâh cenazesine katılmıştır.¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁷ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 387-388; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 360.

¹⁰⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 8, s. 185; Zehebî, *Târîh*, Cilt 4, s. 821 ve *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 1, s. 272; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 404.

¹⁰⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 8, s. 190.

¹⁰⁶⁰ İbn Rüste, s. 219.

¹⁰⁶¹ Tûsî, *Ricâl*, s. 177.

¹⁰⁶² Selman Başaran, "Cerîr b. Abdülhamîd", DİA, Cilt 7, 1993, s. 412. "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada adı geçmektedir.

¹⁰⁶³ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 507-508; İbn Nedîm, s. 282; Zehebî, *Târîh*, Cilt 4, s. 1198.

¹⁰⁶⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 507-508; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 357; İbn Nedîm, s. 282; Zehebî, *Târîh*, Cilt 4, s. 1199.

Sika ve sadûk kabul edilmiş, çok sayıda hadis rivayet etmiştir. Hadis ilmiyle uğraşanlar onun rivayet ettiği hadisleri delil olarak kabul etmemişlerdir.¹⁰⁶⁵ Muhammed b. Fudayl babasından, İbrâhim el-Hacerî'den, Husayn b. Abdurrahman'dan ve birçok kimseden hadis almıştı. Muhammed b. Fudayl'dan da Süfyân es-Sevrî, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Büdeyl, Ebû Hafsa el-Fellâs ve başkaları hadis nakletmiştir.¹⁰⁶⁶ Kendisine ait bir kitabının bulunduğu nakledilmiştir.¹⁰⁶⁷

İbn Sa'd ve İbn İmâd, "Şîa mezhebine mensuptu." demektedir.¹⁰⁶⁸ Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Muhammed b. Fudayl'ın adını da zikretmektedir.¹⁰⁶⁹ İbn Rüste'nin Şîi olarak gösterdiği isimlerdendir.¹⁰⁷⁰ Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık'ın ashabı arasında zikretmektedir.¹⁰⁷¹ Berkî ve Hillî'de adı geçen râvilerdendir.¹⁰⁷² Ahmed b. Hanbel, onun için; "Hadisi hasendi ve Şîi idi." demektedir. Ebû Dâvûd da; "Ateşli Şîi idi." der. Zehebî Şîilik iddialarını değerlendirirken, "Şeyhayn'a karşı saygılıydı, sadece mütevâlîdendi." demektedir. Yahyâ el-Hımmânî'den gelen nakille Muhammed b. Fudayl şöyle demiştir: "Ebil Bariha'yı Osman'ın affını istemesi ve Ali'yi küçümsemesi sebebiyle sabaha kadar dövdüm."¹⁰⁷³

Muhammed b. Fudayl hakkındaki rivayetleri değerlendiren Yavuz Ünal'a göre; Ebû Dâvûd'un onu aşırı Şîi olarak değerlendirmesi sebebiyle bazı müellifler Muhammed b. Fudayl'ın rivayetlerini almamışlardır. Onun Şîilikte aşırı gösterilmesi, Ali b. Ebî Tâlib'e savaş açanlara karşı ortaya koyduğu tavır sebebiyledir.¹⁰⁷⁴

Ali b. Ebî Tâlib'i sevmesi ve bu konuda kendisinden rivayetlerin aktarılması taraftar anlamındaki Şîilik nitelemesiyle uyumlu görünmektedir.

2.3.20. Vekî b. el-Cerrâh (197/812)

Vekî b. el-Cerrâh İbn Melîh b. Adî b. el-Feres b. Süfyân b. el-Hâris b. Amr b. Ubeyd b. Rûâs b. Kilâb b. Rebî'a b. Âmir b. Sa'sa'a.¹⁰⁷⁵ Künyesi Ebû Süfyân er-Ruâsî el-Kûffî'dir.

¹⁰⁶⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 507-508.

¹⁰⁶⁶ Zehebî, *Târîh*, Cilt 4, s. 1198; Yavuz Ünal, "Muhammed b. Fudayl", DİA, Cilt 30, 2005, s. 530.

¹⁰⁶⁷ Tûsî, *Fihrist*, s. 433.

¹⁰⁶⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 507-508; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 448; "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada ismi geçen muhaddislerdendir.

¹⁰⁶⁹ Kâ'bî, Cilt 2, s. 401.

¹⁰⁷⁰ İbn Rüste, s. 219.

¹⁰⁷¹ Tûsî, *Ricâl*, s. 292.

¹⁰⁷² Berkî, s. 21,48; Hillî, s. 236.

¹⁰⁷³ Zehebî, *Târîh*, Cilt 4, s. 1199.

¹⁰⁷⁴ Ünal, "Muhammed b. Fudayl", s. 530.

¹⁰⁷⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 512-513.

Kaystandır. Aslı Nişabur köylerinden bir köydür ancak aslının Soğdlu olduğu da söylenmiştir. Kendisine doğum tarihi sorulduğunda 128 senesini söylemiştir. Babası, Mehdî zamanında beytûlmâlden sorumluydu.¹⁰⁷⁶ 196 veya 197 yılında hacca gimiş, hac dönüşü Muharrem ayında Feyd¹⁰⁷⁷ denilen yerde 67 yaşında vefât etmiştir.¹⁰⁷⁸

Sika, Me'mûn ve hüccet kabul edilirdi. Yüksek derece bir âlimdir. Çok sayıda hadis rivayet etmiştir.¹⁰⁷⁹ İsmâil b. Hâlid, Süfyân es-Sevrî, Hişam b. Urve, Süleymân el-A'meş, İsrâil ve Şu'be'den hadis dinlemiştir. Ondan da Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Âdem, Ahmed b. Hanbel ve başkaları rivayette bulunmuştur. Yahyâ b. Maîn'in şöyle dediği nakledilmiştir: "İnsanların en sikaları veya Ashâbü'l-Hadîs dördttür. Vekî, Ahmed b. Hanbel, Ya'lâ b. Ubeyd, el-Ka'nebî."¹⁰⁸⁰

Ahmed b. Seyyid b. Bâkır şöyle demiştir: "Mihne'den sonra Ahmed b. Hanbel'in yanına girdim. Vekî, zamanının müslümanlarının imamıydı dedi."¹⁰⁸¹

Vekî b. Cerrâh Ehl-i hadis kimliği yanında Ehl-i re'y'in temsilcisi olarak görülen Ebû Hanîfe'den nakillerde bulunmuştur. Zaman zaman Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle fetva vermiş; Ebû Yûsuf ve Züfer'in derslerine katılmıştır.¹⁰⁸²

184/800'de Vekî b. Cerrâh Mekke'de, Hz. Peygamberin naaşının geç defnedilmesi sebebiyle bedeninde değişme olduğu hususunda rivâyeti sebebiyle halkın tepkisiyle karşılaştı. Dönemin vâlisi Muhammed b. Abdullah b. Saîd'e şikayet edilince îdamına karar verilmiştir. Süfyân b. Uyeyne'nin girişimleri neticesinde vâli bu karardan vazgeçmiştir. Durumu öğrenen Hârûn er-Reşîd, Süfyân b. Uyeyne ve Mürciî görüşleriyle bilinen Abdülmecîd b. Abdülazîz b. Ebî Revvâd'dan fetvâ istemiştir. Abdülmecîd, Vekî'nin îdamı hususunda fetvâ verse de Süfyân b. Uyeyne vasıtasıyla affedilmiştir. Mekke'den çıkarılınca Rebeze üzerinden Kûfe'ye varmıştır.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 15, s. 648.

¹⁰⁷⁷ Bağdat ile Hicaz arasında el-Hail'in 120 km güneydoğusunda Abbâsî döneminin en önemli şehirlerinden biri.

¹⁰⁷⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 512-513; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 356; İbn Hibbân, Cilt 7, s. 562; İbn Nedîm, s. 383; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 15, s. 667; İbn Esîr, Cilt 6, s. 244. Ölüm tarihi ile ilgili Zehebî farklı rivayetler sunmaktadır. Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 360.

¹⁰⁷⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 512-513.

¹⁰⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 15, s. 657.

¹⁰⁸¹ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 351.

¹⁰⁸² Mehmet Emin Özaşar, "Vekî b. Cerrâh", DİA, Cilt 30, 2005, s. 8-9.

¹⁰⁸³ Özaşar, "Vekî b. Cerrâh", s. 8-9.

Hanefî fukahasıydı. Ebû Hanîfe'nin talebesi olup onun kavliyle fetvâ verirdi. Kendisine yapılan Kûfe kadılığı teklifini reddetmiştir.¹⁰⁸⁴

Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Vekî'nin adını da zikretmektedir.¹⁰⁸⁵ İbn Rüste¹⁰⁸⁶ ve Şehristânî'nin Şîî gösterdiği isimlerden biridir.¹⁰⁸⁷

Zehebî şöyle demiştir: "Onda az teşeyyu vardı. Ahmed b. Hanbel dedi ki, 'Yahyâ b. Maîn'in şöyle dediğini işittim, 'Mervân b. Muâviye'nin yanında falan şöyle, filan Râfîzî, Vekî Râfîzî yazan bir levha gördüm. Mervân'a, 'Vekî senden hayırlıdır' dedim. 'Benden mi?' dedi. 'Evet' dedim. Bana bir şey demedi. Bu Vekî'ye ulaşınca, 'Yahyâ arkadaşımızdır' dedi."¹⁰⁸⁸

Hakkındaki Râfîzî veya Şîî şeklindeki değerlendirmelerin sebebi, ilk dönemler için Kûfe bölgesindeki hadisçilerin Ali'yi Osman'dan daha fazîletli görmelerinden kaynaklamıştır. Vekî, Halku'l-Kur'ân meselesine karşı çıkmış, Allah'ın sıfatları hususunda sessiz kalmıştır. Siyâsete uzak tavrı, Hârûn er-Reşîd'in kadılık teklifini reddetmesi, Hafs b. Gıyâs'ın kadılık görevini kabul etmesi sebebiyle onunla olan dostluğunu kesmesi¹⁰⁸⁹ Şîîlik ithamının doğru olmadığını düşündürmektedir. Kûfeli olmasının ve o dönemin hadisçilerinin Ali'nin hilâfete daha lâîk olduğunu düşünmelerinin Şîî olarak isimlendirilmesinde etkisi muhtemeldir.

2.3.21. Yahyâ b. Saîd el-Kattân (198/813)

Yahyâ b. Saîd b. Ferrûh. Basra ehlindendir. Benî Temîm'in mevlâsı olduğu söylenmiştir.¹⁰⁹⁰ Künyesi Ebû Saîd'dir.¹⁰⁹¹ 120 senesinin başlarında doğmuştur.¹⁰⁹²

Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Halîfe Me'mûn döneminin Ehl-i sünnet kelâmcılarından olduğu ve Me'mûn'un meclisinde Mu'tezilî görüş sahipleriyle tartışıp onlara üstün geldiği vurgulanmıştır. Abdullah b. Saîd el-Temîmî'nin Yahyâ b. Saîd'in kardeşi olduğu

¹⁰⁸⁴ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 351; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 205.

¹⁰⁸⁵ Kâ'bî, Cilt 2, s. 397.

¹⁰⁸⁶ İbn Rüste, s. 219.

¹⁰⁸⁷ Şehristânî, s. 171.

¹⁰⁸⁸ Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 357.

¹⁰⁸⁹ Özafşar, s. 8-9.

¹⁰⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 203.

¹⁰⁹¹ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 306; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 361.

¹⁰⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 203; İbn Esîr, Cilt 6, s. 244; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 9, s. 443.

söylenmişse de İbn Hacer onun sadece isim benzerliği olduğunu söylemiş ve Yahyâ b. Saîd'in kardeşi olmadığını vurgulamıştır.¹⁰⁹³

198 yılı Safer ayında 78 yaşında Abdullah b. Hârûn'un hilâfeti sırasında vefât etmiştir.¹⁰⁹⁴ Cenazesini Basra valisi İsmâil b. Ca'fer b. Süleymân b. Ali b. Abdullah b. Abbas kıldırılmıştır.¹⁰⁹⁵

Hadiste sika, emîn, yüksek seviyeli, hüccet bir râvi idi.¹⁰⁹⁶ Süleymân el-A'meş, Şu'be, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Hişâm b. Urve ve başkalarından hadis dinlemiştir. Yahyâ b. Saîd'den de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Bündâr ve başkaları hadis dinlemiştir.¹⁰⁹⁷

Yahyâ b. Saîd, yaşadığı dönemdeki Basra muhaddisleri arasında ilmî liyakatiyle temâyüz etmiş, Irak bölgesinde hadis usûlünü yerleştirmiş, râvi ve rivayetleri detaylıca inceleyen metodolojiyi ihdas etmiş, hadis bilgilerini sisteme etmiş bir isimdir. Ayrıca Basra'daki kıraat âlimleri içerisinde önemli bir konuma erişmiştir.¹⁰⁹⁸

Tûsî, onu Ca'fer-i Sâdık'ın ashabı arasında zikretmektedir.¹⁰⁹⁹

Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın talebesi olan Ali b. el-Medîni'nin, "Kader görüşü sebebiyle Basra halkını, Şiîliği benimsemeleri sebebiyle Kûfe halkını terkedecek olursan kitaplar harab olur yani hadis elden gider."¹¹⁰⁰ dediği nakledilmiştir. Bu söze bakılınca o dönemin Kûfeli muhaddisleri genel anlamda Şiî olarak algılanıyordu. Bu konuda çalışma yapan Özmen'e göre, Yahyâ b. Saîd el-Kattân Ashâbü'l-Hadîs'tendir. Onun *el-Maârifte* Şiî olarak gösterilmesi ihtiyatla karşılanması gereken bir bilgidir.¹¹⁰¹

Halîfe meclisinde tartışmalara katılması, cenaze namazını vâlinin kıldırması siyasîler nazarında itibara sahip olduğuna işaret etmektedir. Mutezilî görüş sahiplerine karşı ortaya koyduğu fikirleri sebebiyle Şiîlikle irtibatlandırılması muhtemeldir.

¹⁰⁹³ Ramazan **Özmen**, "Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Hadis İlmindeki Yeri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, Diyarbakır 2007, s. 64.

¹⁰⁹⁴ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 306; Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 388 ve *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 571; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 361; İbn Hibbân, Cilt 7, s. 611; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 215; İbn Esîr, Cilt 6, s. 244; İbnü'l İmâd, Cilt 2, s. 460-469.

¹⁰⁹⁵ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 611.

¹⁰⁹⁶ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 306.

¹⁰⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 16, s. 204.

¹⁰⁹⁸ Erdinç **Ahatlı**, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", *DİA*, Cilt 43, 2013, s. 262.

¹⁰⁹⁹ Tûsî, *Ricâl*, s. 321.

¹¹⁰⁰ Özmen, s. 81; Yahyâ el-Kattân'ın adı, İbn Rüste, s. 219 da ve "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada Şiî olarak geçmektedir.

¹¹⁰¹ Özmen, s. 84.

2.3.22. Zeyd b. Hubâb (203/819)

Zeyd b. Hubâb Ebü'l-Hüseyin el-Uklî el-Horasânî el-Kûfî.¹¹⁰²

İsmi İbn Sa'd'da şu şekilde geçmektedir: Yahyâ b. Âdem İbn Süleymân. Künyesi Ebû Zekerıyyâ¹¹⁰³ veya Ebü'l-Hayr'dır.¹¹⁰⁴ Hâlid b. Hâlid b. Umâre b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın mevlâsıdır.¹¹⁰⁵ Yoksulluğa ve fakirliğe sabırlıdır.¹¹⁰⁶

Me'mûn'un hilâfeti sırasında 203 yılının Rebülevvel ayının ortasında Femû's-Sılh¹¹⁰⁷ denen yerde vefat etmiştir.¹¹⁰⁸

Sika kabul edilmiştir.¹¹⁰⁹ Mâlik b. Magvel, Kâmil Ebî'l-Alâ, Seyf b. Süleymân, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, Mâlik b. Enes, Muâviye b. Sâlih ve bir çok kişiden hadis almıştır. Zeyd' den de Ahmed b. Hanbel, İbnü'l-Medînî ve diğerleri rivayette bulunmuştur.¹¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel onun için; "Hadis sahibiydi, zekî idi." demiştir. Mısır'a ve Horasan'a hadis için yolculuklar yapmıştır. Hadisin Endülüs'e taşınmasını sağlamıştır.¹¹¹¹

Ali b. Harb et-Tâî'den gelen rivayette, hadis almak üzere gelenlerin yanına giyecek bir elbisesi olmadığından çıkamamış hadisleri kapı arkasından nakletmiştir. Zâhid ve âbidliğiyle temâyüz etmiş bir râvidir.¹¹¹² İbn Kuteybe gibi İbn Rüste'de¹¹¹³, Zeyd'i Şîî olarak göstermektedir.

Zeyd'in Şîîliğine¹¹¹⁴ delil olabilecek her hangi bir veri bulunmamaktadır. Şîî olarak nitelendirilmesinde Kûfeli olmasının etkisi muhtemeldir.

¹¹⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Cilt 9, s. 447; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 3, s. 342 ve *Târihu Zehebî*, Cilt 5, s. 75.

¹¹⁰³ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 521.

¹¹⁰⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 363.

¹¹⁰⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 521.

¹¹⁰⁶ İbnü'l İmad, Cilt 3, s. 13.

¹¹⁰⁷ Bağdat ile Vâsıt arasında Dicle Nehri kenarında bir köyün adı. İbn Sa'd, Cilt 8, s. 521.

¹¹⁰⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 521; İbn Hibbân, Cilt 8, s. 250; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Cilt 9, s. 450; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 3, s. 343.

¹¹⁰⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 521; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 3, s. 343.

¹¹¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Cilt 9, s. 447; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 3, s. 343.

¹¹¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Cilt 9, s. 449; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 3, s. 343 ve *Târih*, Cilt 5, s. 75.

¹¹¹² Zehebî, *Târihu Zehebî*, Cilt 5, s. 75; Ayhan **Tekineş**, "Zeyd b. Hubâb", *DİA*, Cilt 44, 2013, s. 321.

¹¹¹³ İbn Rüste, s. 219.

¹¹¹⁴ "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada adı geçmektedir.

2.3.23. Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826-827)

Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi el-Himyerî es-San'ânî. Künyesi Ebû Bekir olup Himyer'in mevlâsıdır.¹¹¹⁵ 126 senesinde doğmuştur.¹¹¹⁶ 211 yılı Şevval ayında Yemen'de vefat etmiştir.¹¹¹⁷

İbn Nasuriddin, "Teşeyyu'ya ilgi duyması dışında güvenilirirdi." demiştir.¹¹¹⁸ Süfyân b. Uyeyne, Süfyân b. Sevrî, Evzâî, Ma'mer, Mâlik, Ubeydullah b. Ömer'den hadis nakletmiştir. Kendisinden de Mu'temir b. Süleymân, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, İshak b. İbrâhim, Ali el-Medînî hadis rivayetinde bulunmuştur.¹¹¹⁹

Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Abdürrezzâk'ın adını da zikretmektedir.¹¹²⁰ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.¹¹²¹ Ahmed el-İclî onun hakkında; "Sikadır, teşeyyu vardı" demiştir.¹¹²²

Son zamanlarında hafızasından okuduğu hadislerde hata yaptığı söylenmiştir. Abdürrezzâk yedi sene Ma'mer b. Râşid'in meclisinde bulunduğunu söylemiştir. Ahmed b. Sâlih, Ahmed b. Hanbel'e, hadiste Abdürrezzâk'tan daha iyi birini görüp görmediğini sormuş o da görmediğini söylemiştir.¹¹²³

İbn Hibbân, "Onda teşeyyu vardı" demektedir.¹¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî'de; Ca'fer b. Osman et-Tayâlisî'nin Yahyâ b. Maîn'den duyduğunu söylediği rivâyete göre; Yahyâ b. Maîn, Abdürrezzâk'tan onun Şîîliğine delil olabilecek bir söz işittiğini söyleyerek Abdürrezzâk'a şöyle dediğini aktarmaktadır: "Senin hocaların Ma'mer, Mâlik, İbn Cüreyc, Süfyân, Evzâî hepsi sünnet ehli kimselerken sen bu mezhebi nereden aldın?"

¹¹¹⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 94; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 365; İbn Hibbân, Cilt 8, s. 412; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 374.

¹¹¹⁶ İbn Hibbân, Cilt 8, s. 412; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 374.

¹¹¹⁷ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 94; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 365; İbn Hibbân, Cilt 8, s. 412; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 374.

¹¹¹⁸ İbnü'l İmad, Cilt 3, s. 55-56.

¹¹¹⁹ İbn Hibbân, Cilt 8, s. 412; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 374.

¹¹²⁰ Kâ'bî, Cilt 2, s. 401.

¹¹²¹ İbn Rüste, s. 219.

¹¹²² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 9, s. 566.

¹¹²³ Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 375. Abdürrezzâk'ın hocaları, talebeleri ve eserleri için bkz. Mustafa Şimşek, *Abdürrezzâk'ın Musannefinde Meçhul Hocalarından Rivayet Ettiği Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹¹²⁴ İbn Hibbân, Cilt 8, s. 412.

demiş. Bunun üzerine Abdürrezzâk; "Ca'fer b. Süleymân ed-Dabbî bize geldi. Onu faziletli, yolunu güzel buldum, ondan aldım." demiştir.¹¹²⁵

Bu rivâyetin değerlendirmesini yapan Mirza Tokpınar'a göre, bunun Ca'fer b. Süleymân'ın talebeleri tarafından Abdürrezzâk senediyle uydurulmuş olması muhtemeldir.¹¹²⁶

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel; "Babama, Abdürrezzâk teşeyyu de aşırı mıydı? diye sordum. O da, 'Bu konuda ondan bir şey duymadım.' dedi." Yahyâ b. Maîn, Abdürrezzâk hakkında, "Abdürrezzâk irtidat etse bile hadisini terk etmezdik." diyerek bu konuda ne kadar kuvvetli olduğunu göstermiştir.¹¹²⁷

Abdürrezzâk'ın, "Ali'yi, Ebû Bekir ve Ömer'e tafdil edersem göğsüm açılmasın. Allah, o ikisine merhamet etsin. Osman ve Ali'ye de rahmet etsin. Kim ki onları sevmese mümin değildir. Benim en sağlam amelim onlara olan sevgimdir." dediği nakledilir. Yine bir başka sözünde şöyle demiştir: "Ali, Şeyhayn'ı kendisinden üstün tuttuğu için ben de onları Ali'ye tafdil ederim. Ali'ye muhalefet etmek bana tahkir olarak yeter."¹¹²⁸

Sandıkçı, hayatını incelediği Abdürrezzâk için, "Şiî olmakla birlikte gûlattan değildir." değerlendirmesinde bulunmuştur.¹¹²⁹

Mûsâ Bağcı'ya göre Şiîlikle itham edilmişse de bunu doğrulayacak her hangi bir tutumu tespit edilememiştir.¹¹³⁰

Ali Akyüz'e göre, Abdürrezzâk'ın Şiîlik ithamı hususunda Ali'ye sevgisi ve Ehl-i beyt'i öven rivayetleri sebep olmuştur. Bir gün onun olduğu bir ortamda Muâviye anılınca meclisin onun ismi sebebiye kirleneceğini söylediğine dair bir rivayet nakledilmiştir.¹¹³¹ Öğrencisi Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'ın yanında bir yıl boyunca kalmasına rağmen Şiîlik iddialarına delil olabilecek bir söz duymadığını söylemiştir. Dinden çıkça bile Abdürrezzâk'ın hadîsinin terkedilemeyeceği nakledilmiştir. Ebû Bekir ve Ömer'i Ali'den daha fazîletli kabul etmiş Ali'ye muhalefeti ise bir kusur olarak saymıştır. Ali'yi

¹¹²⁵ Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 376.

¹¹²⁶ Tokpınar, "Abdürrezzâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'in Şiîlikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme II", s. 80-81.

¹¹²⁷ Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 376-377.

¹¹²⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 9, s. 573-574; Velî, s. 159.

¹¹²⁹ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 205. "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada adı geçmektedir.

¹¹³⁰ Bağcı, s. 244.

¹¹³¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 9, s. 570.

sevmekle birlikte aşırılığa kaçmadığı, onunla savaşımlar kızdığı gelen rivayetlerdendir.¹¹³²

Abdürrezzâk hakkında çalışmalar yapan Tokpınar'a göre; İbn Kuteybe Şîa listesine pek çok Sünnî ve sika olarak tanınan bilginleri dahil etmiştir. Bu nedenle ya söz konusu listeye güvenilirmez ya da İbn Kuteybe'nin Şîilik anlayışının farklı olduğu düşünülmelidir. İbn Kuteybe'nin bu isimleri başka bir kaynaktan herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan aktarmış olması da mümkündür.¹¹³³

İkinci Halîfe Ömer'den sonra halîfeliğe lâyık olanın Osman değil Ali olduğuna Abbürrezzâk'ın inanması teşeyyune sebep olarak değerlendirilmiştir. Ondaki teşeyyu ancak bu anlamda olabilir. Sonraki dönem yazar ya da eleştirmenleri tarafından bu durum yanlış değerlendirilmiştir.¹¹³⁴

Ömer b. Hattâb'a ahmak dediğine dair rivayeti değerlendiren Tokpınar bu tür rivayetlerin güvenilir olmadığını, bizzat Abdürrezzâk'ın oğlu tarafından, babasının ilk üç halîfeyi sevdiğine dair sözlerinin aktarıldığını söylemektedir.¹¹³⁵

Abdürrezzâk'ın yaşadığı tarih aralığına bakıldığında, Emevîler'in son dönemleri ve Abbâsîler'in en ihtişamlı oldukları bir dönemdir. Fikrî-siyasî tartışmaların, Alioğulları isyanlarının da en yoğun olduğu bir dönemdir. Kendisinin tafdil tartışmaları içerisinde yer aldığı rivâyetlerle sabittir. Kişiler üzerinde kullanılan ithamlar kesinlikle doğrudur şeklinde bir yargıya varmanın zor olduğu bir dönemdir aynı zamanda. Biz de, Abdürrezzâk'ın, dönemin genel durumu göz önüne alındığında Şîilik ithamından nasibini almış olabileceğini düşünmekteyiz.

2.3.24. Abdullah b. Dâvûd el-Hemdânî (213/828)

Abdulah b. Dâvûd b. Âmir b. er-Rebî el-Hemdânî el-Kûfî el-Hureybî adıyla tanınır.¹¹³⁶ Künyesi Ebû Abdurrahman'dır.¹¹³⁷ Kûfe'den gelip Basra'nın bir mahallesi olan Hureybe'ye yerleşmiştir.¹¹³⁸ Ehl-i Eser'in imamlarındanıdır.¹¹³⁹ 126 senesinde

¹¹³² Ali Aküyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî", DİA, Cilt 1, 1988, s. 298-299.

¹¹³³ Tokpınar, "Abdürrezzâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'in Şîilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme I", s. 81.

¹¹³⁴ Tokpınar, age, s. 85.

¹¹³⁵ Tokpınar "Abdürrezzâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'in Şîilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme II", s. 74.

¹¹³⁶ Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 338.

¹¹³⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 390.

¹¹³⁸ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 308; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 338.

¹¹³⁹ Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 338.

doğmuştur.¹¹⁴⁰ Abdullah b. Hârûn'un hilâfeti zamanında 213 yılı Şevval ayında vefat etmiştir.¹¹⁴¹

Sika, âbid ve zâhid bir zattı.¹¹⁴² Hişâm b. Urve, Evzâî, el-A'meş, İbn Ebî Leylâ, İbn Cüreyc ve başkalarından hadis dinlemiştir. Kendisinden de Hasan b. Sâlih b. Hayy, Süfyân b. Uyeyne, Bündâr, Bişr b. Mûsâ ve başkaları hadis almıştır.¹¹⁴³

Abdullah b. Dâvûd: "Keşke insanlar çocuklarını ilim öğrenmeye zorlasa. Zirâ bir babanın çocuğuna verebileceği en güzel şey onu hadis öğrenmeye teşvik etmesidir." demiştir.¹¹⁴⁴

el-Maârifte Şîa listesinde gösterilirken hal tercümesini kısaca veren İbn Kuteybe hiçbir şekilde Şîliğine işaret etmemektedir.¹¹⁴⁵ Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Abdullah b. Dâvûd'un adını da zikretmektedir.¹¹⁴⁶ İbn Rüste'nin Şîi olarak gösterdiği isimlerdendir.¹¹⁴⁷

Zehebî'nin, "Ehl-i Eserdendir" demesi görüşleri itibariyle Ehl-i Hadis'in görüşlerini paylaştığını işaret etmektedir. İbrâhim en-Nehaî'nin yolunu tutarak îmânın artıp eksileceği fikrini kabul ettiği söylenmiştir.¹¹⁴⁸

Bu fikirlere sahip olan birisinin teşeyyundan bahsetmek doğru olmamalıdır. Ulaştığımız kaynaklarda Şîliğine işaret edebilecek her hangi bir bilgiye rastlamadık. Belki Hasan b. Sâlih'in kendisinden rivâyette bulunması ve Kûfe asıllı olması Şîi nitelendirilmesini etkilemiştir.

2.3.25. Ubeydullah b. Mûsâ (213/829)

Ubeydullah b. Mûsâ İbn el-Muhtâr el-Absî. Künyesi Ebû Muhammed el-Absî'dir.¹¹⁴⁹ Kûfelidir.¹¹⁵⁰ 120 senesinden sonra doğmuştur.¹¹⁵¹

¹¹⁴⁰ Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 340.

¹¹⁴¹ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 308; Halîfe b. Hayyât, *Tabakat*, s. 390 ve *Târih*, s. 578; İbn Hibbân, Cilt 7, s. 60; Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 340.

¹¹⁴² İbn Sa'd, Cilt 9, s. 308; Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 339.

¹¹⁴³ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 60; Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 339.

¹¹⁴⁴ Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 339.

¹¹⁴⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 365. "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" adlı çalışmada ismi geçmektedir.

¹¹⁴⁶ Kâ'bî, Cilt 2, s. 393.

¹¹⁴⁷ İbn Rüste, s. 219.

¹¹⁴⁸ Tayyar **Altıkulaç**, "Hureybî", DİA, Cilt 18, 1998.

¹¹⁴⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 518; İbn Hibbân, Cilt 7, s. 152.

¹¹⁵⁰ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 152.

¹¹⁵¹ Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 389.

el-Me'mûn'un hilâfeti zamanında 213 yılının Şevval ayının sonunda veya Zilkade ayında Kûfe'de vefat etmiştir.¹¹⁵²

İbn Kuteybe onu, "Hâkim olduğu alan hadis olduğundan hadis ashâbıyla zikrettiğini" söylemektedir.¹¹⁵³

Çok sayıda hadis rivayet etmiş, sika ve sadûk kabul edilmiştir.¹¹⁵⁴ Hişâm b. Urve, el-A'meş, İbn Cüreyc, Evzâî, Ma'rûf b. Harrâbüz ve başkalarından hadis dinlemiştir. Ubeydullah b. Mûsâ'dan da Buhârî, Ahmed b. Hanbel, ed-Dârimî, İbn Râhûye, İbn Maîn, el-Kudeymî ve başkaları hadis almıştır.¹¹⁵⁵

İbn Sa'd; bazı münker hadisleri rivâyet edince bu yüzden hadis uzmanlarının çoğu tarafından zayıf kabul edildiğini ve Şîaya mensup olduğunu nakletmektedir.¹¹⁵⁶

Ubeydullah'ın, Râfizî olarak bilindiği ve ismi Muâviye olan birinin evine girmesine izin vermediği gelen rivâyetler arasındadır. Ali b. Ebî Tâlib'den rivâyet edilen; "Peygamberimizden sonra bizim en hayırlımız Ebû Bekir ve Ömer'dir" sözü Ubeydullah kanalıyla nakledilmiştir.¹¹⁵⁷

Sandıkçı; her hangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan müfrit Şîilerden olmasına rağmen hadiste sika olduğu bilgisini aktarmaktadır.¹¹⁵⁸

İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.¹¹⁵⁹ İbn İmâd; "Şîanın reislerindendi"¹¹⁶⁰ derken Ebû Dâvûd'un onun hakkında; "Ateşli bir Şîî idi" dediği nakledilir.¹¹⁶¹ Şehristânî'nin¹¹⁶² Şîî olarak zikrettiği isimlerdendir. İbn Hibbân da onun için; "Teşeyyu vardı" demektedir.¹¹⁶³

Ubeydullah b. Mûsâ muhaddisler tarafından sika kabul edilmiş, ondaki teşeyyu sebebiyle hadisleri terk edilmemiştir. Baktığımız kaynaklarda Şeyhayn ve sahâbe hakkındaki görüşlerine rastlamadık. Ancak Ali b. Ebî Tâlib'i sevmesi yaşadığı asır

¹¹⁵² İbn Sa'd, Cilt 8, s. 518; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 578; İbn Hibbân, Cilt 7, s. 152; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 390.

¹¹⁵³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 375.

¹¹⁵⁴ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 518; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 389.

¹¹⁵⁵ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 152; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 389.

¹¹⁵⁶ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 518.

¹¹⁵⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 9, s. 556; Velî, s. 149.

¹¹⁵⁸ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 208.

¹¹⁵⁹ İbn Rüste, s. 219.

¹¹⁶⁰ İbnü'l İmâd, Cilt 3, s. 61.

¹¹⁶¹ Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 389; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Cilt 9, s. 555.

¹¹⁶² Şehristânî, s. 171.

¹¹⁶³ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 152.

itibariyle iktidara karşı Alioğulları mücadelesini desteklemiş olması muhtemeldir. Gulât tâbir edilebilecek bir davranış sergilemiş olsaydı muhaddisler tarafından tenkid edilebilirdi.

2.3.26. Fazl b. Dükeyn (219/834)

el-Fazl b. Dükeyn b. Amr b. Hammâd b. Züheyr b. Dirhem et-Teymî.¹¹⁶⁴ Talha b. Ubeydullah et-Teymî ailesinin mevlâsıdır.¹¹⁶⁵ O Ebû Nuaym'dır.¹¹⁶⁶ 129 veya 130 senesinde doğmuştur.¹¹⁶⁷ 219 yılının Şâban ayının bitiminde Salı gecesi Kûfe'de vefat etmiş ve aynı gün defnedilmiştir.¹¹⁶⁸ Dönemin halîfesi el-Mu'tasım Ebû İshak'tır. Kûfe valisi Muhammed b. Abdurrahman b. İsâ b. Mûsâ el-Hâşimî'ye cenaze haber verilmediği için kınamış ve ikinci kez cenaze namazı kılınmıştır.¹¹⁶⁹

Hadiste hüccet kabul edilmiş, sika, itkan sahibi, hadis hâfızıdır.¹¹⁷⁰ Mâlik b. Enes, el-A'meş, Şerîk b. Abdullah, Fıtr b. Halîfe, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. el-Haccâc ve başkalarından hadis dinlemiştir. Fazl b. Dükeyn'den de Buhârî ve Kütüb-i Sitte ricâli, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, Yahyâ b. Maîn, İshak b. Râhûye ve başkaları rivayette bulunmuştur.¹¹⁷¹

O, "Kur'an Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir." demiştir.¹¹⁷² Bir çok hadis âlimi gibi o da mihneye mâruz kalmıştır.¹¹⁷³ Mihne döneminde sorguya çekilen kişilerin işkenceye maruz kaldığı bazı dostları tarafından dile getirilince elbisesinin bir düğmesini koparıp kırdıktan sonra şöyle demiştir: "Baskı dediğimiz şey netice itibariyle kamçıyla dövölmekten ibarettir. Benim boynumun şu düğme kadar bile değeri yoktur."¹¹⁷⁴

Hatîb el-Bağdâdî'de geçen ifadeye göre, Halîfe el-Me'mûn Bağdat'a girdiğinde "emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker"i yasaklamış ve bu sebeple birçok hadis âlimi Bağdat'ta

¹¹⁶⁴ Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 420.

¹¹⁶⁵ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 518-519; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 14, s. 307.

¹¹⁶⁶ Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî* (Ter. Arefe Mustafa, Saîd Abdurrahim), Riyad, 1991, Cilt 1, s. 188.

¹¹⁶⁷ İbn Hibbân, Cilt 7, s. 319; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 14, s. 318; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 424.

¹¹⁶⁸ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 518-519; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 580; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 369; İbn Esîr, Cilt 6, s. 387.

¹¹⁶⁹ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 518-519; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 14, s. 320.

¹¹⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 14, s. 315.

¹¹⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 14, s. 307; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 421.

¹¹⁷² Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 423.

¹¹⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 14, s. 310-311.

¹¹⁷⁴ Yaşar Kandemir, "Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn", DİA, Cilt 10, 1994, s. 200-201.

hapsedilmiş cezalandırılmıştı. Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn Bağdat'a bu zaman diliminde gelmiştir.¹¹⁷⁵

İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.¹¹⁷⁶ İbn Esîr, onun hal tercümesini verirken, "Şîî idi" demek ve kendisine nispet edilen "ed-Dükeynîye" adında bir gruptan söz etmektedir.¹¹⁷⁷ Şehristânî'de¹¹⁷⁸ adı Şîî olarak geçmektedir. Sandıkçı, Galiyye'den olmamakla beraber İmâmiyye'den Şîî olduğu bilgisini tenkid etmeden sunmaktadır.¹¹⁷⁹

Ebû Nuaym, "Melekler Muâviye'ye hakaret ettiğimi yazmamışlardır." demektedir.¹¹⁸⁰ Bu söze bakıldığında Ali'yi sevmekle birlikte diğer sahâbeyi sebbetmezdi.¹¹⁸¹

Şîîlik durumu Ebû Nuaym'a sorulmuşsa da kendisi bunu kabul etmemiştir.¹¹⁸² Fuad Sezgin, "Şîîliğe meyli var"¹¹⁸³ demiş ancak bu konuda bir bilgi vermemiştir. Cenaze namazını dönemin vâlisinin kıldırması yöneticilerle arasının iyi olduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan mihneye maruz kalması iktidara muhalif bir tavır içinde olduğunu göstermektedir. Dönemin ötekileştirici nitelemelerinden birisi olan Şîî yaftasına bu sebeple maruz kalmış olabilir.

2.3.27. Ali b. el-Ca'd (230/844-845)

Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Hâşimî el-Bağdâdî. Künyesi Ebû'l-Hasan'dır.¹¹⁸⁴ Emîrû'l-Mü'minîn Ebû'l-Abbas'ın hanımı Ümmü Seleme el-Mahzûmiyye'nin mevlâsıdır. Kendisi 136 yılında Ebû'l-Abbas'ın hilâfetinin sonunda dünyaya geldiğini söylemiştir.¹¹⁸⁵ 230 yılı Recep ayının bitmesine beş gün kala Bağdat'ta vefat etmiş, Bâbü Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir. Vefat ettiğinde doksan altı yaşındadır.¹¹⁸⁶

Hârûn b. Süfyân el-Müstemlî şöyle demiştir: "Ali b. el-Ca'd'ın yanındaydım. Osman'ı zikrederek beytûlmâlden haksız yere yüzbin dirhem aldı dedi. Ben de, 'Hayır vallâhi,

¹¹⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 14, s. 311.

¹¹⁷⁶ İbn Rüste, s. 219.

¹¹⁷⁷ İbn Esîr, Cilt 6, s. 387.

¹¹⁷⁸ Şehristânî, s. 171. "Ehl-i sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada da geçer.

¹¹⁷⁹ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 210.

¹¹⁸⁰ Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 423.

¹¹⁸¹ Kandemir, s. 201.

¹¹⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Cilt 14, s. 307-320.

¹¹⁸³ Sezgin, Cilt 1, s. 188.

¹¹⁸⁴ İbn Hibbân, Cilt 8, s. 466; Zehebî, *Târîh*, Cilt 5, s. 632.

¹¹⁸⁵ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 349-350; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 369. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî* 'de bu tarih 133'tür. Sezgin, Cilt 1, s. 198.

¹¹⁸⁶ İbn Sa'd, Cilt 9, s. 349-350; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 369; İbn Hibbân, Cilt 8, s. 466; İbn Esîr, Cilt 7, s. 23; İbn Kesîr, Cilt 10, s. 509.

hakkı olanı aldı.' dedim. O da, 'Hayır vallâhi, hakkı olmayanı aldı.' dedi." Ukaylî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'e, 'Neden Ali b. el-Ca'd'ın hadisini yazmıyorsun?' dedim. O da, 'Babam ona gitmemi nehyetti. Babama, onun sahâbe hakkında ileri geri konuştuğu ulaşmış.' dedi." Ali b. el-Ca'd'ın, "Kur'an Allah'ın kelâmıdır. Kim ki mahlûktur derse ona azarlamam." dediği nakledilmiştir.¹¹⁸⁷

Hadiste sika ve sadûk kabul edilmiştir.¹¹⁸⁸ Süfyan es-Sevrî, Şu'be el-Haccâc, Hasan b. Sâlih b. Hayy, Hammâd b. Seleme, Şeybân en-Nahvî'den hadis almıştır. Kendisinden de Buhârî, Ebû Hâtim Ebû Dâvûd, Ebû Zûr'a hadis nakletmiştir.¹¹⁸⁹

Kur'an'a mahlûk diyeni kötüleyemem demesi, sahâbeden bazılarına dil uzatması, Osman b. Affân için, "Beytûlmâlden haksız yere yüzbin dirhem aldı." demesi sebebiyle hadiste cerhedilmiştir. Kendisi hakkında Cehmiyye'den olduğu iddiası bulunmakla birlikte asıl Cehmiyye'den olanın Bağdat kadılığı yapan oğlu olduğu rivayet edilmiştir.¹¹⁹⁰

Kâ'bî, "Ehl-i Bid'at ve Sâhibu ehvâ olmakla itham edilenler" başlığı altında Ali b. el-Ca'd'ın adını zikrederek Ashâb-ı Rey'e meylettiğini ve onda teşeyyu bulunduğunu söylemektedir.¹¹⁹¹ İbn Esîr, "Buhârî'nin şeyhlerindendi ve Şîî idi" demektedir.¹¹⁹² Sahâbeden bazıları hakkında konuşması, Osman'ı haksız kazançla ithâm etmesi hususundaki rivâyetler doğruysa, bu sebeple Şîî gösterilmiş olması muhtemeldir.

2.3.28. Ebû Sâdık (??)

Ebû Sâdık el-Ezdî el-Kûfî. İsmi'nin Müslim b. Yezîd veya Abdullah b. Nâciz olduğuna dair iki farklı rivayet bulunmaktadır. Nesaî; onun ismi, "Abdullah b. Nâciz'dir" demiştir.¹¹⁹³ Sika'ta ise Müslim b. Yezîd'in Saîd b. Bekr b. Kays'dan olduğu söylenmektedir.¹¹⁹⁴

¹¹⁸⁷ Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 633.

¹¹⁸⁸ Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 634; Sezgin, Cilt 1, s. 198.

¹¹⁸⁹ İbn Hibbân, Cilt 8, s. 466; Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 632.

¹¹⁹⁰ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 245 ve "Ali b. Ca'd", *DİA*, Cilt 2, 1989, s. 384.

¹¹⁹¹ Kâ'bî, Cilt 2, s. 394.

¹¹⁹² İbn Esîr, Cilt 7, s. 23; "Ehl-i Sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada Şîî gösterilen isimlerdendir.

¹¹⁹³ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 414; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 10, s. 292 ve *Târihu Zehebî*, Cilt 2, s. 1028.

¹¹⁹⁴ İbn Hibbân, Cilt 5, s. 400.

Kardeşi Rebîa b. Nâciz'den, mürsel olarak Ali'den, Ebû Hüreyre ve Ebû Mahzûre'den hadis almıştır. Kendisinden de Hakem b. Utbe, Seleme b. Küheyl, Hâris b. Hasire, Ebû Ya'fûr hadis nakletmiştir.¹¹⁹⁵

Müslim b. İbrâhim'in verdiği bilgiye göre bir gün bile nâfile oruç tutmaz, namazın farzından önce ve sonra sünnet namaz kılmazdı. Onun takvâ anlayışında bir gariplik vardı. Az sayıda hadis rivayet etmiştir. Ricâl ilmiyle uğraşanlar onun hakkında olumsuz kanaate sahiptirler. Garip bir kişiliği olduğuna işaret edilen Ebû Sâdık'ın Ehl-i Hadis rivayetlerini kabul etmezdi.¹¹⁹⁶ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.¹¹⁹⁷

Ebû Sâdık'la ilgili Şîîliğini değerlendirebileceğimiz tek argümanımız Kûfeli olmasıdır. Onun dışında her hangi bir malumatımız bulunmamaktadır.

2.3.29. el-Mes'ûd el-Esgar (?/?)

Abdullah b. Abdûlmelik b. Ebî Ubeyde b. Abdullah b. Mes'ûd el-Hüzelî el-Mes'ûdî el-Kûfî. Künyesi Ebû Abdurrahman'dır.¹¹⁹⁸

İbni Kuteybe, Abdullah b. Mes'ûd'un çocuklarını anlattığı bölümde şu bilgileri veriyor: "Abdurrahman b. Abdullah: Onun çocuğu da Kasım b. Abdurrahman'dır ve Kûfe'nin kadısıydı. Diğer çocuğu Ma'n b. Abdurrahman, onun da Kasım b. Ma'n adında bir çocuğu oluyor. O'da Kûfe kadılığı yapıyor. O'na zamanın nesebcisi anlamında "şa'biyyü zamanîhi" diyorlar.

Utbe b. Abdullah. Bunun da çocukları; Ebû Umeys ve Utbe b. Abdullah b. Utbe b. Abdullah b. Mes'ûd. Utbe Bağdat'ta ölüyor. Onun kardeşi Abdurrahman el-Mes'ûdî, ömrünün sonuna doğru akıl sağlığı bozuluyor ve Bağdat'ta ölüyor. Buna Mes'ûdî el-Ekber deniyor.

Mes'ûdî el-Esgar ise Abdullah b. Abdûlmelik b. Ebî Ubeyde'dir.¹¹⁹⁹

Hâris b. Hasire ve A'meş'den hadis almıştır. Kendisinden de; Abbâd b. Ya'kub, Hârûn b. Hakem ve başkaları rivayette bulunmuştur.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁵ İnb Hibbân, Cilt 5, s. 573; Zehebî, *Tezhîb*, Cilt 10, s. 292 ve *Târihu Zehebî*, Cilt 2, s. 1028.

¹¹⁹⁶ İbn Sa'd, Cilt 8, s. 414.

¹¹⁹⁷ İbn Rüste, s. 219.

¹¹⁹⁸ Zehebî, *Târihu Zehebî*, Cilt 4, s. 1140.

¹¹⁹⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 173.

¹²⁰⁰ Zehebî, *Târihu Zehebî*, Cilt 4, s. 1140.

Lisânü'l-Mîzân'da Abdullah b. Abdülmelik'in İbn Mes'ûd'un soyundan geldiği vurgulanarak Şîî olduğu söylenmektedir. Ayrıca dipnotta ismi tam olarak zikredilmektedir.¹²⁰¹

Kur'an'ın çoğaltılması esnasında Abdullah b. Mes'ûd ile Osman b. Affân arasında bir anlaşmazlık çıkmış ve Hâlife, Abdullah b. Mes'ûd'un maaşını kesmiştir.¹²⁰² Ayrıca Osman b. Affân'ın Abdullah b. Mes'ûd'a bir muamelesinden dolayı akrabaları Hüzeyl ve Zühreoğulları da halîfeye kin besliyor ve kızıyorlardı.¹²⁰³

Abdullah b. Mes'ûd'un, Mes'ûd el-Esgar adındaki torununun İbn Kuteybe tarafından Şîîlikle ittihâmında, Abdullah b. Mes'ûd'un Osman b. Affân'la olan diyaloglarının etkisinin olması da muhtemeldir. Çünkü dede Abdullah b. Mes'ûd dahi bazı kaynaklarda Şîîlikle suçlanmıştır.

2.4. Mütevekkil Dönemi (232-247/847-861)

2.4.1. Hişâm b. Ammâr (245/859)

Hişâm b. Ammâr b. Nusayr b. İban b. Meysere b. Zaferî es-Sülemî. Künyesi Ebü'l Velîd'dir.¹²⁰⁴ Şam ehliendirir. Şam'ın müftüsü, hafîbi ve muhaddisidir.¹²⁰⁵ 153 senesinde doğmuştur.¹²⁰⁶ 245 senesinde Muharrem'in sonunda vefat etmiştir.¹²⁰⁷

Hadiste sika kabul edilmiştir. Mâlik b. Enes, İbn Uyeyne, Yahyâ b. Hamza'dan hadis almıştır. Hişâm b. Ammâr'dan da Buhârî, Tirmizî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Nesâî ve başkaları hadis nakletmiştir.¹²⁰⁸ İbn Rüste'nin Şîî olarak gösterdiği isimlerdendir.¹²⁰⁹

Zehebî, *Târih*'inde; Hişâm b. Ammâr'ın, Cebrâil'in Muhammed'e getirdiği Kur'an lafızları için mahlûk dediği ve bu sebeple eleştirildiğine dair rivâyetleri nakleder. Bir gün minbere çıktığında, "Yarattığı mahlûkata tecellî eden Allah'a hamdolsun." diye başladığı için Cehmî olarak nitelendirildiği söylenmiştir.¹²¹⁰

¹²⁰¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, Cilt 4, s. 520.

¹²⁰² Apak, "Hz. Osman'ın Hilâfeti Döneminde Ümeyyegoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", s. 521.

¹²⁰³ Hasan, Cilt 2, s. 27.

¹²⁰⁴ İbn Hibbân, Cilt 9, s. 233; İbn İmâd, Cilt 3, s. 210.

¹²⁰⁵ Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 1272 ve *Tezkiretü'l-huffâz*, Cilt 2, s. 451; Sezgin, Cilt 1, s. 212.

¹²⁰⁶ İbn Hibbân, Cilt 9, s. 233; Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 1272.

¹²⁰⁷ İbn Hibbân, Cilt 9, s. 233; Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 1277; Sezgin, Cilt 1, s. 212.

¹²⁰⁸ İbn Hibbân, Cilt 9, s. 233; Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 1272.

¹²⁰⁹ İbn Rüste, s. 219.

¹²¹⁰ Zehebî, *Târih*, Cilt 5, s. 1275.

Hişâm'ın, "Cebrâil'in Hz. Peygambere okuduğu Kur'an lafızları mahlûktur." demesi Ahmed b. Hanbel tarafından Kur'an'ın inanç esaslarına ters olduğu değerlendirilerek eleştirilmiştir.¹²¹¹ Böyle düşündüğü doğruysa, Ashâbü'l-Hadîs ile aynı görüşleri paylaşmıyor olabilir."Kur'an lafızları mahluktur" sözü Zeydî fikirlere sahip olabileceğini düşündürmektedir.

Değerlendirme

Şahısları inceleme neticesinde gördük ki; listedeki kişilerin bir kısmında aynı zamanda hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. Hadislerin râvî zincirinde yer alan bu isimler Sünnî müelliflerce Şîî gösterilince Şîî görüşlü kişiler de bu isimler hakkında bir takım listeler oluşturarak sahip çıkma eğilimi göstermişlerdir.

İlk dönem müelliflerinin, eserlerini rivâyet kültürüne dayalı olarak yazdıkları ve kaynak kritiği yapmadan pek çok bilgiyi eserlerine aldıkları bilinen bir gerçektir. İbn Kuteybe de *el-Maârif*'inde babasından duyduğu bilgileri kaydetmektedir. Listeyi oluşturan isimleri bu şekilde yazmış olabileceği gibi İmâmiyye Şîâsına bir cevap niteliğinde oluşturmuş olması da muhtemeldir.

Buraya kadar incelediğimiz şahıslardan çıkan sonuca göre; İbn Kuteybe'nin bu listesindeki isimler mutedil anlamda Şîîlikle nitelendirilmiş isimlerdir. Ali'ye taraftarlıkları, tafdil meselesinde Ali'yi fazîletli bulmaları, büyük bir kısmının Kûfe bağlantısı bu isimlendirmede etkili olmuştur. Listede yer alan bazı isimler farklı kaynaklarda Zeydî olarak nitelendirilmişlerdir. İbn Kuteybe'ye göre, Zeydîler, Râfîzîler içerisinde aşırılığı en az olanlardır. Eleştirilecek tarafları ise; çıkan her isyana katılmalarıdır.¹²¹²

¹²¹¹ Altıkulaç, "Hişâm b. Ammâr", DİA, Cilt 18, 1998, s. 151. "Ehl-i Sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî" isimli çalışmada adı geçmektedir.

¹²¹² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 443.

3. BÖLÜM

İBN KUTEYBE'NİN "ŞİÂ LİSTESİNDEKİ" İSİMLERİN SÜNNİLİĞİN VE ŞİİLİĞİN TEŞEKKÜL VE FARKLILAŞMASINDAKİ MUHTEMEL ETKİLERİ

3.1. "Şîa Listesindeki" İsimlerin Sünnîliğin Teşekkül ve Farklılaşmasındaki Muhtemel Etkileri

Sünnet, sözlük anlamı olarak ister iyi ister kötü olsun gidişat, âdet, mûtab iş, çiğnenmiş yol, dosdoğru yol, sûret, sîret anlamlarına gelir.¹²¹³ İstılâhî olarak ise Sünnet kavramının birden çok tanımı yapılmaktadır. Bir muhaddis, tanımını Hz. Peygamber'in söz, fiil, takrirleri ve bazen de tâbiûnun söz, fiil ve takrirleri anlamına gelen "maktû" hadisleri de içine alacak şekilde geniş tutulabilmektedir. Buna karşılık bir mütekellim "bid'at" kavramının karşıtı görüp ona göre tanımlama yapabilmektedir. Veya bir fakih, fıkıh ilminin gerekleri doğrultusunda bir tanım ortaya koymaktadır.¹²¹⁴

Dilimizde yaygın olarak "Ehl-i sünnet ve'l-Cemaat" kavramının kısaltılmış hali "mânevî alanda çizilen yolu benimseyenler" anlamına gelebilecek "Ehl-i sünnet" ifadesi kullanılır.¹²¹⁵

Ehl kelimesinin sünnet ve cemaat kavramlarına kazandırdığı anlam Hz. Peygamber ile ashâbının dîni anlama ve anlatma konusunda oluşturdıkları geleneğe bağlılığı ifade eder.¹²¹⁶

Kırbaçoğlu, Sünnî tabirinin ilk kez Saîd b. Cübeyr'in (95/713) kullandığını söyleyerek ikinci asırdan itibaren bu kavramın bilindiğini ve kullanıldığını delilleriyle öne

¹²¹³ İbn Manzûr, Cilt 3, 2123-2127; Mevlüt **Özler**, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s. 3; Muammer **Esen**, *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yayınları Ankara 2014, s. 42.

¹²¹⁴ Esen, s. 51-60; Nadim **Macit**, *Sünnî Ekolün İlk Öncüleri ve Görüşleri*, Van 1993, s. 5.

¹²¹⁵ Yavuz, "Ehl-i sünnet", DİA, Cilt 10, 1994, s. 525.

¹²¹⁶ Macit, s. 54.

sürmektedir.¹²¹⁷ Watt ise, "Ehl-i sünnet kendi başına veya bir terkip içinde üçüncü asırdan beri kullanılmaktadır."¹²¹⁸ demektedir.

Kavramda geçen "ehlü'l-cemâa" ibaresinin itikâdî bir muhtevadan çok siyasî mülâhazalarla ortaya çıktığı düşünülmüştür. Çünkü İslâm toplumunda Osman b. Affân ve Ali b. Ebî Tâlib'in şehâdetleriyle Hasan b. Ali hilâfeti Muâviye b. Süfyân'a devretmişti. Ümmetin parçalanmışlık durumundan kurtulduğunu ifâde için Muâviye iktidara geldiği yılı "âmu'l-cemâa" diye adlandırmıştır.¹²¹⁹ Bu bağlamda bu iki kavram Müslümanların birliğini ve kardeşliğini vurgulamakta fitneden uzak olmalarını hatırlatmaktadır. İslâm'ı anlama ve dinamizmini korumada bir yöntem ve davranış biçiminin yolunu göstermektedir.¹²²⁰

Üçüncü asra kadar herhangi bir ilâve yapılmadan kullanılan kavramın "Ashâbü's-Sünne", "Muntehîlî's-Sünne" gibi şekilleri de vardı. İbn Kuteybe döneminde ise Ehlü's-Sünne ismi artık yerleşmiştir.¹²²¹ Süfyân es-Sevrî, Ehlü's-Sünne tâbirini kullanan isimlerden biridir. Sünnî ile kastedilen aslında bir akaid sistemidir. Zîra bu şekilde isimlendirilenler Kur'an'ı mahlûk olarak kabul etmezler.¹²²² Esmâ'î'den (213-216/828-831) gelen bir rivayete göre Ehl-i sünnet ve'l-Cemâa'yı kuran dört kişiden birisi de Süleymân et-Teymî'dir.¹²²³

İlk üç asır için bakıldığında Ehl-i sünnet kavramını zamanı için bir metodolojinin adı olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir. Kaldı ki fırkalar ve mezheplerin sistemleşmesi hicrî ikinci asrın ikinci yarısından sonra başlamıştır. Bugün Ehl-i sünnet ekolünün temsilcisi olarak değerlendirilen Eş'arî ve Mâtürîdî'nin takip ettiği üslup ilk dönem Selef'in teslimiyetçi metoduna çoğu kez uymamaktadır. Zîra Selef çoğunlukla nakle önem verirken Eş'arî ve Mâtürîdî onların tartışmadıkları konuları tartışmış nakille birlikte aklî tevellere de önem vererek müteşâbihât ile de meşgul olmuşlardır.¹²²⁴ Ehl-i sünnet-i Hâssa olarak da bilinen Selefiyye ile sahâbe ve tâbiûn yolundan giden fukaha

¹²¹⁷ M. Hayri Kırbaçoğlu, " 'Sünnî' Deyiminin Ortaya Çıkışı", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt 2, Sayı 6, Ocak 1988, s. 25-26.

¹²¹⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 376.

¹²¹⁹ Özler, s. 39.

¹²²⁰ Macit, s. 9.

¹²²¹ Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s.131.

¹²²² Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 41-53.

¹²²³ Fırlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir İlâhiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2008, s. 115; Benli, *Ehl-i sünnet Geleneğinde Sahâbe*, Nehir Yayınları, Malatya 2006, s. 174.

¹²²⁴ Özler, s. 33.

ve muhaddisunun metodu kastedilmiştir.¹²²⁵ Eş'arî ve Mâtürîdî'nin temsil ettiği bünyeye "Halefiyye" tâbiri veya "Ehl-i sünneti âimme" denir.¹²²⁶ Araştırdığımız asır itibariyle bunun ayrıntılarına girmeyeceğiz.

İslâm'a mensup tüm fırkalar sünnetin geçerliliğine sahip çıktıklarından Ehl-i sünnet kavramını Havâric, Şîa, Eş'ariyye veya Mu'tezileden birine veya bir başkasına tahsis etmek doğru olmamalıdır.¹²²⁷

Ehl-i sünnet'in zıddını ifade eden kavram ise Ehl-i Bid'at'tır. Ancak bu şekilde nitelendirilen kültürü bize ait değilmiş gibi görmek yerine her fikrin var olan problemi hâlis niyetle samimiyetle çözmeye çalıştığı sürece kabul görmesi daha doğrudur.¹²²⁸

Ehl-i sünnet'in teşekkül başlangıcı ilk siyasî görüş ayrılıklarına dayanır. Osman b. Affân şehid edilmiş, Ali b. Ebî Tâlib'in hilâfete gelmesiyle Muâviye b. Süfyân, Osman'ın kan bedeli gibi sebeplerle gerilen ilişkiler neticesinde Sıffîn'da Müslümanlar karşı karşıya gelmişlerdi. Ölen ve öldüren Müslüman olunca imân-küfür, büyük günah işleyeninin durumu gibi konular zihinleri meşgul etmeye başladı. Sıffîn'da tahkimi kabul etmeyen Hâricî zihniyet, Ali taraftarlığı anlamında Şîî görüşler ve Osman taraftarlığı anlamında Osmânî gruplar teşekkül etti. Yavuz'a göre; Osmânîye başlangıçta Ehl-i sünnet'i ifade eden bir kavramdır.¹²²⁹ Emevîlerin birinci asrının sonuna doğru Cebir inancının siyasî arenada tesirlerinin artması, Haricilerin günah işleyen herkesi tekfire kalkışmaları, Ma'bed el-Cühenî'nin kaderi inkârı, hayattaki sahâbeyi ve tâbiûn büyüklerini Kur'an ve Sünnet'teki hükümleri irdelemeye sevketti.¹²³⁰ Bu bağlamda bazı isimlerin ön plana çıktığını görmekteyiz.

Hasan el-Basrî (110/728), Ehl-i sünnet'in inanç ve görüşlerinin tezâhürü ve teşekkülünde en önemli isimlerden biridir. Devrinin siyasî hâdiseleri hakkında çekinmeden görüşlerini ortaya koymuş ve bu arada Emevîleri tenkit eden birçok şahısla dostâne münasebetler kurmuştur. Aynı zamanda Emevî siyâsetine tavır takınırken idâreye karşı ayaklanma girişimlerini tasvip etmemiş ve Müslümanların bu isyanlara katılmasını uygun görmemiştir.¹²³¹

¹²²⁵ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 131.

¹²²⁶ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 135-136.

¹²²⁷ Özler, s. 34.

¹²²⁸ Özler, s. 43.

¹²²⁹ Yavuz, "Ehl-i sünnet", s. 526.

¹²³⁰ Yavuz, *Ehl-i sünnet*, s. 526.

¹²³¹ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 118.

Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'in (150/767) rolü bu dönemde oldukça önemlidir. Zîra o, Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ, Cehm b. Safvân'ın aksine Kur'an'ın mâna itibariyle mahlûk olmadığını söylemiş bid'at ehli karşısında ilâhi sıfatları, kaderi ve şefaati ispat etmiş, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını savunmuş, mürtekeb-i kebîrenin mü'min olduğunu söyleyerek ahiretteki durumunu Allah'a havale etmiş, Ehl-i sünnet inancının en önemli tartışma konularından birini aydınlatmıştır.¹²³²

Mâlik b. Enes de (179/795) diğer hak ve bid'at görüş sahiplerinin inanca dair faaliyetlerine uygun olarak Sünnet'in değerini ortaya çıkarıp tecsîm, ta'tîl ve teşbih görüşlerine karşı çıkmıştır.¹²³³

Mekke'de bulunan, Sönmez Kutlu'nun "tarafsızlar grubu" diye isimlendirdiği¹²³⁴ farklı eğilimleri içerisinde barındıran topluluğun faaliyetleri yeni bazı grupların doğmasına ve gelişmesine zemin hazırladı. Bu grubun başında da "Ölen ve öldüren her iki Müslüman da ateştedir" hadîsini rivayet eden Abdullah b. Ömer (73-74/692-693) bulunuyordu. Mürcie'nin de içinde doğduğu Hâricî ve Şîî görüşlere karşı aynı tavrı gösteren bu tarafsızlar grubu hicrî birinci asrın sonlarına doğru çok farklı temayüldeki insanları da barındırıyordu. Ehl-i sünnet'in nüveleri olarak görülen bu tarafsızlar içerisinde Ehl-i Hadîs doğmuştur.¹²³⁵

Bid'at fırkalarına ve onların fikirlerine karşı hicrî birinci asrın son çeyreğinden itibaren mücadele yürüten ve bu hareketin öncülüğünü yapan pek çok kimse bulunmaktaydı. Sönmez Kutlu'nun, Hadis Taraftarlarının nüveleri olarak isimlendirdiği bu kimseler farklı şehirlerde aynı amaç uğruna mücadele veriyordu. Medîne'de, Ömer b. Abdülazîz (101/720); Yemen'de, Tâvûs el-Yemânî; Kûfe'de, İbrâhim en-Nehaî; Basra'da, Muhammed b. Sîrîn (110/728) ve Hasan el-Basrî gibi. Bu ve bunların dışında aynı gayeye yönelmiş kişilerin iktidâra karşı tavırları ise aynı değildi. Kimisi mutlak iktidar yanlısı iken kimisi iktidârın uygulamalarını eleştirebiliyordu. Ortak hareket ettikleri alan ise iman konusunda Mürcie, imâmet anlayışında Şîa, kader ve sıfatlar konusunda Mu'tezile'ye karşı aynı cephede mücadele vermeleridir.¹²³⁶

¹²³² Yavuz, "Ehl-i sünnet", s. 526.

¹²³³ Yavuz, "Ehl-i sünnet", s. 526.

¹²³⁴ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler/Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Kitâbiyat Yayınları, Ankara 2002, s. 32.

¹²³⁵ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 35-36.

¹²³⁶ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 45-46.

Bu mücadeleyi yürütenler açısından bakıldığında Kırbaçoğlu'na göre, Ehl-i sünnet tarihinin Eş'arî ve Mâtürîdî ile başlatılması yanlıştır. Ashâbü'l-Hadîs bu tarihten önce teşekkülünü tamamlamıştır. Bu sebeple Ehl-i sünnet'i hadisçilerle başlatmak gerekmektedir.¹²³⁷ Bu asırlarda Ehlü's-Sünne'nin temsilcileri "*Ashâbü'l-Hadîs, Ehlü'l-Âsâr ve's Sünne ve Ehlü's-Sünne ve'n-Nakl*" isimleriyle anılan muhaddisler grubuydu.¹²³⁸

Ehlü's-Sünne'nin Ashâbü'l-Hadîs olduğuna dair İbn Kuteybe'nin tevilinde geçen, şu bilgi nakledilmiştir. "Bir adam bir şehre gitse ve orada Kaderiyye'yi veya Mürcie'yi kendisine göstermelerini insanlardan istese küçük-büyük, kadın-erkek, avam-havas, sefihler ve sokak takımı hepsi de şüphesiz bu isimde kim varsa onu gösterirler. Eğer Ehlü's-Sünne'yi göstermelerini istese ona Ashâbü'l-Hadîs'i gösterirler."¹²³⁹ Ehlü's-Sünne doktrinine şekil vererek sistemleştiren Ashâbü'l-Hadîs'tir.¹²⁴⁰ İbn Kuteybe, Ashâbü'l-Hadîs kavramını Hz. Peygamber'in sünnetine ittiba eden, nakli aklî istidlâl kullanmaya tercih eden kimseler için kullanır.¹²⁴¹

Ashâbü'l-Hadîs tâbiri hicrî ikinci asırda Mugîre b. Miksem ed-Dabbî, el-A'meş, Cerîr b. Abdülhamîd, Şu'be b. Haccâc tarafından kullanılırken; hicrî üçüncü asırda Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî, Abdürrezzâk ve İbn Kuteybe ve başkaları tarafından kullanılmıştır.¹²⁴²

Ehlü'l-Hadîs, Ashâbü'l-Hadîs tâbirleri hemen hemen aynı anlama gelir. Bu tabiri kullananlar içinde Şu'be b. el-Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, eş-Şâfiî ve İbn Kuteybe örnek gösterilebilir.¹²⁴³ Ashâbü'l-Hadîs için el-Muhaddis, Ehlü'l-İlim, Ehlü's-Sünne tâbirleri de kullanılır.¹²⁴⁴

Muhalifleri Ashâbü'l-Hadîs'i; Haşviyye, Mücessime, Müşebbihe, Şukkak, Nâsibe, Nâtibe, Osmâniyye gibi isimlerle adlandırmışlardır. Ashâbü'l-Hadîs, bu isimlendirmeleri bir suçlama ve itham sayarak reddetmişlerdir. Meselâ, en-Nevbahtî'nin

¹²³⁷ Kırbaçoğlu, "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit/Ashâbü'l Hadîs'in Akaid Edebiyatı", *İslâmî Araştırmalar*, Sayı 5, Ekim 1987, s. 80-88.

¹²³⁸ Kırbaçoğlu, "'Ehlü's-Sünne' Kavramı Üzerine", *İslâmî Araştırmalar*, Sayı 1, Temmuz 1986, s. 79.

¹²³⁹ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, (Çev. M. Hayri Kırbaçoğlu), Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 96; Konunun diğer değerlendirmeleri için bkz. Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 39-41.

¹²⁴⁰ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 56.

¹²⁴¹ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 88.

¹²⁴² Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 20-21.

¹²⁴³ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 27.

¹²⁴⁴ Kullanılan diğer ifadeler için bkz. Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 29-72.

Haşviyye olarak isimlendirdiği kişiler arasında Süfyân es-Sevrî, Şerîk b. Abdullah bulunmaktadır.¹²⁴⁵ Şehristânî'nin *Milel'*¹²⁴⁶ inde de bu isimlendirme yer alır.

Ashâbü'l-Hadîs, Müslüman'ın hayatı boyunca karşı karşıya gelebileceği çeşitli durumlarda Kur'an'a ve hadislerle dayalı bir yol izleyebilmesini temin için akâid, fıkıh ve başka alanlarda gereken faaliyeti göstermiş bir mezheptir.¹²⁴⁷

"Ashâbü'l-Hadîs, Sâhibü'l-Hadîs ve Ehlü'l-Hadîs" gibi isimlerle, hadisi ilgilendiren bütün konularda söz sahibi olan ve hadis öğrenim ve öğretimiyle uğraşan râvilerin durumlarını bilen kimseler kastedilmekteydi. Şu'be b. Haccâc, bu nitelendirmeye göre Sâhibü'l-Hadîs kabul ediliyordu.¹²⁴⁸ Hadislere şeklen bağlı kalmayı savunan Zâhirîlerle Ehl-i Re'y'e yakınlığıyla tanınan Mâlikî ve Şâfiîler de Ehl-i-Hadîs sınıflandırmasına dahil edilmişlerdir.

Ashâbü'l-Hadîs, işkence görmelerine rağmen akidelerini Kur'an, Sünnet ve ashabın yoluna dayandırdıklarını ifade ederek Bid'at Ehli'ni eleştiriye tabi tutmuşlardır.¹²⁴⁹ Bu süreçte Ahmed b. Hanbel'in (241/855) mihneye karşı duruşu ve Mu'tezilî kelâmcılarla olan mücadelesi onu Ehl-i Hadîs ekolünün sembol ismi haline getirmiştir.¹²⁵⁰

133-236/750-850 yılları arası tercüme faaliyetlerinin arttığı bir zamandır. Üçüncü yüzyılda fetihlerle İslâm coğrafyasının genişlemesiyle farklı kültürlerle irtibat ve tercüme faaliyetlerinin tesiriyle Selef âlimlerinin benimsediği itikâdî esasların akıl ilkeleriyle teyid edilme ihtiyacı doğmuş ve "Ehl-i Hadîs Kelâmcıları" diye anılan yeni bir grup ortaya çıkmıştır. Öncülüğünü İbn Küllâb el-Basrî (240/854) ve Hâris el-Muhâsibî (243/857) yapmıştı.¹²⁵¹

Mu'tezilî düşünce sahipleri muhaddislere cephe almışlar ve birçok âlimin işkenceye mâruz kalmalarına sebep olmuşlardır. Yine bu zaman diliminde râvi kritize etme devri

¹²⁴⁵ Kummî/Nevbahtî, s.65; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 72-77; Apak, "İslâm Tarihi Boyunca Selef ve Selefilik Kavramlarının Anlam Serüveni/Tarihte ve Günümüzde Selefilik", s. 41.

¹²⁴⁶ Şehristânî, s. 100.

¹²⁴⁷ Kırbaçoğlu, *Ehl-i sünnetin Kurucu Ataları*, s. 33.

¹²⁴⁸ Aydın, "Ehl-i-Hadîs", Cilt 10, 1994, s. 507.

¹²⁴⁹ Yavuz, "Ehl-i sünnet", s. 526.

¹²⁵⁰ Apak, "İslâm Tarihi Boyunca Selef ve Selefilik Kavramlarının Anlam Serüveni/Tarihte ve Günümüzde Selefilik", *Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul 2014, s. 42.

¹²⁵¹ Yavuz, "Ehl-i sünnet", s. 527; Fırlıklı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 135-136; Ayrıntılı bilgi için bkz. Macit, *Sünnî Ekolün İlk Öncüleri ve Görüşleri*.

de başlamıştı. Kütüb-i Sitte veya Tis'a adıyla meşhur eserler bu zaman diliminde açığa çıkmıştır.¹²⁵²

Mihne olayları bir anlamda Ehl-i Hadîs içerisinde yol ayrımına neden olmuştur. İktidarın "Kur'an mahlûktur" söylemi karşısında susanlar veya genel anlamda "Kur'an mahlûktur" meselesini kabul etmeseler bile lafzının Arapça kelimelerinin mahlûk olduğunu söylemek zorunda kalanlar Ahmed b. Hanbel ve hadis taraftarlarınca dışlanmışlardır. Ali b. el-Medînî (234/848-9), Yahyâ b. Maîn (233/847), Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî (245/859) ve Muhammed b. İsmail el-Buhârî (256/869) bu dışlanan isimlerden bazılarıdır.¹²⁵³

Sıddîkî; dürüst hadisçilerin hadis araştırmalarında ne devlet ne parti liderleri ve ne de mezhep ve şahsî düşüncelerle hareket etmediklerini, onların sadece sahih hadis aşkına sahip olduklarını söyler. Abbâsîler devri de dâhil muhaddislerin gerek hükümet gerekse iktidar için mücadele eden çeşitli partilere karşı sert tarafsızlıklarını devam ettirdiklerini belirtir.¹²⁵⁴

Emevîler döneminde Kûfe Ekolü veya Iraklılar, Hicazlılar, Medine Ekolü biçiminde şekillenen fikhî gruplaşmalar üçüncü yüzyıldan itibaren Ehl-i Re'y, Ehl-i-Hadîs olarak anılmışlardır.¹²⁵⁵ İbn Mes'ûd'un tesirinde olan Kûfe Mektebi'nin en meşhur altı talebesinden birisi de listemizde yer alan el-Hâris el-A'ver'dir.¹²⁵⁶

Emevîler devri, tâbiûnun orta yaş üzeri ile birlikte az sayıda da olsa sahâbenin hayatta olduğu bir zaman dilimidir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in hadislerinin tedvîn çağıdır.¹²⁵⁷

Sahâbeden hadis alınırken yapılan uygulama tâbiûndan da alınırken aynı prensiplerle devam etmiştir. Mescidlerde ders halkaları şeklinde yapılan uygulamalar fikrî ayrılıkların olduğu bu dönemde hadisin değeri noktasında münâkaşaları meydana

¹²⁵² Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 296-297.

¹²⁵³ Muhyeddin **İğde**, "Selefilîğin Tarihî Arkaplanı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VIII / 2 (Güz 2015), s. 154; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı/Mihne Olayı ve Hâşevîyye Olgusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s. 71-77.

¹²⁵⁴ Muhammed Zübeyr **Sıddîkî**, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Yusuf Ziya Kavakçı), İrfan Yayınevi, İstanbul 1966, s. 72.

¹²⁵⁵ Salim **Öğüt**, "Ehl-i-Hadîs", Cilt 10, 1994, s. 508.

¹²⁵⁶ Esad **Kılıçer**, *İslâm Fıkıhında Re'y Taraftarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1975, s. 32.

¹²⁵⁷ Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 254.

getirmiştir. Hadis uydurmacılığına karşı devlet eliyle çalışmalar yürütülmüştür.¹²⁵⁸ Bu konuda ilk şahsî faaliyet gösteren kişinin Zührî (124/741) olduğu söylenir. Ömer b. Abdülazîz (101/719) ise resmî yollardan bu işi yürüten devlet adamıdır.¹²⁵⁹

Dönemin fikrî tartışmaları dinin kaynaklarından olan hadisin tedvînini zorunlu hale getirmiştir. Zira bir takım gruplar kendi görüşlerini teyid etmek amacıyla hadis uydurmaya başlamışlardı. İbn Kuteybe listesinde de yer alan muhaddisun zümresi hadisin gerek tedvîn gerekse tasnifinde bizzat rol oynamışlardır.

Özellikle fitne olayları, Cemel ve Sıffîn'da iki Müslüman grubun karşı karşıya gelmesi, ölen ve öldürenin durumunun tartışıldığı ortamlar, sahâbe gibi Hz. Peygamberin tedrîsinden geçmemiş dış tesirlere açık tâbiûnu etkilemiştir.¹²⁶⁰

Emevîlerin son yılları Abbâsîlerin ilk zamanları hadis kitaplarının tasnif dönemleridir. Bu dönem çalkantıların en bol bir o kadar da ilim, fikir ve sanat faaliyetlerinin arttığı bir zaman dilimidir.¹²⁶¹

Mâlik b. Enes (179/795), Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc (150/767), Muhammed b. İshak, Hammâd b. Seleme (167/783), Süfyân es-Sevrî gibi isimler tasnif edilen hadîsi bablar halinde tedvîn eden ilk isimler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁶²

Birçok muhaddis farklı bölgelerde tasnif faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. İbn Kuteybe'nin Şîa listesini esas almak üzere örnek vermek gerekirse; Kûfe'de, Vekî b. el-Cerrâh, Süleymân b. Mihrân el-A'meş ve Süfyân es-Sevrî'dir; Rey'de Cerîr b. Abdülhamîd, Vâsıt'da, Hüseyim b. Beşîr; Yemen'de, Abdürrezzâk'tır.¹²⁶³ Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî ve diğer bir kısım muhaddisler Hz. Peygamber'in hadislerini diğerlerinden ayırmak üzere birer müsned meydana getirdiler.¹²⁶⁴

Ehl'l-Hadîs; Abbâsî asrından itibaren Müslümanların durumlarını dikkate alarak Hz. Peygamberin terbiye metodu üzerine eğitmek, toplumsal hayatta karşılaşılan problemleri Kur'an hadis, sahâbe ve tâbiûnun sözleriyle çözüme kavuşturmak amacıyla olan kimselerden meydana gelmiştir. Bu bağlamda hadisleri toplamış tasnif etmiş,

¹²⁵⁸ Hadis uydurmacılığı için bkz. Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 268-273.

¹²⁵⁹ Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarih*, s. 258-259.

¹²⁶⁰ Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 265-269.

¹²⁶¹ Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 275.

¹²⁶² Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarih*, s. 258-259.

¹²⁶³ Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 276-277.

¹²⁶⁴ Konuyla ilgili bkz. Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 274-294.

görüşlerini hadisler doğrultusunda dile getirmişlerdir. Onlar Kitap ve Sünnet'ten kopuk re'y kullanımına karşı çıkmış ve kullananları eleştirmişlerdir.¹²⁶⁵

Genel olarak Ehl-i sünnet'in özelde Ehl-i hadîs'in görüşlerine göre, Cemel ve Sıffîn'a katılanların durumları Allah'a bırakılmalıdır. Onların hakkında kötü söz söylenmemeli ve onlar küfürle itham edilmemelidir.¹²⁶⁶ Hulefâ-yi Râşidîn'in hilâfet sırası aynı zamanda fazîlet sırasıdır. Halîfe olacak kişinin seçimle ve beyatla göreve gelmesi esastır. İmam ve halîfelere mü'min de olsa fâsık da olsa itaat edilmesi gerekir.¹²⁶⁷

İbn Kuteybe'nin, listesindeki isimlerin Ashâbü'l-Hadîs başlığı altında anlatması onun niyetinin farklı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. İbn Kuteybe, *Te'vîl*'inde Ashabu'l-Hadis'i ilmin zahiri/dışı ile; hadisin de sadece ismi ile yetinmeleri sebebiyle eleştirir.¹²⁶⁸

Tabi ki hadis ile ilgilenenlerin hepsi bu durumda değildir. Onlar, İslâm düşüncesinin teşekkülünde oldukça önemli bir yere sahiptirler.¹²⁶⁹ Onların çeşitli mezheplerle ithamı meselelerinde dikkatli olmalı, onları içinde bulundukları cemiyete göre değerlendirmelidir. Bazen Ali b. Ebî Tâlib'in meziyetlerini sayan bir eser yazılması onu yazanın Şîî olduğuna dalâlet etmeyecektir. Belki de Ali b. Ebî Tâlib'in kötülendiği bir ortamda onun meziyetlerinin anlatılması gerektiğindendir.¹²⁷⁰ Ehl-i sünnet ve Ehl-i Hadîs'in tamamı Ebû Bekir ve Ömer'in en fazîletli sahâbe olduğu hususunda ittifak halindedirler. İlk Şîîler de dahil kimsenin bu konuda bir şüphesi yoktur. Zîra bizzat Ali b. Ebî Tâlib'den tevatüren sabit olmuştur ki "Bu ümmetin Hz. Peygamber'den sonra en hayırlısı Ebû Bekir ve Ömer'dir." Zaten Ali'yi Osman'a takdim eden Şîadan bir gruptur.¹²⁷¹

Hicrî üçüncü yüzyıl başlarında teşekkül eden bu zümre Allah'ın sıfatları hususundaki muteşâbihlerin tartışılmadan, yorumlanmadan olduğu gibi nakledilmesini istiyorlardı. Bunların içinde Ma'mer b. Râşid, Evzâî (157/774), Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne (198/814) gibi isimler başta gelmektedir.¹²⁷²

¹²⁶⁵ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 50.

¹²⁶⁶ Eş'arî, s. 239.

¹²⁶⁷ Onat, Kutlu, s. 357.

¹²⁶⁸ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, s. 32; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 78.

¹²⁶⁹ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 86.

¹²⁷⁰ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 92.

¹²⁷¹ İbn Teymiye, Cilt 2, s. 72; Yeşilmen, s. 102.

¹²⁷² Fırlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 131.

Ehl-i-Hadîs'in teşekkülünde en fazla rol oynayanların ölüm tarihleri 130/747 yıllarından sonraya rastlar.¹²⁷³ Sönmez Kutlu'nun Ehl-i-Hadîs taraftarlarıyla ilgili oluşturduğu şablonu esas alarak özellikle listemizdeki isimleri burada belirtmek istiyoruz. Yahyâ b. Saîd el-Ensârî Medîne'de; Abdürrezzâk b. Hemmâm Yemen'de; Mugire b. Miksem ed-Dabbî, Süleymân b. Mihrân el-A'meş, Süfyân b. es-Saîd es-Sevrî, Şerîk b. Abdillâh, Cerîr b. Abdülhamîd, Vekî b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Zeyd b. el-Hubâb, Ubeydullah b. Mûsâ, Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn, Kûfe'de; Süleymân b. Tarhan et-Teymî, Ma'mer b. Râşid, Şu'be el-Haccâc, Mu'temir b. Süleymân et-Teymî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî, Vâsıt'da; Hüseyim b. Beşîr, Basra'da; Humeyd ed-Dabbî, Horasan'da hadis faaliyetlerini yürüten isimlerdendir.¹²⁷⁴

Sıddîki; Hüseyim b. Beşîr'in insanları güzel şeylere yönlendirmek ve kötülükten uzaklaştırmak amacıyla hadis uydurmanın cevazına inandığını nakleder. Tâvûs b. Keysân talebelerine, hadisi sadece takvâ sahibi kimselerden almalarını tavsiye ederdi. Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. el-Haccâc ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi muhaddisler hadis aldıkları zevat hakkında çok dikkatli davranmışlardı. Şu'be b. el-Haccâc ve Süfyân es-Sevrî, hadis uydurup güvenilir olmayan râvilerin herkese söylenmesini tâlim ettiler.¹²⁷⁵

Muhtasar olarak tarihi seyrini sunmaya çalıştığımız Ashâbü'l-Hadîs, Watt'ın, "Daha doğru bir tanımlama olur" dediği Muhaddisûn'un durumu sünnetin naklinde son derece önemli bir yere sahiptir.¹²⁷⁶ İbn Kuteybe'nin Şîa listesinde yer alan ve yukarıda bir kısmından da bahsettiğimiz bu kişiler, Ehl-i sünnet'in teşekkül sürecinde faaliyetleri bilinen isimlerdir.

İbn Kuteybe Şîa listesinde yer alan 42 kişiden yaklaşık 29 kişinin bir kısmının bibliyografyasını Ashâbü'l-Hadîs başlığıyla sunmaktadır.¹²⁷⁷ On yedi kişiyi Ashâbü'l-Hadîs, Ashâbü'l-Kıraat ve Tâbiûn içinde zikreder. Bunlardan Süfyân es-Sevrî Ashâbü'l-Re'y içinde, el-A'meş Ashâbü'l-Kıraat ve Tâbiûn içinde, dokuz kişiyi Tâbiûn ve onlardan sonrakiler içinde, Benî Sûhân'ı eşraftan meşhur olanlar, saltanat sahipleri ve buna karşı isyan edenler şeklinde adlandırmaktadır.

¹²⁷³ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 51.

¹²⁷⁴ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 193-196.

¹²⁷⁵ Sıddîki, s. 68-71.

¹²⁷⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 89.

¹²⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 351-369.

Listede adı geçen kişiler Hasan b. Sâlih b. Hayy gibi Bütriyye'nin kurucusu olarak gösterilen Zeydî çizgide olanlar Ehl-i sünnet'e yakın isimlerdir. Tamamı bugün pratikte Ehl-i Hadîs ve Ehl-i-Re'y şeklinde sunulan Ehl-i sünnet fırkasının ilk nüveleri olarak nitelendirilmiş isimlerdir. Bazı araştırmacılar onları "Ehl-i sünneti hâssa" şeklinde nitelendirmiş son derece önemli muhaddislerdir.

Oluşturduğu Şîa listesinde yer alan muhaddis zümresini Şîf olarak göstermesi, İbn Kuteybe'nin kendisinin de bu anlamda Şîlik anlayışına sahip olabileceğini düşündürmektedir. Zîra listedeki isimlerin bir kısmı İbn Kuteybe'ye yakın dönemde yaşamış isimlerdir. Şîf nitelikli kabul edilenler, İbn Kuteybe'nin tasnifinde Râfıza'dan sayılırken, "eş-Şîa" ismi altında Şîa ise, Sünnî çizginin selefi kabul edilenlerin de dâhil olduğu bir listeyi göstermektedir.

3.2. "Şîa Listesindeki" İsimlerin Şîliğin Teşekkül ve Farklılaşmasındaki Muhtemel Etkileri

Aynı siyasal ve kültürel evrenin¹²⁷⁸ iki ucunu oluşturan Ehl-i sünnet ve Şîa aynı târihî arkaplana sahiptir. Çünkü ilk üç asır genellikle tüm fikir hareketleri için ortak bir zemindir. Teşekkül sürecinde Şîa, önceleri Muhammed b. el-Hanefiyye, sonraları ise bugün İmâmiyye çizgisinde imam kabul edilen Ca'fer es-Sâdık ve Mûsâ el-Kâzım ismi etrafında fikrî ayrışmaların güç kazandığı bir dönemi yaşamıştır.¹²⁷⁹

Ca'fer es-Sâdık'ın siyaset üstü tutumu ve Abbâsî iktidarına müsamahakar tavırları onun ilmî faaliyetlerini yürütmesinde oldukça tesirli olmuştur.¹²⁸⁰ Şîf menşeli hadisler bu dönemde yazıya geçirilmiş ve "takiyye" ilk kez dillendirilmeye başlanmıştır.¹²⁸¹ "Şîa'da imâmet fikrinin gelişmesine paralel olarak hadis usûlü de Sünnî usûlden esasları itibariyle ayrışmaya başlamıştır. Vasiyet inancının gelişmesinin bir sonucu olarak, imamların Rasûlullâh'ın vârisi olduğu ve bunun neticesinde dînî bilgiyi de devraldıkları düşüncesi yerleşmiştir.

Yeni içtihat konularının ortaya çıkması imamların bilgi kaynaklarıyla ilgili sorunları gündeme getirdi. Bu konuyla ilgili tartışmalar zamanla imamların mâsum olduğu ve bilgi kaynaklarının da ilâhi olduğu inancının oluşmasına yol açtı. Bu inanç doğal olarak

¹²⁷⁸ Mehmet **Evkuran**, *Sünnî Paradigmayı Anlamak/Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 93.

¹²⁷⁹ Yusuf **Suiçmez**, *Şîa Hadis Tarihi/Hz. Muhammed'in Söz ve Fülllerinin Şîî İmamlara Nisbeti*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018, s. 113.

¹²⁸⁰ Bozan, s. 67.

¹²⁸¹ Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 58.

mâsum kabul edilen imamların söz, fiil ve takrirlerinin merfû hadis olarak değerlendirilmesine yol açtı."¹²⁸²

Câfer-i Sâdık'ın öğrencileri Hişâm el-Hakem ve onun öğrencisi Yûnus b. Abdurrahman (208/823) imâmetle ilgili nass ve mâsumiyet fikirlerini ortaya koymuştu. Ancak henüz Şîa açısından müstakil bir hadis ve fıkıh anlayışı oluşmamıştı.¹²⁸³ İlk iki asır için bakıldığında Sünnî-Şîi hadis anlayışında henüz farklılıklar ve ayrışmalar açığa çıkmamıştı. Özellikle 190-200 yılları arasında Şîi ilim meclisleri kendilerini sistematize etmeye başlamıştı.¹²⁸⁴

Hicrî üçüncü asrın ortaları, yarı ilâhî nitelikli bir imam anlayışının ortaya çıkmaya başladığı bir dönemdir. Re'y ve kıyası şer'î hükümlerde hataya düşüren bir tahmin olarak gören Şîa, imamlar varken bunlara gerek olmadığını iddia etmiştir. Böyle düşüncelerinde Yûnus b. Abdurrahman'ın içtihad ve kıyas konusundaki tutumu etkili olmuştur.¹²⁸⁵

Şîa, önceleri siyasî muhalifliği yürütürken sünnî uygulamalara karşı zamanla fikhî konularda muhalefeti de ihdas etmiştir. Üçüncü asır imam merkezli teoloji ve hukuk sistemini açığa çıkarmıştır. İmamın gaybeti meselesinde kendi hukuk sistemini oluşturma çalışmaları sünnî çizgi ile arasının iyice açılmasına sebep olmuştur.¹²⁸⁶ Diğer yandan Şîi düşünce imamlarının özel bir bilgi anlamında "ilim" ile donatılmış olduğuna inanmışlardır.¹²⁸⁷

Ravafız ve Gulât diye adlandırılan Şîi sınıfları hariç olmak üzere İmâmiyye, İsnâaşeriyye ve Ca'feriyye olarak nitelendirilen Şîa'nın dinin kaynaklarından kabul ettiği hadis için ayrı kitapları mevcuttur.¹²⁸⁸ Kütüb'ül-Erba'a adını verdikleri bu dört Şîi hadis külliyyâtı Kütüb'i Sitte adıyla bilinen Sünnî külliyyâtından bir asır sonra tedvîn edilmiştir. Her iki külliyyâtın râvi zincirlerinde farklılık olsa da içeriği hemen hemen aynıdır.¹²⁸⁹ Şîiler bu dört kitaptaki bilgilerin çok olmasa da bir bölümünün gayr-i sahih, hasen veya

¹²⁸² Suiçmez, s. 190.

¹²⁸³ Hakyemez, "Şîi İmâmiye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmâmet", *Hitit Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, (2008/1), s. 17.

¹²⁸⁴ Topgöl, "Sünnî-Şîi İkilemine Farklı Bir Bakış: Yeniden İnşa Edilen Hadis Bağlamları, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 41 (2019), s. 47.

¹²⁸⁵ Hakyemez, "Şîi İmâmiye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmâmet", s. 19-20.

¹²⁸⁶ Hakyemez, "Şîi İmâmiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmâmet", s. 21-23.

¹²⁸⁷ Marshall G.S **Hodgson**, "Erken Dönem Şîası Nasıl Mezhebe Dönüştü", (Çev. Sıddık Korkmaz), *İstem*, Yıl 9, Sayı 18, 2011, s. 306.

¹²⁸⁸ Koçkuzu, *Hadis Tarihi*, s. 19.

¹²⁸⁹ Seyyid Hüseyin **Nasr**, *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi*, (Çev. Şahabeddin Yalçın), İz Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 38.

zayıf olduğunu itiraf etmektedirler. Ancak onlara göre bu kitaplardaki rivâyetler diğer kitaplarda yer alanlardan daha sağlamdır.¹²⁹⁰

Bazı Şîî müelliflere göre Sünnî hadis kaynakları geç dönemde yazıldığı için onlara güvenilmez. Ehl-i beyt'in fazîletinin ve Ali'nin imâmetini anlatan hadislerin insanlar tarafından öğrenilmesini engellemek için ilk halîfeler hadis yazımını yasaklamışlardır.¹²⁹¹ Hz. Peygamber, kızı Fâtîma'nın evine her geldiğindeki konuşmaları Ali b. Ebî Tâlib kaydetmiştir. Ali'nin oluşturduğu bu sahîfe mevcut hadis kitapları içerisinde en sağlamıdır. Ve bu kitap mâsum imamlara intikal etmiş; sonraları Buhârî'ye kaynak olmuştur. Şîî müelliflere göre hadisi ilk tedvîn eden Şîa'dır. Ebû Râfî'den sonra Selmân el-Fârisî farklı eserlerde ise Ebû Zer el-Gıfârî, Asbağ b. Nübâte Şîî müsanniflerdir. Şîa'nın makbul râvî gruplarından Şurtatu'l-Hamîs'te yer alan isimlerden birisi de tâbiûndan Asbağ b. Nübâte'dir.¹²⁹² Sünnî müellifler, Asbağ b. Nübâte'nin, Ali b. Ebî Tâlib'e aşırı sevgisi nedeniyle ondan asılsız rivâyette bulunan râvilerden olduğunu belirtmişlerdir.¹²⁹³ Hadis ilminde güvenilir kabul edilmemiş, hadisi terkedilmiş bir isimdir.

Ehl-i sünnet ile Şîa arasında hadis konusundaki en bâriz fark, hadisin geldiği kanala bakış açılarıdır. Ehl-i sünnet, sahâbeden gelen hadislerle ve içtihada bağlanırken; İmâmiyye, Ehl-i beyt kanalıyla gelen hadislerle bağlanır. Bu bağlamda onlar sahâbenin tamamında adâlet sıfatını görmezler. Onların ıstılahında "udûl" olanlar, imamlar, Ehl-i beyt ve bazı fakir sahâbilerdir.¹²⁹⁴ Şîa'nın sahâbeyi toptan reddettiğine dair bir genelleme yapmak hatalıdır.¹²⁹⁵ Şîa ile Ehl-i sünnet arasındaki diğer bir fark da sünnetin tanımındadır. Şîî ulemâya göre sünnet: Mâsumdan yani Peygamber ve imamlardan sâdır olan söz, fiil ve takrirlerdir.¹²⁹⁶

Hadîsin bu güne taşınmasında önemli bir fonksiyona sahip sahâbe Şîa anlayışına göre Peygamberin sağlığındaki saf, temiz ve âdil hallerini koruyamamıştır. Bu nedenle bir

¹²⁹⁰ Ahmed **el-Kâtib**, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasî Ayrılık/Sünnilik-Şîilik*, Mânâ Yayınları, İstanbul 2013, s. 73.

¹²⁹¹ Tevhit **Bakan**, "Çağdaş Şîî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 26, Erzurum 2006, s. 146.

¹²⁹² Sofuoğlu, "Şîa-i İmâmiyye'nin Hadis Anlayışı", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, (13-15 Şubat 1993), s. 264-265, 274.

¹²⁹³ Suiçmez, s. 44.

¹²⁹⁴ Koçkuzu, *Hadis Tarihi*, s. 191-192.

¹²⁹⁵ Suiçmez, s. 101.

¹²⁹⁶ Mazlum **Uyar**, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri/Ahbârîlik*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, s. 52; Suiçmez, s. 26.

kısmı âdil diğerleri değildir. Şîa'nın hadis görüşünü şekillendiren âmillerin başında sahâbenin Ali b. Ebî Tâlib ile olan münasebetleri gelir.¹²⁹⁷

Emevîler dönemindeki birçok rivâyet hakkında kuşku içinde olmuşlardır. Ebû Hureyre, Amr b. el-Âs, Muâviye b. Ebû Süfyân, Semüre b. Cündeb, Mugire b. Şu'be, Mervân b. Hakem, Ammâr b. Yâsir'in katili Ebû'l-Gadye kanalıyla gelen hadisleri reddetmişlerdir. Şîa, sahâbenin mutlak adâlet sahibi olduğuna inanmamıştır. O nedenle sünnet aktarımını İmam Ali b. Hüseyin oğlu İmam Muhammed el-Bâkır oğlu İmam Ca'fer b. Muhammed gibi Ehl-i beyt imamlarıyla sınırlı tutmuştur. Özellikle İmâmiyye, Ehl-i beyt imamlarının sözlerini ve içtihadî görüşlerini sünnet için bağlayıcı olarak görmüşlerdir.¹²⁹⁸

Ehl-i sünnet'e göre doğru olmaları kaydıyla Sünnî, Şîi her râviden hadis alınırken onlar sadece imâmî olanların hadislerini alır ve tatbik ederler.¹²⁹⁹ Oysa ki Hz. Peygamber'in ilmî tadrîsinden geçmiş sahâbenin dînin ana kaynaklarından ikincisinin günümüze gelmesindeki önemi yadsınamayacak kadar büyüktür. Sahâbe, hadis alıp verirken tenkid, ihtiyat, tesebbüt ve ciddî araştırma yolunu tutuyorlardı. Onlardaki bu titizlik dinimizin ve kültürümüzün korunması noktasında gelecek nesillere Hz. Peygamber'in tâlimatını olduğu gibi aktarmayı sağlamıştır.¹³⁰⁰ İbn Kuteybe listesindeki isimlerden Vekî b. Cerrâh'ın, Şîa'nın sahâbeye bakışının aksine Fezâilü's-Sahâbe hususunda ilk kitap telif eden isimlerden olduğu söylenir.¹³⁰¹ İbrâhim en-Nehaî ve Süfyân es-Sevrî muhaddis kimliklerinin yanında İslâm felsefî düşüncesinin ilk düşünürleri arasında değerlendirilmiştir.¹³⁰²

Halife Ali b. Ebî Tâlib döneminde onun tarafında yer alıp, iç karışıklıklarda ondan yana tavır koyan 'Onun dost olduklarının dostu, düşmanı olduklarının da düşmanı' olacaklarına dair yemin eden¹³⁰³ ve Hulefâ-yi Râşidîn'i eleştirmeyen kimselere "Şîa-i

¹²⁹⁷ Sofuoğlu, "Şîa-i İmâmiyye'nin Hadis Anlayışı", s. 262-264.

¹²⁹⁸ Ahmed el-Kâtib, s. 69-70.

¹²⁹⁹ Koçkuzu, *Hadis Tarihi*, s. 193.

¹³⁰⁰ Koçkuzu, *Hadis Tarihi*, s. 230-231.

¹³⁰¹ Ömer **Özpınar**, "Fezâilü's-Sahâbe Edebiyatının Teşekkülü ve Muhtevasına Etki Eden Sebepler Üzerine", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-Sahâbe Kimliği ve Algısı-Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul 2013, s. 113.

¹³⁰² Alparslan **Açıkgöç**, "İslâm'da Felsefî Düşüncenin Oluşumu", *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni/İslâm Düşüncesinde Altın Çağ*, İnsan Yayınları, Cilt 5, s. 22, 26.

¹³⁰³ Watt, *İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, s. 75.

Ûlâ" denilmiştir. Ancak sonradan açığa çıkan Şîî oluşumlardan ayırmak amacıyla bunlara da Ehl-i sünnet ifadesi kullanıldığı aktarılmaktadır.¹³⁰⁴

Bu zâviyeden bakılınca İbn Kuteybe'nin Şîa listesinde yer alan isimler aynı zamanda Şîîliğin nüvelerini oluşturmuş oluyorlar. Şîîlerin imam kabul ettiği kişilerle Ehl-i Hadîs mensupları arasında iyi ilişkiler vardı. Çünkü onlar Sünnî âlimler kategorisinde değerlendiriliyorlardı.¹³⁰⁵

Aslında "Şîa-i Ûlâ" nitelemesi tezimizin problemine pratik bir çözüm sunmaktadır. İbn Kuteybe'nin bu isimlere verdiği "Şîa" nitelemesi mutedil¹³⁰⁶ anlamdadır. İyi bir niteleme olmasa İbn Kuteybe, Râfıza ve Gulât¹³⁰⁷ nitelendirilen fırkalar için ayrı bir liste oluşturmazdı.

Bugünkü Şîa kavramına yüklenen anlam Emevî ve Abbâsî asrının ilk dönemlerinde yoktu. Listeyi oluşturan kişileri inceleyip gördük ki Ali b. Ebî Tâlib'e karşı büyük bir muhabbet duymaktadırlar. Sevgi sıralamasında Ali b. Ebî Tâlib'i Osman b. Affân'ın önüne geçirmiş olsalar da bunu mutlak fâzilet sırası olarak değerlendirmemişlerdir.

Watt'a göre hicrî ilk asırda Şîa nitelemesi normal yollarla kendi müntesipleri tarafından açığa çıkmıştı. Zîra o dönem taraftarlık/tarafgirlik üzerine toplumun gruplara ayrıldığı bir dönemdir.¹³⁰⁸ İslâmın ilk üç asrında Kûfe bir anlamda Ali taraftarı olan insanların kalesi olmuştu. Bu kaleye muhalefette yine Kûfe'de doğmuştu. Bu bağlamda İbn Kuteybe Râfîzîlerle Şîa arasını net bir şekilde ayırır. Râfîzîler bazı konularda ilk üç halîfeyi reddederlerken Şîa, ilk üç halîfe hakkında söz söylememekle birlikte Ali b. Ebî Tâlib'i daha üstün gören kimselerdir. Kaldı ki, İbn Kuteybe'nin Şîî dediği bu isimlerden Süfyân es-Sevrî ve Şerîk, Nevbahtî'nin Mürchie gösterdiği isimlerdir.¹³⁰⁹

¹³⁰⁴ Üzüm, "Sünnîlikten Şîîliğe Şîîlikten Sünnîliğe Geçen İki Müellif ve Eserleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 1997, s. 189.

¹³⁰⁵ Benli, *Ehl-i sünnet Geleneğinde Sahâbe*, s. 186.

¹³⁰⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 78.

¹³⁰⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 443-444.

¹³⁰⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 79.

¹³⁰⁹ Kummî-Nevbahtî, s. 64; Watt, *Teşekkül Devri*, s. 169-170.

SONUÇ

İtikâdî ve siyasî gayelerle vücut bulmuş, İslâmın düşünce ekollerine mezhep denir. Mezheplerin isimlendirilme meselesi, araştırmacının önündeki en temel problemlerinden birisi olarak görülür. Şîa, kavram olarak geniş bir içeriğe sahiptir ve kullanıldığı dönem ve müellife göre farklı anlamlar taşımaktadır.

Şîa terimsel olarak, Ali b. Ebî Tâlib'in, Hz. Peygamber sonrasında nass ve tayinle hilafete atandığını, kıyamete kadar imametın Hâşimî soyundan veya Hz. Fâtıma'nın neslinden devam edeceğine inanan topluluklara verilen bir isimdir. Şîiliği bu şekliyle anlayan topluluklara göre; Hz. Peygamberin kendisinden sonra imâmete gelecek kişiyi ihmal etmiş olması veya ümmete havale etmiş olması mümkün değildir. İmam olarak belirlediği bu kişi küçük büyük günahlardan korunmuş, bilinen bir kişidir.

Şîa ile bağlantılı Ehl-i beyt kavramı, Şîî müelliflerce, Ali b. Ebî Tâlib'in Hz. Fâtıma'dan olan çocukları için kullanılırken, Sünnî müellifler yelpazeyi geniş tutmuşlardır. Ehl-i sünnet bu kavramı, sadece Hz. Peygamberin hanımları veya hanımlarıyla birlikte Hz. Peygamberin bütün çocukları, kadın-erkek bütün torunları, amcaları ve onların çocuklarıyla torunları, hatta bütün akrabaları yani Benî Hâşim'in tamamını Ehl-i beyt için kullanmışlardır.

Şîa ile bağlantılı diğer bir ifade Sebeî kavramıdır. Emevî siyâset ve yönetimine karşı olup Hâşimîler adına hareket edenler için kullanılan Sebeî ifadesi, hilâfette önceliğin Ali b. Ebi Tâlib'in olması gerektiğini savunanlar için kullanılmıştır. Sonraları ise, Osman b. Affân'ın, Ali b. Ebî Tâlib'in hakkını gasbettiği; Ali b. Ebî Tâlib'in, ilk halîfenin önüne geçirilmesi gerektiği tezini savunmuşlardır.

"Osmâniyye", Osman b. Affân'ın mazlum olarak şehit edildiğini düşünüp katillerinin cezalandırılmasını isteyen ve sonraları ilk üç halîfenin hilâfetini geçerli görerek Havâric ve Şîa'nın karşısında yer alan Müslüman çoğunluğu ifade etmektedir. Fırka özelliği taşımayan bu topluluk, Emevîler'in topyekün taraftarı olmayan, Osman b. Affân'ın meziyetleri ve Ali b. Ebî Tâlib'in kusurlarından çokça söz eden kimseler için kullanılmış olabilir.

İmâmî Şîa literatüründe Ali b. Ebî Tâlib ve evlatları ve onlara karşı olan gruplar için kullanılan Nâsibe, Râfıza'nın karşıtı olarak kullanılır ve Ehl-i sünnet için olumsuz anlamda kullanılan bir kavramdır. Hatta Şîî müellifler, "Zeyd b. Ali ile savaşanlar Navâsıb'dır" diyerek gönlünde Ali'nin nefreti olmaksızın hiçbir kimse iyi bir Sünnî olmaz fikrini yerleştirmişlerdir.

Şîîlikle irtibatlı diğer bir kavram ise Râfıza'dır. Zeyd b. Ali'nin Emevîler'e karşı isyanı sırasında Ebû Bekir ve Ömer'in hilafetini geçerli kabul ettiği için, Zeyd'i terk eden ilk gruplar; daha sonra ise Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın hilâfetini reddeden bütün Şîî gruplar Râfıza olarak adlandırılmışlardır.

İncelediğimiz diğer bir ifade ise "Gulât" kavramıdır. Gulât olarak nitelendirilen fikirlerin çerçevesi kesin olmamakla birlikte genel olarak kabul edilen fikirler şunlardır: Ulûhiyyet anlayışı doğrultusunda; teşbih ve tescim, hulûl ve tescid, bedâ ve tevfiz iddiaları, tenâsüh ve devir iddialarına dayalı olarak âhiret hayatının bütünüyle inkârı iddiaları ve ibâhî anlayışlar. Kur'an anlayışı çerçevesinde; bâtinî te'vil ve tebdili Kur'an iddiaları. Peygamberlik anlayışı çerçevesinde açığa çıkan nübüvvetin sürekliliği ile nübüvvet iddiaları. Kurtuluş fikri çerçevesinde açığa çıkan gaybet ve ric'at fikirlerinin kaynağı gösterilen mâsum imam ve Mehdîlik iddiaları şeklinde özetlenebilir.

Sakîfe gölgeğinde kısa süreli yaşanan hilâfet tartışmaları neticesinde halîfe seçilmiş Şeyhayn dönemi boyunca bu konuda ciddî bir sıkıntı yaşanmamıştır. Osman b. Affân'ın şehâdetiyle başlayan olaylar fikrî, itikâdî, siyasî birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Toplumsal bölünmelerin yaşanması, Ali b. Ebî Tâlib'i tahkime mecbur bırakan hâdiseler ve devamındaki olaylar silsilesi neticesinde Ali b. Ebî Tâlib şehid edilmiştir. Bundan böyle Ali taraftarlığı ve onun evlâdına uygulanan politikalar Emevî hânedanlığına karşı bir takım ayaklanmalara sebep olmuştur.

Hucr b. Adî isyânı yönetime bir tepki olarak doğmuştur. Tevvâbîn, Hüseyin b. Ali'ye destek vermemeleri sebebiyle duydukları pişmanlığın bir sonucu olarak açığa çıkan bir harekettir. Muhtâr es-Sekafî isyanıyla birlikte Şîî argümanlar da artık tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Mugire b. Saîd, Beyân b. Sem'ân, Mansûr el-İclî, kendilerini Ehl-i beyt büyüklerine nisbet ederek isyan hareketi başlatmışlardır. Zeyd b. Ali ve Abdullah b. Muâviye gibi hareketler ise Ümeyyeoğulları-Hâşimoğulları mücâdelesinin bir tezâhürü olarak değerlendirilebilir.

1. Abbâsî asrı, Alioğulları-Abbasoğulları mücâdelesinin yoğunlaştığı hatta Alioğullarının kendi içinde ayrıştığı bir dönemdir. Şîanın imâmet anlayışı bu dönemde belirgin bir hal almıştır.

İbn Kuteybe listesindeki isimlerden Esbağ en-Nübâte, Şîîlerin değer verdiği ve en sağlam kabul ettikleri râvi zincirinde yer alan bir isimdir. Sünnîler ise güvenilir değil diyerek onun hadislerini terk etmişleridir. Ma'rûf b. Harrâbüz, Sünnî kaynaklarda hadiste zayıf bir râvi olarak nitelendirilirken; Keşşî'de dönemin fakihlerinden biri olarak anlatılmaktadır.

Hasan b. Sâlih, Seleme b. Küheyl, Hakem b. Uteybe hakkında Zeydî oldukları kanaati oldukça güçlüdür. Mansûr el-Mu'temir, Zeyd b. Ali'ye yakınlığı sebebiyle Zeydî nitelendirilen bir başka isimdir. Ancak, bu isimlerin yaşadığı asırda kurumsallaşmış bir Zeydiyye mevcut değildir.

Diğer isimlerin tamamına yakını Ashâbü'l-Hadîs içerisinde zikredilebilecek sika ve son derece önemli muhaddislerdir. Ehl-i sünnet'in ilk dönemlerde Ashâbü'l-Hadîs tarafından temsil edildiği bilinen bir gerçektir. Ayrıca bu kişiler Şîîliğin ilk tezâhürünün Ali taraftarlığıyla başladığını ortaya koyabilecek "Şîa'yı Ūlâ" olarak nitelendirilen isimlerdir.

İlk dönemlerde Şîa anlayışındaki hakim unsur, Ali'nin fazilet bakımından hilâfete Osman b. Affân'dan daha lâyük olmasıdır.

İbn Kuteybe'nin yaşadığı asır ve ondan önceki asırlardan gelen itikâdî-siyasî tartışmalar, Şîa listesinin oluşumuna önemli miktarda tesir etmiştir. İbn Kuteybe'nin iktidara yakın olması ve mensubiyetinin, listenin teşekkülüne etki etmesi uzak bir ihtimal olarak görülmektedir. Şîî öğretilerin teşekkül etmeye başladığı bir dönemde Ehl-i Hadîs düşüncesine sahip olan İbn Kuteybe, son derece önemli olan bu şahsiyetler yoluyla Sünnetin kaynağı olan hadislere sahip çıkmak istemiş olması da ihtimal dahilindedir. Ayrıca, listedeki kişilerin efdâliyet tartışmaları arasında yer almaları; özellikle Ali b. Ebî Tâlib'in efdal olduğunu kabul etmeleri, listeye dahil edilmelerinde etkili olmuş olabilir. Kaldı ki, listede yer alan şahıslardan hayata veda edenlerin en sonucusunun ölüm tarihi 245 yılıdır ve bu tarih mezhebî bir Şîîlikten söz etmenin erken olduğu bir zamandır.

KAYNAKÇA

1. MATBÛ ESERLER

Akbulut, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayınları, İstanbul 1992.

Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Yayınları, İstanbul 2004.

....., *İslâm Siyâset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

Atalan, Mehmet, *Câfer-i Sâdık*, TDV Yayınları, Ankara 2013.

....., *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.

Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No: 159, 1983.

Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhim-i Nisâburî (618/1221), *Tezkiretü'l-evliyâ*, (Çev. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1984.

Aycan, İrfan ve İbrâhim Sarıçam, *Emevîler*, TDV Yayınları, Ankara 2014.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul 1987.

Aydınlı, Osman, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003.

....., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hitit Kitap Yayınevi, Ankara 2008.

....., *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyâset*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

....., *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci-Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

Bağcı, H. Mûsâ, *Hadis Tarihi-Hicrî İlk Üç Asır*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.

- Benli, Yusuf, *İslâmî Literatürde "Râfıza"nın Takdimi Abbâsî Râfizî Rekabeti Etkisinde "Râfizîlik" Algısı*, Tez-Mer Ofset, Aralık 2012.
-, *Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahâbe*, Nehir Yayınları, Malatya 2006.
-, *Fars-Şîa İlişkisi - H. II. Asır*, Nehir Yayıncılık, Malatya 2006.
- Berdîcî, Ebû Bekr Ahmed b. Hârûn b. Ravh (301/914) ve Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Bekr el-Bağdâdî (388/998), *Tabakatü'l-esmâi'l-müfrefe mine's-sahâbe ve't-tâbiîn ve ashâbi'l-hadîs ve yelihi Nakdu tabakatü'l-esmâi'l-müfrefe*, (Thk. Abduh Ali Kuşek), Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, Dimaşk 1990.
- Bozan, Metin, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İsam Yayınları, İstanbul 2009.
- Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*, İsam Yayınları, Haziran 2014.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *Ehl-i beyt ve Ehl-i Devlet Mûsâ Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiîliği ve Abbâsîler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2010.
-, *İmâmet Mücâdelesi ve Hâşimoğulları (H. 2. Asır)*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999.
- Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, (Çev. Ayşe Meral), Anka Yayınları, İstanbul 2002.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf (816/1413), *Şerhu'l-Mevâkıf*, (Çev. Ömer Türker), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Cilt 3, İstanbul 2015.
- Daver, Bülent, *Siyâset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1992.
- Demir, Mahmut, *Hadis ve İdeoloji/Şîu-Sünnî İhtilâfının Hadis Rivâyetine Yansımaları*, Otto Yayınları, Ankara 2015.
- Demircan, Adnan, *Ali-Muâviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul 2010.
-, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyâset İlişkisi*, Beyan Yayınları, Kasım 2000.
-, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücâdelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.
-, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

- Dırâr b. Amr el-Gatafânî (200/815), *Kitâbu't-Tahrîş* (Çev. Mehmet Keskin), Litera Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit (150/767), *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, (Çev. Mustafa Öz), Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- ed-Dîneverî, Ahmed b. Dâvûd b. Ebû Hanîfe (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, (Çev. Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabent Aytemür), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, (Çev. Recep Çetintaş), Usûl Yayınları, İstanbul 1998.
- el-Bağdâdî, İmâm Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî (429/1037), *el-Fark beyne'l-Fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, (Çev. Ethem Ruhi Fırlalı), TDV Yayınları, Ankara 2014.
- el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-eşraf*, (Thk. Süheyl Zekkar, Riyad Ziriklî), Dârul-Fikr, Beyrut 1996.
- el-Berkî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid (274/887), *Kitâbü'r-Ricâl*, Masurat'ü Mektebetü's-Sadık, Tahran.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (256/870), *et-Târîhu'l-kebîr*, (Thk. Muhammed Abdülmûid Han), Dârü'l-maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1958.
- el-Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr (255/868), *Kitâbu'l-Osmâniyye*, (Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut 1991.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl (324/936), *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn-İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, (Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- el-Hillî, Cemâluddîn Ebû Mansûr el-Hasan b. Yûsuf b. Ali b. Muhammed b. Mutahhar el-Esedî (762/1273), *Hulâsatu'l-akvâl fî ma'rifeti'r-ricâl*, (Thk. Cevad el-Kayyumî), Müessesetü-Neşri'l-fekaha, 1431/2010.
- el-Kâ'bî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Belhî (319/931), *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifetu'r-ricâl*, (Thk. Ebû Amr el-Hüseyin b. Ömer b. Abdirrahim), Dârü'l-Kütübil-İlmiyye, Beyrut 2000.

- el-Kâtib, Ahmed, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasî Ayrılık/Sünnîlik-Şîîlik*, Mânâ Yayınları, İstanbul 2013.
- el-Lümeylim, Abdülazîz Muhammed, *Alâkatü beyne'l-Aleviyyîn ve'l-Abbâsiyyîn (H. 98-232)*, Müessesetü'r -Risâle, Beyrut 1993.
- el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Hüseyin (346/957), *Mürûcû'z-zeheb ve Meadinü'l-Cevher*, (Thk. Kemal Hasan Mer'i), Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005.
-, *Mürûcû'z-zeheb/Altın Bozkırlar*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- en-Nâşî el-Ekber, Ebü'l Abbâs Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Enbârî (293/906), *Mesâ'ilü'l-îmâme ve muktetafât mine'l-Kitâbi'l Evsat fi'l-makâlat*, (Thk. Josef van Ess), Beyrut 1971.
- en-Necâşî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Abbâs el-Esedî el-Kûfî (372-450/1058), *er-Ricâlü'n-Necâşî*, (Thk. ?), Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 2010.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî b. Bahr b. Sinân b. Dinar (303/915), *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, Müessesetü'l Kütüb'il Sikafiyye, Beyrut 1985.
- Eren, Muhammed Emin, *Hadis Tarihi ve Yorum/73 Fırka Hadîsi Üzerine Bir İnceleme*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2017.
- Esen, Muammer, *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn (911/1505), *Halîfeler Tarihi*, (Çev. Onur Özdağ), Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
- eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs (204/821), *Dîvânü'l-İmâm eş-Şâfiî*, (Haz. Muhammed Afîf ez-Zu'bî), Beyrut 1974.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhü't-Taberî*, (Thk. Nahbetü Mine'l-Ulemâi'l-Ecilla), Mesâdirü't-Tarih, 1983 (byy).
-, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, (Thk. Ebû Süheyb el-Keremî), Beytül-Efkari'd-Devliyye, Riyad (ty).

-, *Târîh-i Taberî Tercemesi*, Can Kitabevi, Konya 1974.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Alî (460/1067). *İhtiyâr'u Ma'rifeti'r-ricâl el-ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşşî*. (Thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî), Müessesetü en-Neşri'l İslâmî, Kum, 1427/2007.
-, *Fihrist/Kütübü's-Şîa ve Usulühum*, (Thk. Abdülaziz et-Tabatabâî, Mektebetü'l-Muhakkık et-Tabatabâî, Kum 1420/2000.
-, *Ricâlü't-Tûsî*, (Thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî), Müessesetü en-Neşri'l-İslâmî, Kum 1430/2009.
- Evkuran, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak/Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz b. Abdillâh et-Türkmânî (748/1374), *Tezkiretü'l-huffâz*, Mekke, 1373/1954.
-, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-alâm*, (Thk. Beşşâr A. Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.
-, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, (Thk. Guneym Abbas Guneym), 2004.
-, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1996.
- ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî (1893-1976), *el-A'lâm*, Lübnan 2002.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmâmiyye Şîası*. Ağaç Yayınları, İstanbul 2008.
-, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir İlâhiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2008.
- Gökalp, Yusuf, *Şîî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücâdelesini Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (240/854), *Kitâbü't-Tabakat*, (Thk. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993.
-, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (Çev. Abdülhâlik Bâkır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008.

- Hasan, Hasan İbrâhim, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş), Cilt 1-2, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1987.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (463/1071), *Târîhu Medînetü's-Selâm/Târîhu Bağdad*, (Thk. Muhammed İbn İshak, Muhammed b. Hasan), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.
-, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, (Thk. Mehmed Said Hatiboğlu), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Muhammed b. Muhammed el-Büstî (388/998), *Me'âlimü's-Sünen*, (Thk. Muhammed Râgıb et-Tabbâh), Halep 1932.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed (463/1071), *el-İstî'âb fî marifeti'l-ashâb*, (Thk. Ali Muhammed el-Begavî), Dârü'l-Ceyl, Beyrut 1992.
- İbn Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî (630/1234), *el-Kâmil fî't-târîh*, (Edit. Mertol Tulum), Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî (852/1448). "*Tehzîbü't-Tehzîb*", Cilt 9, Daru'l-Kitabi'l-İslamî, Kâhire 1993.
-, *Lisânü'l-Mîzân*, (Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuâtü'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn Hadramî (808/1406), *Mukaddime-I*, (Çev. Halil Kendir), Yeni Şafak Kültür Armağanı, Eylül 2004.
- İbn Hallikân, Ebü'l Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1283), *Vefeyâtü'l-a'yân*, (Thk. İhsan Abbas), Dârü's-Sadr, Beyrut (ty).
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el- Büstî (354/965), *Kitâbü's-Sikat*, (Thk. Muhammed Abdül Muid Han), Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmâniyye, Haydarabad 1973.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l Fidâ İsmâil b. Amr b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-Maârif*, (Thk. Muhammed İsmâil Abdullâh es-Sâvî), Beyrut 1970.
-, *El-Maârif Nebiler ve Sahâbilerin Sîreti*, (Çev. Hasan Ege), Şelale Yayınları, İstanbul (ty).
-, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
-, *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs*, (Çev. Hayri Kırbaçoğlu), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1979.
-, *Hadis Müdafaası*, (Çev. Hayri Kırbaçoğlu), Otto Yayınları, Ankara 2017.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, (Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasibullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Seyid Ramazan Ahmed), Dâru'l-Mearif, Kâhire 1981.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb (385/995), *el-Fihrist*, (Thk. Rıza-teceddüd İbn Ali b. Zeynelabidin el-Hairî el-Mâzenderanî), Tahran 1971.
- İbn Rûste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer, (300/913) *el-Alâku'n-nefîse* (Nşr. M. J. de Goeje), Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII, Leiden 1892.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî (230/845), *Tabakât (Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr)*, (Edit. Adnan Demircan), Siyer Yayınları, Cilt 8-9, İstanbul 2014.
- İbn Teymiye, Ebü'l-Abbas Takıyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (728/1328), *Minhâcü's-Sünnetü'n Nebeviyye*, (Thk. Muhammed Reşâd Sâlim), Riyad 1406/1986.
- İbnü'l Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed (597/1201), *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, Cilt 3, Beyrut 1986.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî et-Dımaşkî (1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb*, (Thk. Abdülkadir el-Arnâvut ve Mahmud el-Arnâvut), Cilt 1, Beyrut 1988.

- İpek, Ali, *Abbâsîler Döneminde Âl-i beyt-Hilâfet İlişkileri (762-815)*, Ekev Yayınları, Kars 2002.
- Kapar, Mehmet Ali, *Halîfeliğin Emevîlere Geçışı ve Verâsete Dönüşmesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.
- Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halîfe Yezîd*, Kayihan Yayınları, İstanbul 2013.
- Kılıçer, Esad, *İslâm Fıkhdında Re'y Taraftarları*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1975.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1980.
- Komisyon, *Sorular ve Cevaplar-Kelâm&Felsefe-*, Cilt 1, el-Mustafa Yayınları, İstanbul 2014.
- Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahriî İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012.
- Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak, Fıraku'sh-Şîa (Şîi Fırkalar)*, (Çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu ve Ramazan Şimşek), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto Yayınları, Ankara 2012.
-, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, Ankara 2010.
-, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenkçiler/Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, Tutku Yayınevi, Ankara 2014.
- Mâmekânî, Abdullah b. Hasan, *Tenkîhu'l-Makâl fî İlmi'r-Ricâl*, (Thk. Muhyiddîn el-Mâmekânî), Müesseset-ü Âl-i Beyt, 2003.

- Meşkur, Cevat, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, (Çev. M. Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit ve Cemil Hakyemez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.
- Nadim, Macit, *Sünnî Ekolün İlk Öncüleri ve Görüşleri*, Van 1993.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi*, (Çev. Şahabeddin Yalçın), İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- O'leary, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (Çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, C II, Ankara 1971.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, TDV Yayınları, Ankara 1993.
-, Sönmez Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Öz, Mustafa, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.
- Öz, Şaban, *Sahâbe Sonrası İktidar Mücâdeles-i İkinci Fitne Dönemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı/Mihne Olayı ve Haşeviyye Olgusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.
- Özek, Ali, *Hadis Ricâli (Hadis İlimleri ve Kaynakları)*, Fatih Matbaası, İstanbul 1967.
- Özgen, Mustafa, *İmâm-ı Rabbânî'de Ehl-i Sünnet Kimliği*, Palet Yayınları, Konya 2013.
- Özler, Mevlüt, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.
- Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Sandıkçı, S. Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Sarıçam, İbrâhim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri-İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar*, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013.

Selâm, Muhammed Zağlûl, *İbn Kuteybe*, Dâru'l-Maârif bi Mısra, 1957.

Sezgin, Fuad, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî* (Ter. Arife Mustafa, Saîd Abdürrahim), Riyad, 1991.

Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Yusuf Ziya Kavakçı), İrfan Yayınevi, İstanbul 1966.

Sırma, İhsan Süreyya, *Abbâsîler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.

....., *Hilâfetten Saltanata Emevîler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.

Suiçmez, Yusuf, *Şîa Hadis Tarihi/Hz. Muhammed'in Söz ve Fiillerinin Şîî İmamlara Nisbeti*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi ve Zıyanur Aksun, *İslâm Tarihi I, Dînî Düşünce ve İslâm*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Şehristânî, [Ebû'l-Feth Tâcüddîn veya Lisânüddîn, Hüccetü'l-Hakk Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed] (1076-1153), *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi)*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.

Tonga, Aydın, *Emevîler, Kabile Gücünden Din Önderliğine Yükselişin Öyküsü*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 1. Baskı.

Uyar, Gülgün, *Ehl-i beyt, İslâm Tarihinde Ali-Fatma Evlâdı*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Vakfı Yayınları (İFAV), İstanbul 2011.

Uyar, Mazlum, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri/Ahbârîlik*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.

Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi/Zeyd b. Ali'den Kâsım, er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.

Varol, M. Bahaüddin, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i beyt*, Yediveren Kitap, Konya 2004.

....., *Hilâfet Mücadelesinde Ehl-i beyt Nesli*, Yediveren Kitap, Konya 2004.

Veli, Abdulazîz Muhammed Nûr, *Şîa ve Târîhî Rivayetler*, (Çev. Mücahit Yüksel), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Sarkaç Yayınları, 4. Baskı.

....., *İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu-Hz. Muhammed'den Günümüze İslâm'ın Siyâsetteki Rolü*, (Çev. Ülvi Murat Kılavuz), Birey Yayıncılık, İstanbul 2001.

Wellhausen, Julius, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dînî-Siyasî Muhalefet Partileri*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

....., *Arap Devleti ve Sükûtu*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/904), *Târîhu'l-Ya'kûbî I-II, Dâru's-Sadr*, Beyrut (Tarihsiz).

Yörükân, Yusuf Ziya, *İslâm Dîni ve Mezhepleri Tarihi III-Müslümanlıkta Dînî Tefrika*, (Hazırlayanlar Türkan Turgut ve Turhan Yörükân), Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

Zorlu, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dînî ve Siyasî İsyanlar (Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi)*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

....., *İslâm'da İlk İktidar Mücâdelesini*, Yediveren Kitap, Konya 2002.

2. YAYIMLANMAMIŞ TEZLER

Ayhan, Mehmet, *Ebû İshak es-Sebî'nin (ö.127/745) Hadis İlmindeki Yeri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2000, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Benli, Yusuf, *Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulât Hareketleri*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Demir, Habip, *Horasan'da Şîilik*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Demirbilek, Mine, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Dülber, Hatice, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Eker, Ali Fuat, *İbn Rüşte'ın "A'lâkî'n-Nefise" Adlı Eseri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Gökalp, Yusuf, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Gültekin, Hüseyin, *A'meş Süleymân Bin Mihrân ve Hadis İlmindeki Yeri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Karabiber, Namık Kemal, *Ehl-i beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları (Hicrî I. ve II. Asır)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Kılıç, Hamit, *Ma'mer b. Râşid'in (153/770) el-Câmi ve Hocaları*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Numanoğlu, İsmail, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Oğur, Necmettin, *Şîa'da Ricâl İlminin Gelişimi ve Bu Alanda Yapılan Çalışmalar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özer, Hüsnü, *İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özkan, Mustafa, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Özkul, Mehmet, *İbrâhim en-Nehâî ve Hadis İlmindeki Yeri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1997, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Şimşek, Mustafa, *Abdürrezzâk'ın Musannefinde Meçhul Hocalarından Rivayet Ettiği Hadislerin Tahrîci ve Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tan, Muzaffer, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Topaloğlu, Fatih, *Şîa'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Topgöl, Muhammed Enes, *Hadis Râvilerinde Şîlik Eğilimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ulu, Arif, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Ümit, Mehmet, *Hicrî Üçüncü Asırda Şîi-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfi'nin Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yeşilmen, Abdurrahim, *Sahâbe Arasında Efdaliyet Konusu ve Efdaliyetin Hadis Kaynaklarına Yansıması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

3. MAKALELER

- Açıkgenç, Alparslan, "İslâm'da Felsefî Düşüncenin Oluşumu", *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni/İslâm Düşüncesinde Altın Çağ*, İnsan Yayınları, Cilt 5, s. 15-46.
- Akpınar, Ömer Faruk, "Süfyân es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri/Bir Muhaddis Olarak Süfyân es-Sevrî", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt 51, Sayı 1, Ocak-Şubat-Mart 2015, s. 33-71.
- Apak, Adem, "Hz. Osman'ın Hilâfeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 7, 1998, s. 487-521.

- , "Hz. Osman'ın Halîfeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl-İslâm Araştırmaları*, Sayı 4, Temmuz-Aralık 2005, s. 157-170.
- , "İslâm Tarihi Boyunca Selef ve Selefilik Kavramlarının Anlam Serüvenü/Tarihte ve Günümüzde Selefilik", *Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul 2014, s. 38-50.
- Arslan, Hulusi, "Erken Dönem Şîî Gulât Hareketlerde İmâmet-Nübüvvet İlişkisi", *İnönü Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2011/2(2), s. 81-93.
- Azimli, Mehmet, "Abbâsîler Dönemi Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve Kardeşi İbrâhim'in İsyânı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), Sayı 3, s. 55-74.
- Bakan, Tevhit, "Çağdaş Şîî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 26, Erzurum 2006, s. 107-156.
- Benli, Yusuf, "Râfıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", *Hikmet Yurdu*, Yıl 1, Sayı 1, Ocak 2008, s. 31-69.
- , "Şîî Düşüncede Ehl-i Beyt Tasavvurları", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt 17, Sayı 4, 2004, s. 337-353.
- Bozan, Metin, "Şîî Teo-Politik Söylemin Zemini Olarak İmamet (Teori-Pratik)", *Turkish Journal of Shiite Studies/Şiîlik Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 1, Haziran 2019, s. 1-27.
- Buckley, R. B, "İlk Dönem Şîî Gulât", (Çev. Mehmet Atalan), *Fırat Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 10:2 (2005), s. 137-159.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler", *Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı-03*, 27-28 Eylül 2003, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, s. 441-448.
- Doğan, İsa, "Hicrî I. ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbâsî Hareketi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 8, Samsun 1996, s. 29-44.
- , "İlk Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, Samsun 1992, s. 161-172.

- Dündar, Muhammed Mücahid, "Ehl-i Sünnet'in Siyasî Temâyülü Olarak Osmâniyye ve Osmânîler", *Kelâm Araştırmaları*, 13:1 (2015), s. 91-119.
- Erkaya, Musa, "Hicrî III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:1 (2008), s. 177-195.
- Erkol, Adem, "İslâm Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm b. Safvân'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl 7, Sayı 17, (Güz 2003), s. 77-94.
- Fahri, Demir, "el-İmâme ve's-Siyâse Adlı Eser Üzerine", *Diyanet İlim Dergisi*, (Ocak-Şubat-Mart 1995), Cilt 31, Sayı 1, s. 31-44.
- Hakyemez, Cemil, "Şîî İmâmiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmâmet", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, (2008/1), s. 7-36.
-, "Abbâsî Devleti'ne Yönelik Alioğulları veya Şîî Tehdidi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (1), 2007, s. 327-341.
-, "İmâmiyye Şîasında İsmet İnancı-İlk Tezahürleri, Teşekkülü ve İtikâdileşmesi", *Marife*, Yıl 7, Sayı 1, Bahar 2007, s. 167-192.
-, "Şîî Takiyye İnancının Teşekkülü", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, Cilt 3, Sayı 6, s. 129-146.
- Hizmetli, Sabri, "Kitâbu'l Osmâniyye'ye Göre Câhız'ın İmâmet Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVI, s. 681-716.
- Hodgson, Marshall G.S., "Erken Dönem Şîası Nasıl Mezhebe Dönüştü", (Çev. Sıddık Korkmaz), *İstem*, Yıl 9, Sayı 18, 2011, s. 289-311.
- İğde, Muhyettin, "Selefilîğin Târihî Arkapları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VIII/2 (Güz 2015), s. 151-181.
- Kâdî, Vedat, "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslâm Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi", (Çev. Yusuf Benli), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2007), Sayı 2, s. 241-276.
- Kahraman, Hüseyin, "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2, 2005, s. 133-163.

- Karabiber, Namık Kemal, "İmâm Şâfiî'nin Ehl-i beyt ve İlk Halîfeler İle İlgili Tasavvur Algısı", *Çukurova Üniv. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1 (Ocak-Haziran 2009), s. 97-120.
-, "Erken Dönemde Ehl-i beyt Tasavvuru ve Farklılaşma Süreci: Abbasoğulları-Alioğulları Örneği", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*, 1-2 Mayıs, İstanbul 2009, s. 281-295.
- Karadaş, Ca'fer, "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", *Milel ve Nihal-İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, Mayıs-Ağustos 2010, s. 191-221.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, " 'Ehlu's-Sünne' Kavramı Üzerine", *İslâmî Araştırmalar*, Sayı 1, Temmuz 1986, s. 71-79.
-, "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit/Ashâbü'l-Hadîs'in Akaid Edebiyatı", *İslâmî Araştırmalar*, Sayı 5, Ekim 1987, s. 79-89.
-, " 'Sünnî' Deyiminin Ortaya Çıkışı", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt 2, Sayı 6, Ocak 1988, s. 25-27.
- Koçoğlu, Kıyasettin, "Mâtürîdiyye'nin Temel Kaynaklarında Râfıza ve Râfîzî Fırkalar", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, Erzurum 2012, s. 215-248.
- Kohlberg, Etan, "İmâmiyye Şîası Geleneğinde 'Râfîzî' Terimi", (Çev. Halil İbrâhim Bulut), *Kalem Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 2, 2004, s. 117-124.
- Köktaş, Yavuz, "Hadislerde Efdaliyet Anlayışına Dair", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XVII, İzmir 2003, s. 125-162.
- Kutlu, Sönmez, "İlk Mürcî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXVII, s. 317-331.
-, "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi", *Ankara -Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXV, s. 467-475.
- Kutluer, İlhan, "İslâm Heresiografi Tarihinden İbnü'r-Râvendî'nin Bir "Mülhid" ve "Dehrî" Olarak Portresi", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Sayı 9, Kış 1995, s. 130-153.

- Onat, Hasan, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXVI, s. 79-117.
- Ömer, Faruk, "Abbâsîlerin İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbâsî-Hüseynî İlişkilerinin Bazı Yönleri", (Çev. Mehmet Ümit), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt III, Sayı 5, (2004/1), s. 163-172.
- Öz, Şaban, "Şîa'nın Aslı ve Doğuşu Üzerine Görüşler", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 1/2, Güz 2008, s. 29-47.
- Özmen, Ramazan, "Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Sâid el-Kattân'ın Hadis İlmindeki Yeri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, Diyarbakır 2007, s. 61-90.
- Özpınar, Ömer, "Fedâilü's-Sahâbe Edebiyatının Teşekkülü ve Muhtevasına Etki Eden Sebepler Üzerine", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-Sahâbe Kimliği ve Algısı-Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul 2013, s. 111-139.
- Sakallı, Talat, "Halîfe Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münâsebetleri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, Kayseri 1989, s. 245-270.
-, "Halîfe Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münâsebetleri II", *E.Ü.İ.F. Dergisi*, Sayı 7, Kayseri 1990, s. 113-131.
- Sarıçam, İbrâhim, "Kümeýt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyyât'ı-I (İslâm Tarihi Açısından Bir Değerlendirme)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXVI, s. 225-296.
-, "Kümeýt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyyât'ı-II (Hâşimiyyât'ın İslâm Tarihi Açısından Değerlendirilmesi)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXVII, s. 201-232.
- Sofuoğlu, Cemal, "Şîa-i İmâmiyye'nin Hadis Anlayışı", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, (13-15 Şubat 1993), s. 258-287.
-, "Gadîr-i Hum Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVI, s 461-470.

- Taha, Hüseyin, *el-Fitnetü'l Kübrâ*, (Çev. Adem Apak), Cilt III. Tarihsiz/"Fitne Döneminde İbn Sebe'nin Rolü Hakkında Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 6, 1994, s. 421-424.
- Tokpınar, Mirza, "Abdürrezzâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'in Şifilikle İthâm Edilmesi Üzerine Bir İnceleme I", *Dînî Araştırmalar*, Cilt 3, Sayı 9, Ocak-Nisan 2001, s. 77-92.
-, "Abdürrezzâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'in Şifilikle İthâm Edilmesi Üzerine Bir İnceleme II", *Dînî Araştırmalar*, Cilt 4, Sayı 10, Mayıs-Ağustos 2001, s. 71-88.
-, "Ma'mer b. Râşid (154/771)'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XV, İzmir 2002, s. 17-36.
-, "Abdürrezzâk b. Hemmâm'a (126-211 / 744-827) Yöneltilen Bir Tenkidin Tenkidi", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl 9, Sayı 24 (Yaz 2005), s. 209-218.
- Topgül, Muhammed Enes, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu (Şifilik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2012/1), s. 47-76.
-, "Sünnî-Şifî İkilemine Farklı Bir Bakış: Yeniden İnşa Edilen Hadis Bağlamları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 41 (2019), s. 45-83.
-, "Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şifilik İthamları-Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 55, Aralık 2018, s. 52-77.
- Ünal, A. Bülent, "Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Semantik Yöntem", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVI/2007, s. 1-18.
- Üzüm, İlyas, "Sünnîlikten Şifiliğe Şifilikten Sünnîliğe Geçen İki Müellif ve Eserleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 1997, s. 189-202.
- Varol, M. Bahaüddin, "'el-İmâme ve's-Siyâse' İsimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, 2003, s. 308-321.
-, "Ehl-i beyt Kavramının Tarihî Gelişimi ve Değişim Süreci", *Din ve Hayat*, Sayı 23, Ekim 2014, s. 16-19.

..... "Ehl-i Beyt'in ve Ehl-i Beyt Politikalarının Bağdat'ın Siyasî ve Sosyal Yaşamındaki Etkisi", *İslâm Medeniyetinde Bağdât (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, İstanbul 2008, s. 127-149.

Watt, W. Montgomery, "Emevîler Devrinde Şiîlik", (Çev. İsa Doğan), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 10, Samsun 1998, s. 35-48.

Yakut, İlhan, "İkinci Kerbelâ Fâciâsı Fah (Fakh) Vak'âsı (172/786)", *Pesa Usullararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Şubat 2017, s. 41-45.

4. ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Ahatlı, Erdinç, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", *DİA*, Cilt 43, 2013.

Akyüz, Ali, "Abdürrezzâk e-San'ânî", *DİA*, Cilt 1, 1988.

Altıkulaç, Tayyar, "Hureybî", *DİA*, Cilt 18, 1998.

....., "Hişâm b. Ammâr", *DİA*, Cilt 18, 1998.

Başaran, Selman, "Cerîr b. Abdülhamîd", *DİA*, Cilt 7, 1993.

Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, Cilt 15, 1997.

....., "Mehdî-Billâh", *DİA*, Cilt 28, 2003.

Çakan, İsmail Lütfi, "Atıyye el-Avfî", *DİA*, Cilt 4, 1991.

Dalgın, Nihat, "İbn Lehîa", *DİA*, Cilt 20, 1999.

Durmuş, İsmail, "Uyûnü'l-Ahbar", *DİA*, Cilt 42, 2012.

Ertürk, Mustafa, "Hüseyim b. Beşîr", *DİA*, Cilt 19, 1999.

Fırlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Sebe", Cilt 1, *DİA*, 1988.

Hansu, Hüseyin, "Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs", *DİA*, Cilt 41, 2012.

Hatipoğlu, İbrâhim, "Ma'mer b. Râşid", *DİA*, Cilt 27, 2003.

....., "Şu'be b. Haccâc", *DİA*, Cilt 39, 2010.

İlhan, Avni, "el-İmâme ve's-Siyâse", *DİA*, Cilt 22, 2000.

Kahraman, Abdullah, "Tâvûs b. Keysân", *DİA*, Cilt 40, 2011.

Kandemir, Yaşar, "Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn", *DİA*, Cilt 10, 1994.

Karacabey, Salih, "İbnü'l-Mu'temir", *DİA*, Cilt 21, 2000.

Kırkpınar, Mahmut, "Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed", DİA, Cilt 32, 2006.

Koçkuzu, Ali Osman, "Ebû İshak es-Sebî", DİA, Cilt 10, 1994.

Öğüt, Salim ve Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadîs", Cilt 10, 1994.

Öz, Mustafa, "Râfizîler", DİA, Cilt 34, 2007.

....., "Şîa", DİA, Cilt 39, 2010.

....., "Gâliyye", DİA, Cilt 13, 1996.

....., "Mûsâ el-Kâzım", DİA, Cilt 31, 2006.

....., "Ehl-i beyt", DİA, Cilt 10, 1994.

....., "Ca'fer es-Sâdık", DİA, Cilt 7, 1993.

....., "Muhammed el-Bâkır", DİA, Cilt 30, 2005.

Özafşar, Mehmet Emin, "Vekî b. Cerrâh", DİA, Cilt 30, 2005.

Özdirek, Recep, Ali Hakan Çavuşoğlu ve Abdurrezzak Tek, "Süfyân es-Sevrî", DİA, Cilt 38, 2010.

Özen, Şükrü, "Nehaî", DİA, Cilt 32, 2006.

Saklan, Bilal, "Süleymân b. Tarhan", DİA, Cilt 38, 2010.

Sandıkçı, S. Kemal, "Ali b. Ca'd", DİA, Cilt 2, 1989.

Sönmez, Mehmet Ali, "Şerîk b. Abdullah", DİA, Cilt 39, 2010.

Tekineş, Ayhan, "Zeyd b. Hubâb", DİA, Cilt 44, 2013.

Uğur, Mücteba, "A'meş", DİA, Cilt 3, 1991.

Ünal, Yavuz, "Muhammed b. Fudayl", DİA, Cilt 30, 2005.

Üzüm, İlyas, "Osmâniyye", DİA, Cilt 33, 2007.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Sünnet", DİA, Cilt 10, 1994.

....., "Gulûv", DİA, Cilt 14, 1996.

Yazıcı, Hüseyin, Abdulhamit Bırışık ve Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Kuteybe", DİA, Cilt 20, 1999.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, Cilt 1, 1988.

..... , "Emîn", DİA, Cilt 11, 1995.

Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, Cilt 11, 1995.

5. İNTERNET KAYNAKLARI

Şerefüddîn, Seyyid Abdülhüseyn, *Ehl-i Sünnet Kaynaklarında 100 Ca'ferî*, www.İslamKutuphanesi.com/e-Booked b: ShiaLibrary.com and, (8 Şubat 2015).



ÖZGEÇMİŞ

Halime Alıcı, Sivas'ın Zara ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Zara'da tamamladı. 2000 yılında Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2003 yılına kadar Zara Müftülüğü Kız Kuran Kursu'nda fahrî öğreticilik yaptı. Aynı yıl Kilis merkez YİBO'ya Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak atandı. Halen Kayseri ili Talas ilçesinde öğretmenlik mesleğine devam etmektedir.

İletişim:

Yenidoğan Mh. Toki Küme Evleri C3-1 No: 18/12

Talas/KAYSERİ

zara.alici58@gmail.com